

60.550-377
Г-12

u

ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ

До ефективніших суспільств

Доповідь Римському клубові

БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА

директора Міжнародного Інституту Менеджменту, Женева

Б. ГАВРИАШИИ

ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ

Б. ГАВРИЛИШИН

Road Maps to the Future ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ

До ефективніших суспільств

BY

BOHDAN HAWRYLYSHYN

Доповідь Римському клубові

Переклад з англійської

PERGAMON PRESS

OXFORD • NEW YORK • TORONTO • SYDNEY • PARIS • FRANKFURT

554220

Київ Наукова думка 1990

ГАВРИЛИШИН Б. ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ / Пер. з англ. Л. Л. Лещенко. — Київ: Наук. думка, 1990. — 208 с. — ISBN 5-12-002570-6.

Книга Б. Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє" — фундаментальне дослідження, присвячене актуальним питанням соціального менеджменту, порівняльному аналізу соціального прогнозування і футурології. Вона — яскравий зразок нового політичного мислення, найдаліша спроба осмислити сучасний стан людства і запропонувати йому довгі й нелегкі дороги в майбутнє, в двадцять перше століття.

Б. Гаврилишин — дійсний член Всесвітньої академії менеджменту, член правління Римського клубу, дійсний член Всесвітньої академії наук і мистецтв, ініціатор створення Міжнародного інституту менеджменту (МІМ — Київ), голова його Надзірної ради, керівник Фонду відродження української культури, іноземний член АН УРСР.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, всіх, хто цікавиться питаннями економічної теорії.

Книга Б. Гаврилишина "Вехи в будущее" — фундаментальное исследование, посвященное актуальным вопросам социального менеджмента, сравнительному анализу социального прогнозирования и футурологии. Она — яркий пример нового политического мышления, попытка осмыслить современное состояние человечества и предложить ему длинные и нелегкие пути в будущее, в двадцать первый век.

Б. Гаврилишин — действительный член Всемирной академии менеджмента, член правления Римского клуба, действительный член Всемирной академии наук и искусств, инициатор создания Международного института менеджмента (МИМ — Киев), председатель его Наблюдательного совета, руководитель Фонда возрождения украинской культуры, иностранный член АН УССР.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, всех, кто интересуется вопросами экономической теории.

Переклала з англійської **Л. Л. ЛЕЩЕНКО**

Hawrylyshyn B. Road Maps to the Future. — Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press, 1980.

Редакція економічної літератури

Редактор **Т. Ю. Лещенко**

0605010201-593
Г М 221(04)-90 107-91

ISBN 5-12-002570-6 (СРСР)
ISBN 8-026114-0РВК (Великобританія)

© В. Hawrylyshyn
© Л. Л. Лещенко (переклад на укр. мову),
1990

ВІД АВТОРА

Перший варіант книги "Дороговкази у майбутнє" я написав у 1979 році англійською мовою, мовою, яку я змушений був опанувати в двадцятилітньому віці і яка під впливом умов життя стала моєю основною робочою мовою. Після видання англійською мовою вона з'явилася у перекладі іншими найпоширенішими світовими мовами. Це, звичайно, викликало у мене почуття глибокого задоволення. Водночас той факт, що ця книга буде видрукована українською мовою, моєю рідною мовою, надзвичайно зворушує мене, а також свідчить про кардинальні зміни, що відбуваються у країні. де моє коріння.

Оскільки первісний текст опубліковано у 1980 році, то постає слушне питання: чому нині українською мовою мусить з'явитися цей перший варіант, а не істотно доопрацьований, що міг би врахувати ті зміни, які сталися в світі протягом останнього десятиліття. Я всебічно обговорював це питання із вченими Радянського Союзу і України, які читали книгу, коли її видрукували вперше, а потім перечитували її пізніше. Ми дійшли спільного висновку: основний текст бажано залишити в його первісному вигляді, оскільки читачі матимуть змогу краще оцінити, які концепції і думки залишилися життєздатними, а в чому я помилявся. В такому разі практичне значення книги буде більшим.

На мій погляд, основний метод дослідження у визначенні напрямків можливого розвитку різних суспільств і передбаченні вірогідності такої еволюції витримав випробування часом. Можливо, відтак збільшиться кредит довіри до моєї методології й основних концепцій. Написання доопрацьованого варіанта книги (як альтернатива) могло викликати підозру, що деякі концепції і теорія були підігнані до подій, які відбулися за цей час у світі.

Щоб допомогти читачеві виділити в книзі те, що є найсуттєвішим і корисним, я написав додаток до цього видання під назвою "Ретроспектива". Його мета полягає в тому, щоб критично оцінити обґрунтованість тексту оригіналу настільки об'єктивно, наскільки автор може судити про власні ідеї. Це зроблено з огляду на ті зміни, що сталися відтоді у світових ідеологічних, полі-

тичних та економічних "сузір'ях", зокрема в Китаї, Радянському Союзі та Центральній і Західній Європі.

Книга має три різні аспекти, три різні підходи, які водночас доповнюють один одного. Перший – аналітичний, за допомогою якого я намагаюсь визначити основні причини або передумови, що дозволяють одним суспільствам бути ефективнішими за інші. Другий – рекомендаційний, який дозволяє мені з огляду на попередній аналіз радити, що слід змінити в суспільному ладі розглянутих країн, щоб підвищити ефективність його функціонування. Третій – прогнозний. Він допомагає оцінити ймовірність здійснення запропонованих змін; в разі неможливості їх реалізації – передбачити найвірогідніші і найприйнятніші зміни. Що ж спонукало мене написати цю книгу, з яких джерел черпав свої ідеї?

Тривалий час я жив в умовах п'яти різних політичних режимів, у кожному з них панувала своя ідеологія, і всі вони перебували на різному рівні економічного розвитку. Це певною мірою нагадує життя в одній країні впродовж кількох історичних періодів, наповнених низкою політичних, економічних і соціальних перетворень або революцій. Життя за таких умов може дати певне бачення переваг і недоліків різних систем, їх позитивних і негативних сторін, їх потенціальних можливостей і обмежень, їх ефективності або неефективності.

Я також пройшов через різні сфери освіти: інженерія, управління, економіка. Швидше випадково, аніж за власним вибором, я змінив кілька професій: лісоруб, дослідник в технічній сфері, менеджер і викладач. Це урізноманітнювало пізнавальний досвід (теоретичний і практичний), дозволило мені "поставити себе на певну відстань" від сьогодення і досягти розуміння пізнавальної сили й обмеженості різних наукових дисциплін. Особливо такий досвід загострює сприйняття зв'язків основних компонентів суспільного ладу, тобто цінностей, політичного правління й економічної системи. Далі ці зв'язки наводять на думку, що вимагає відповіді на запитання: чому виникли різні типи суспільного ладу, який їх сучасний стан і якими шляхами могли б вони піти у майбутньому розвитку?

Бажання поділитися деякими моїми міркуваннями виникло в основному у зв'язку з дискусіями у Римському клубі з комплексу питань "Світова проблематика". Ця дискусія поглибила наше розуміння того, що посилюються серйозність, складність і взаємозалежність проблем, з якими зіткнулося людство у сучасній досить критичній ситуації. Вона загостила потребу пошуку шляхів виходу зі скрутного становища, шляхів, що могли б вивести нас до кращого майбуття. Я досить стримано виклав аналіз того, де ми знаходились, як ми туди прийшли, а також деякі пропозиції щодо

можливих напрямів розвитку до ефективніших суспільств.

Таким чином, ця книга – не короткий літературний виклад, а швидше квінтесенція моїх спостережень та досвіду, котрими ділився зі своїми колегами і багатьма сотнями адміністраторів та чиновників, яким читав лекції в Міжнародному інституті менеджменту (MIM) в Женеві і фактично в усіх куточках світу.

Усім їм, а також багатьом дослідникам усіх рас, вірувань і професій, яких я мав щасливу долю знати і які надихали мене, висловлюю свою вдячність. Моя дружина Леоніда поділяла зі мною усі радощі і труднощі, пов'язані з написанням цієї книги.

*Богдан Гаєрилішин
Женева, вересень 1990*

ПЕРЕДМОВА

Доктор Богдан Гаврилишин – один з найвідоміших вчених і консультантів з питань бізнесу та міжнародних відносин. Я близько з ним знайомий як член Римського клубу і член правління МІМ – Женева (Міжнародний інститут менеджменту, Женева), директором якого він є.

Б. Гаврилишин змінив кілька професій і, таким чином, набув різноманітного пізнавального досвіду. Він має глибокий інтерес у сфері поведінки індивідумів, функціонування організацій і їх управління, а також ефективності різних суспільств.

У розділі "Ефективність суспільств – загальний огляд" міститься таблиця, що символічно відтворює основні прототипи компонентів суспільного ладу. Вона викликала у мене великий інтерес. У відповідності з науковими положеннями, що містяться у книзі "Дороговкази в майбутнє", до основних компонентів суспільного ладу, на яких базується нація-держава, належать система цінностей, політичне правління й економічна система. За допомогою об'єктивного аналізу нам слід досягти глибшого розуміння того, як функціонують різні країни. Метод аналізу стану націй-держав автора цієї книги досить цікавий.

Ми повинні досягнути особливості різних націй-держав, а не просто порівнювати їх з певною країною-зразком. Це в першу чергу справедливо щодо країн і економічних систем, які не конкурують з наддержавами типу США і Радянського Союзу. Мусять посилюватися наша здатність і наше прагнення пізнавати досвід різних суспільств.

Б. Гаврилишин також обстоює "ідеологічне визволення" від "доктринерських теорій дев'ятнадцятого століття" і утвердження "прагматичної ідеології", що стала б привабливою для всіх.

Ми повинні шукати шляхи, якими можуть розвиватися різні суспільства, а не залишатися застиглими у тенетах вчорашніх поглядів, ідеологій і проблем. Якщо вони не розвиватимуться, то стануть недієвими і будуть зметені шляхом революційних переворотів.

Слід сподіватися, що розвиток різних суспільств буде таким, аби зробити їх сумісними і примирити у все ще далекому, але неминучому світовому порядку. Маю надію, що ця книга слугуватиме обговоренню дороговказів у майбутнє і таке обговорення підтримають у багатьох країнах.

*Д-р Сабуро Окіта, колишній міністр
закордонних справ Японії*

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Кожен, хто, як і я, протягом багатьох років знає й активно співпрацює з доктором Богданом Гаврилишином, відзначає його надзвичайно високі професійні, ділові, людські якості та якийсь містичний ореол особистості людини, яка пройшла повне праці і невтомних пошуків життя, багато страждала, але зберегла особливу гостроту сприйняття світу, акумулювала великий потенціал добра, високого духу, незгасимого натхнення і прагнення до нових пошуків. В цій людині органічно поєднуються вперта працьовитість українця, який був карпатським і канадським лісорубом, яскрава іскра божа інтелектуала-мислителя, світового калібру вченого-дослідника і модерного менеджера найвищого рангу – фундатора синтетичної наукової школи менеджменту, що набула всесвітнього визнання.

Такі люди, як Богдан Гаврилишин, поступово, з плином часу, стають символами своєї епохи, а за життя вони є найактивніші рушії і локомотиви подій. Геніальний Тарас Шевченко давно передвіщав прихід таких людей – апостолів правди і науки. І тут слід погодитись з Іваном Дзюбою, який сучасну епоху українського інтелектуального життя образно назвав епохою "від Драгоманова до Гаврилишина". Може лише додати, що саме такі люди, як Богдан Гаврилишин, визначають для нас дороговкази в майбуття, закликають до єднання, до злагоди між людьми, які живуть в одному космічному кораблі, що зветься Матір'ю-Землею.

Переклад для українського читача монографії Б. Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє" – визначна подія в науковому і суспільному житті України. Це, фактично, у нас перше фундаментальне дослідження, що органічно поєднує важливі аспекти соціального менеджменту, порівняльного аналізу соціальних систем, соціального прогнозування і футурології.

Я маю надзвичайне задоволення представити читачам цю книгу нашого зарубіжного, але з великою віддачею постійно присутнього на Україні академіка Б. Гаврилишина ще й тому, що сьогодні в умовах бурхливих соціальних змін у країні вона будить думку і закликає до поміркованого, відповідального підходу у вирішенні питань про історичну долю народу. Вірю, бо переконаний, що побачимо ще не одну цікаву працю цього великого дослідника, якого Україна вже добре знає і щиро приймає як рідного сина.

Коли в 1972 році в Женеві, в Палаці Націй, я познайомився з Б. Гаврилишином, він був дуже відомим вченим-менеджером і директором Міжнародного інституту менеджменту в Женеві. В 1979 році я приїхав до Женеви працювати в Секретаріаті ООН. Відтоді наші зустрічі, наукові дискусії стали регулярними і надзвичайно корисними. Я бачив, як інтенсивно працює внутрішня "лабораторія" цього вченого, як пульсує його думка. Тому не був здивований, коли в 1980 році в Лондоні вийшло перше видання англійською мовою книги "Дороговкази в майбутнє". Мене вразили особлива глибина наукового аналізу, обґрунтованість узагальнень і рекомендацій автора, насамперед що стосувалось Радянського Союзу і світу в цілому. Ця книга має особливе значення ще й тому, що вона була передвісником перебудови, яскравим зразком нового політичного мислення, найважливішою спробою осмислити сучасний стан людства і запропонувати йому довгі й нелегкі дороги в майбутнє, в двадцять перше століття.

До книги "Дороговкази в майбутнє" Б. Гаврилишин йшов тривалий час. За ці роки він став дійсним членом Всесвітньої академії менеджменту, членом правління Римського клубу, дійсним членом Всесвітньої академії наук і мистецтв, членом правління організації "Ресурси для майбутнього".

Наукове дослідження "Дороговкази в майбутнє" – результат багаторічної праці. Книга викликала надзвичайний інтерес у широкого кола читачів і вже перекладена на мови багатьох народів світу. Власне її науковою цінністю є авторська методологічна концепція компаративного соціального аналізу. Уважний читач сам зуміє оцінити це повною мірою.

Для українського читача книга Б. Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє" має особливе значення тому, що ще наприкінці 70-х років він, аналізуючи соціально-економічний розвиток СРСР, науково обґрунтував необхідність радикальної господарської і суспільної перебудови в цій країні і показав, що так званий розвинутий і зрілий соціалізм був практично періодом соціально-економічної стагнації та застою в розвитку радянського суспільства.

Сьогодні академік Б. Гаврилишин бере активну участь в суспільному житті України, багато працює на ниві подальшої наукової розробки концепції перебудови. Це знайшло відображення і в новому розділі цієї книги. Він докладає багато зусиль для фундації розвитку такого напрямку досліджень на Україні, як науковий і прикладний менеджмент і підготовка менеджерів. Б. Гаврилишин – ініціатор створення Міжнародного інституту менеджменту (МІМ – Київ), голова його Надзірної ради. Він – один з керівників Фонду відродження української культури. Сподіваюсь, цю і майбутні книги Б. Гаврилишина з великим інтересом сприйматимуть громадянська республіка і широкі наукові кола.

*О. Г. Білорус,
науковий редактор книги,
Генеральний директор Міжнародного інституту менеджменту (МІМ – Київ),
член-кореспондент АН УРСР*

РОЗДІЛ I

ЕФЕКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬСТВ – ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Критерії ефективності

Суспільства, держави мають значні відмінності щодо ефективності в залежності від часу та країни. Економічне становище може характеризуватися як низькою продуктивністю при великій бідності, так і швидким економічним зростанням, процвітанням, а також стагнацією або занепадом. Зовнішнє політичне становище країни може змінюватися від сили і впливу до відносного безсилля, а внутрішнє – від мирного, спокійного функціонування політичних інституцій при значних особистих та інституційних свободах і високому ступені добровільності у прийнятті системи управління до нав'язування сили, приборкання заворушень, масового терору, суспільних чвар, громадянської війни і революції.

Суспільне здоров'я також може змінюватися з плином часу: від близьких стосунків між людьми на роботі та під час відпочинку з можливостями для творчих, корисних занять, згуртованості та почуття обов'язку до чвар, напруженості, руйнації соціальних структур, відчуженості і високої злочинності.

Ефективність держави може оцінюватися відповідно до економічного, політичного або соціального критерію. Всі вони, безумовно, взаємозв'язані і взаємозалежні. Економічні критерії ефективності, що піддаються кількісному виміру, дозволяють легко оцінювати і порівнювати країни, хоча немає єдиного універсального показника економічного становища.

Оцінки політичного і соціального становища значно складніше здійснити, проте вони постійно даються у деяких дослідженнях, виразно проявляються у почуттях задоволення чи невдоволення і виявляються шляхом анкетування або досить гостро – в страйках, рухах дисидентів.

Бажано мати єдиний універсальний показник, за допомогою якого можна визначати становище націй-держав, проте такого показника не існує і навряд чи він з'явиться. Разом з тим оцінки

і порівняння, що різняться ретельністю й об'єктивністю, проводяться постійно. Ця методологічна дилема розглядається у додатку, де викладається короткий огляд існуючих допоміжних критеріїв і показників, за допомогою яких здійснюються оцінки країн.

Детермінанти ефективності

Чим можна пояснити суттєві відмінності у становищі країн? У чому полягають основні причини цих відмінностей? Існує безліч факторів, що регулюють функціонування і, як наслідок, ефективність суспільств. На рис. 1 схематично показана залежність між ними.

Соціальна життєздатність суспільства вимагає певної відповідності між прагненнями-сподіваннями і досягненнями-здійсненнями, між мріями і реальністю, усвідомленням своїх прав і їх реалізацією. Соціальна природа людини зумовлює те, що все назване залежить від стосунків між людьми на різних рівнях структури суспільства. Стосунки, в свою чергу, формуються під впливом переконань-цінностей, що відповідає ustalеним потребам і уявленням про справедливість.

Політичні інституції діють або не діють в залежності від приналежності до влади, від того, як вона використовується у зв'язку з розподілом ресурсів і регулюванням взаємовідносин, а також від

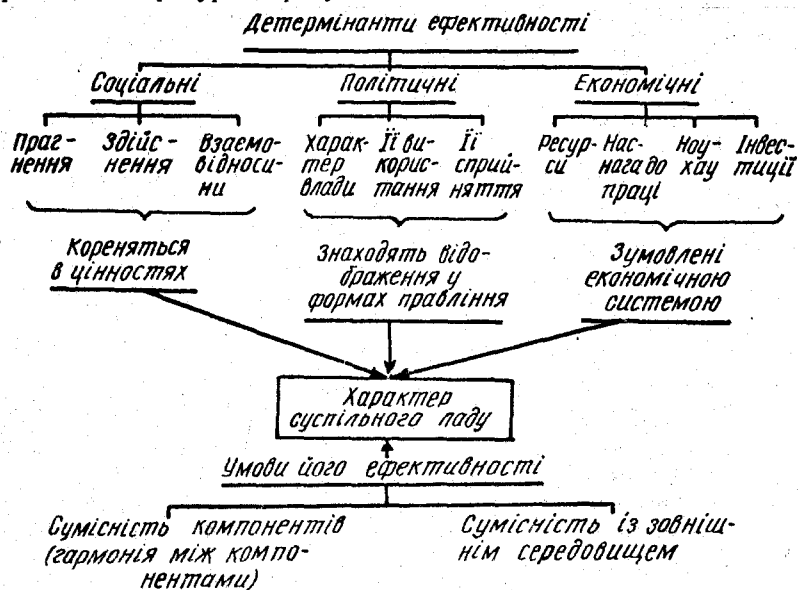

Рис. 1

того, чи сприймається її функціонування законним і справедливим, насильно нав'язаним чи добровільно визнаним. А все це визначається характером політичної влади.

Докладніше обговорення умов економічної ефективності (див. рис. 1) дозволить зробити висновок, що суспільний лад виступає основною детермінантою суспільної ефективності.

1. *Природні ресурси не є обов'язковими.* Економічний розвиток в основному забезпечується людиною. Провидіння допомагало і допомагатиме окремим країнам, наділивши їх природними багатствами. Крім того, враховуючи зростаючу цінність ресурсів у зв'язку із вичерпуваністю їх запасів, економічні перспективи розвитку країни тим кращі, чим більші природні багатства вона має. Історія свідчить, що наявності ресурсів недостатньо, аби започаткувати і підтримувати економічний розвиток. Такі країни, як Японія і Швейцарія, переконливо довели, що вдале поєднання наснаги до праці і майстерності людей може компенсувати відсутність ресурсів.

2. *На наснагу до праці* впливають релігійні вірування; сприйняття праці як необхідності, як форми зобов'язання перед сім'єю, соціальною групою, нацією, як способу задоволення матеріальних і соціальних потреб або як способу самореалізації.

3. Для підвищення результативності великих зусиль потрібне відповідне і постійне вдосконалення *ноу-хау* (технологія). Існують дві категорії *ноу-хау*.

Технічне, що дозволяє людині управляти силами природи для свого блага, та організаційне, що забезпечує створення і підтримку ефективних структур.

Технічне *ноу-хау* має універсальне (транснаціональне. – Ред.) застосування; за певного рівня освіти і бажання вчитися воно може бути більшою мірою готовим для імпортування і застосування. Соціально-організаційне *ноу-хау* зумовлене розвитком культури і вимагає гармонійного поєднання зі світоглядом людей. Тому воно мусить бути здебільшого "доморощеним" (національним. – Ред.).

4. Для того щоб економічний розвиток став стійким процесом, наснага до праці і *ноу-хау* мають доповнюватися відповідним обладнанням. Доповненням до робочих рук і людського розуму повинна бути певна "кінська сила" техніки. Її слід забезпечувати шляхом інвестицій в обладнання, матеріальні та сервісні інфраструктури.

Джерела фондів для інвестицій можуть бути внутрішніми, зокрема приватні заощадження або корпоративні прибутки, незалежно від форми їх власності; а також зовнішніми – зарубіжні інвестиції або допомога інших країн.

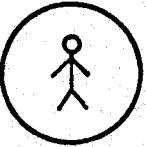
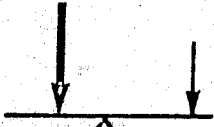
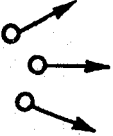

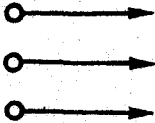
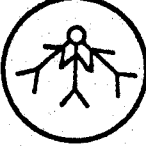

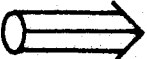
I Цінності	II Політичне правління	III Економічна система
 1. Індивідуалістсько-конкуренційні	 1. Протидвага (боротьба за владу)	 1. Вільне підприємництво
 2. Групово-кооперативні	 2. Колегіальне (співпраця при владі)	 2. Узгоджене вільне підприємництво
 3. Егалітарно-колективістські	 3. Унітарне (диктатура)	 3. Адміністративно-командна система

Рис. 2

Інституційна структура, суспільний лад мають бути досконалими, аби стимулювати потребу і бажання людей працювати, творити, поширювати і застосовувати ноу-хау для підтримання адекватних рівнів інвестицій. Можна було б переформулювати співвідношення детермінантів ефективності таким чином:

$$E_f = f \left(\begin{array}{l} \text{ресурси} \\ \text{населення} \end{array} \right) \text{ суспільний лад, світовий контекст, в якому} \\ \text{існує суспільство}$$

Складові суспільного ладу

Будь-який суспільний лад включає три компоненти: цінності, політичне правління, економічну систему.

Існує кілька прототипів цінностей, форм правління та економічних систем; кожен з них має свої переваги і недоліки. Одні з них привабливіші з гуманістичної точки зору; інші – з політичної, філософської або соціальної; ще інші зумовлюють кращі економічні досягнення.

Основні "прототипи" складових суспільного ладу зображені на рис. 2.

I. ЦІННОСТІ

1. Індивідуалістсько-конкуренційні

Кожен індивідуум – унікальний. Об'єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоутвердження та самовираження.

2. Групово-кооперативні

Особа – лише частинка всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен покликаний відігравати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов'язки і реалізовувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими.

3. Егалітарно-колективістські

Люди народжуються рівними, вони невіддільні від суспільства. Для задоволення своїх потреб кожна людина повинна бути спроможною брати з загального фонду і вносити до нього якнайбільше у відповідності з її здібностями. Кожен реалізує своє покликання і шукає його втілення у безконфліктному суспільстві.

II. ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ

1. Протидвага (боротьба за владу)

Це представницький уряд з однією партією при владі та однією або кількома в опозиції, усвідомлена мета яких полягає у відвер-

ненні зловживань та кращому використанні влади, у "противазі". Свободи гарантуються поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову.

2. Колегіальне (співпраця при владі)

Рішення приймаються представниками різних верств населення, що мають різні погляди, беруть участь у цьому процесі і, отже, поділяють відповідальність за наслідки прийнятих рішень.

3. Унітарне (диктатура)

За цієї форми правління влада концентрується на вершині соціальної піраміди без існування офіційної опозиції або противаги. Це властиво усім диктатурам від лівих до правих, незалежно від їхніх ідеологічних обґрунтувань.

III. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

1. Вільне підприємництво

Основні риси цієї системи – приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок із зобов'язаннями уряду утверджувати все це нормою закону з переважно суперницькими відносинами між урядом, бізнесом і робітництвом.

2. Узгоджене вільне підприємництво

Ця система має риси, подібні до попередньої, за винятком узгодженості відносин між урядом та бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонародних цілей, пріоритетів і наступної узгодженості економічних зусиль.

3. Адміністративно-командна система

Ця система характеризується державною або "колективною" власністю, максимізацією виробництва продукції, абсолютно

заорганізованим ринком, вирішальною роллю уряду в розв'язанні економічних питань, що здійснюється шляхом централізованого планування й адміністративного розподілу ресурсів.

Еволюція суспільного ладу

Нації-держави створювали неоднакові форми суспільної організації з різних причин. Так, що стосується Сполучених Штатів 1776 року, то уже в той час там були поширені уявлення про те, що є правильним, а що – помилковим і, таким чином, який тип інституцій потрібен суспільству. Колоніальна спадщина була основним фактором у творенні суспільного ладу в Індії. Своєрідна ідеологія, що диктувала форму політичної влади та економічної системи, визначала формування суспільного ладу Радянського Союзу.

Сформована один раз інституційна структура суспільства має тенденцію ставати "недоторканою", її дуже важко істотно змінити, хіба що шляхом революції.

Протягом кількох останніх десятиліть умови в світі швидко змінювалися. Незайняті простори скоротилися, зменшилися ресурси, посилилася взаємозалежність в межах суспільства, а також між суспільствами. Одні країни швидко пройшли кілька стадій економічного розвитку, в той час як інші або досягли успіхів, або послабили свої політичні позиції. Таким чином, суспільні потреби змінюються так само, як економічні пріоритети і як повинні були б змінюватися окремі цінності, політичні та економічні інституції, аби більше відповідати новим реаліям. Чи буде суспільний лад розвиватися у бажаних напрямках, аби дати можливість націям-державам продовжувати ефективно функціонувати?

Зважаючи на наведене нами раніше схематичне зображення компонентів суспільного ладу, можемо співставити конкретні їх комбінації з певними країнами.

Сполучені Штати можна представити переважно як індивідуалістсько-конкурентну сукупність цінностей з політичним правлінням типу противаги та економічною системою вільного підприємництва. Ця комбінація здається цілком природною. Так було у недалекому минулому, що сприяло швидкому економічному розвитку, розширенню і дотриманню політичних свобод і прав, зумовлювало задоволеність населення суспільним ладом. Проте нині у цьому суспільному устрої, здається, виникає дисонанс і з'являється потреба у більшій дисципліні. Однак цінності цього суспільства не викликають самодисципліни і стриманості, тому

виникає потреба збільшувати кількість законів і посилювати бюрократичну надбудову.

Оскільки країна стоїть на порозі переходу від стадії масового споживання¹ (на якій пріоритетним було задоволення різноманітних індивідуальних потреб споживача) до постіндустріального суспільства² (в якому такі потреби суспільства, як освіта, охорона здоров'я, чисте навколишнє середовище, набувають більшого значення), власне вільний ринок не може виконувати функцію ефективного і справедливого розподілу. Для надання нового імпульсу ефективному розвитку країни потрібні зміни в суспільному устрої. Чи відбуватимуться вони у напрямку більшої узгодженості? Меншої суперницької, конфліктної орієнтації? Активнішого пошуку консенсусу, відносин та інституцій, що ґрунтуються на колегіальній владі і відповідальності, за умов більшої добровільної гармонізації економічної діяльності? Ці питання розглядаються у розділі 2.

Японію можна вважати країною з групово-кооперативною сукупністю цінностей, консенсуальним політичним правлінням (хоча вона офіційно має правління типу протизваги) та економікою узгодженого вільного підприємництва. У ній економічний квартет (МІТІ¹, банки, торгові фірми, ключові компанії) забезпечує швидкий рівномірний економічний розвиток. Що стосується існуючих особливих цінностей японців, то вони стають зрозумілими, виходячи з уявлень про природу людини як "частинки ...", і їхнього суворого, обмеженого, схожого на космічний корабель, навколишнього середовища, яке існувало століттями. Складається враження, що консенсуальний процес у сфері прийняття політичних та економічних рішень закономірно впливає з їх системи цінностей.

Економічна сила цієї комбінації досить очевидна: без значних ресурсів Японія стала чемпіоном економічного зростання. Чи є такий суспільний лад "надто економічним" у своїй орієнтації? Чи не надто висока моральна ціна добровільного підпорядкування для окремих осіб? Чи може бути застосоване за межами Японії таке ставлення до праці, що сприяє уникненню конфліктів, стимулює пошук консенсусу? Чи можуть японці вийти за межі своїх національних інтересів і зробити свій внесок у створення ефективного світового ладу?

Радянський Союз почав свою історію зі створення суспільного устрою, побудованого на егалітарно-колективістських цінностях.

¹ Rostow W. W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto, 2nd edition, Cambridge University Press, 1971.

² Bell D. The Coming of Post-industrial Society, Heinemann, London, 1974.

системі унітарної влади (диктатура пролетаріату), та адміністративно-командної економічної системі. Однак виникли розбіжності між планом і дійсністю, відколи було зроблено певні поступки і використано засоби для досягнення мети на так званій "перехідній соціалістичній фазі" на шляху до комунізму. Деякі індивідуалістсько-конкурентні цінності пережили революцію і були цілком прийнятними на етапі створення матеріальної бази комунізму. Унітарна система влади підтримувалась комуністичною партією, яка нібито "уособлювала" волю пролетаріату. Політична і соціальна ціна цього типу правління здавалася багатом надто високою.

Командна економіка, централізоване планування прискорили темпи розвитку як на ранній стадії індустріалізації, так і в період економічного піднесення. Проте коли економіка наближається до стадії масового споживання, виникає потреба мати багато різних центрів, де можуть прийматися економічні рішення і проявлятися ініціативи з метою кращого задоволення різноманітних зростаючих потреб населення.

Чи може далі розвиватися існуючий радянський суспільний лад? Чи можуть буди виплекані справжні егалітарно-колективістські цінності? Чи не поширяться на всі рівні суспільної ієрархії монолітна влада після того, як остаточно відімре держава? Чи можна децентралізувати економічну систему без попередньої децентралізації політичної влади? Іншими словами, чи може суспільний лад набути нової форми, аби відповідати початковому проекту, чи потрібен новий?

Китай після принизливих іноземних інтервенцій і тривалої обтяжливої громадянської війни з 1949 року докорінно змінює свій суспільний лад. Керівництво обрало проект побудови суспільства, що включав егалітарно-колективістські цінності, унітарну владу та адміністративно-командну економічну систему. Було докладено великих зусиль у насаджуванні нових цінностей, щоб забезпечити функціонування нових інституцій. Розпочата культурна революція для "очищення душ" дорого обійшлася. Тепер пріоритет надається "чотирьом модернізаціям". Чи призведе це до відродження індивідуалістсько-конкурентних стимулів і мотивів? Чи буде здійснено зв'язок між егалітарно-колективістськими цінностями і технологічним прогресом? Якщо так, то чи могли б політичне правління та економічна система йти врозріз з такими новими цінностями?

Основні фактори, що впливають на людство протягом двох останніх десятиліть, такі: зростання населення, вичерпання ре-

¹ МІТІ – міністерство зовнішньої торгівлі та промисловості.

сурсів, занепад "нафтової цивілізації", прискорена урбанізація і масове безробіття у країнах третього світу, підвищення освіченості, "революція зростаючих вимог", посилення взаємозалежності, а також можливість взаємного і загального знищення. Відтак, імперативом для різних суспільств є розумне, мирне співіснування.)

Який тип суспільного ладу найкраще пристосується до названих умов? Чи це індивідуалістський тип з владою типу противаги і вільним підприємництвом? Чи це лад, що базується на колективістських цінностях, унітарній владі і командній економіці? Чи можливо, це суспільство з групово-кооперативними цінностями, колегіальною владою і узгодженим вільним підприємництвом, що може протистояти згаданим труднощам завтрашнього світу? Чи зрештою цей тип суспільного ладу є попередником фази еволюції, яку мають пройти багато суспільств, аби наблизитися до віддаленого нового світового ладу?

Деякі суспільні устрої виникли в історії випадково. Деякі з них міцно коренилися в особливих ідеологіях, які проголошують, що нібито існує лише один правильний шлях організації суспільства, прийнятний для всіх країн і всіх часів. Тепер ми наближаємося до точнішого розуміння взаємодії трьох складових суспільного ладу та умов його ефективності. З таким збагаченням знаннями ми зможемо позбутися різних ідеологічних тенет, розробити певний суспільний проект і створити умови появи такого типу політичних лідерів, які могли б мобілізувати відповідні суспільства на зміну цінностей, перебудову політичних та економічних інституцій, уникаючи світових політичних катаклізмів. Ми зможемо тоді побудувати стійкі мости між різними суспільствами для того, аби допомогти нашій Матері-Землі перенести нас у майбутнє.

Викладені раніше загальні думки глибше аналізуються у наступних розділах з тим, щоб відповісти на поставлені питання. На додаток до вже згаданих з метою охоплення ширшого спектру суспільств подається аналіз ще деяких країн.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВИЩЕ НАЦІЙ-ДЕРЖАВ

Таким розвинутих країнам північної півкулі, як Сполучені Штати, Радянський Союз, Японія, і державам Західної Європи, разом взятим, належить значна частина світової економічної діяльності, воєнного потенціалу. Вони користуються великим політичним впливом. До цієї категорії можна віднести і Китай, але не в зв'язку з рівнем його економічного розвитку, а через кількість населення і його потенціальну можливість досягти економічних, політичних або воєнних цілей.

Решту світу складають численні держави, багато з яких виникли недавно. За розмірами вони різні – від континентальних до "карликових" держав; за запасами природних ресурсів – від дуже забезпечених до таких, що не мають нічого; за майбутнім розвитком – від нових лідерів (Південна Корея) до таких, що приречені на тривале відносне злидарювання (Чад). За допомогою постійних або тимчасових коаліцій цей так званий третій світ набуває зростаючої політичної ваги на різних форумах. Це сприятиме формуванню майбутнього економічного і політичного світу, проте лише окремі його представники зможуть утвердитися на світовій арені до кінця нинішнього тисячоліття.

У цьому розділі зроблено спробу здійснити політико-економічний екскурс до всіх країн та регіонів, віднесених до першої категорії і деяких – до другої. Вибір країни не є ні наперед визначеним, ні випадковим. Такий вибір повинен бути достатнім для того, щоб визначити шляхи можливого майбутнього розвитку країн з кардинально різними суспільними устроями. Коментар буде подано у формі короткого історичного огляду сильних і слабких сторін, активів і пасивів, а також аналізу сумісності і несумісності складових їхніх суспільних устроїв. І, нарешті, будуть запропоновані дороговкази, що могли б привести ці країни до кращого майбутнього.

1. Їх недалеко минуле

Більше двох десятиліть США належало місце абсолютної першості у світі, що міцно трималося на трьох стовпах могутності:

- найсильніша в світі економіка;
- найпотужніший військовий арсенал;
- висока мораль народу і його віра у високе призначення своєї країни.

Протягом останнього десятиліття роль країни на світовій арені знизилась. Це сталося внаслідок часткового послаблення трьох названих стовпів могутності. Хоч економіка, поза всяким сумнівом, залишається найпотужнішою, вона не є найефективнішою. США не досягли найвищих показників зростання валового національного продукту (ВВП), доля ВВП на душу населення зменшується і гроші дещо знецінюються, експортні операції уповільнюються, абсолютне домінування американських фірм серед найбільших транснаціональних корпорацій світу значно послабилось, іноземні інвестиції йдуть у зворотньому напрямку. Як наслідок усіх цих процесів зростає кількість бідних людей у США (їх тепер десятки мільйонів), які різко контрастують на фоні суспільного багатства, спостерігається, таким чином, ситуація, що відійшла у минуле у багатьох країнах Західної Європи.

Військова могутність США наростала швидкими темпами, проте здатність багаторазового знищення противника втратила значення інструменту здійснення політичного впливу. Запровадження ядерного озброєння у певному розумінні нейтралізувало військову могутність, зокрема у такій країні, як Сполучені Штати Америки. Це трапилося з двох причин. По-перше, руйнівна сила наявних атомних арсеналів така, що ціна будь-якої тотальної війни з точки зору матеріальних і людських втрат була б жахливою, навіть потенціальний переможець у такому конфлікті не зможе відродитися. Аналіз співвідношення ціни – вигоди такої війни дає негативний результат. По-друге, беручи до уваги яскраво виражені гуманітарні цінності американського суспільства і його політичну систему, здається неможливим, щоб США могли розпочати ядерну війну. Дуже красномовний приклад в'єтнамської війни, де вибір було зроблено між застосуванням атомної зброї і поразкою. Єдине, що може ядерний арсенал, – забезпечити оборонне стримування, прикрити парасолькою Європу і Японію. За рахунок певних витрат дедалі більше ядерних боеголовок

розміщують у шахтах, зростаючи їх кількість заноситься до каталога. Зменшуються сила і можливість США прокладати собі шлях у світі за допомогою військових мускулів.

Політична вага США підтримувалася могутнім економічним і військовим арсеналом, але на додаток вона мала властиву саме їй першопричину – високий дух народу, що відповідав прагненню відігравати провідну роль у світі. Він базувався на глибокому переконанні більшості американців у тому, що вони мають найкращу країну, найефективнішу економіку, найдосконаліші політичні інституції, суспільство найбільшої свободи – все, що робить їхню країну зразком для наслідування. Успіхи США у минулому – перемога у другій світовій війні, швидке відродження після війни, плідні результати плану Маршалла і відчуття, що "американська мрія" близька до здійснення і могла б бути експортована, породили прагнення управляти тою частиною світу, яка бажає, щоб нею управляли переважно для її блага, ніж на користь самої Америки.

Цей дух народу послаблюється, що ускладнює мобілізацію людських зусиль, підживляється віра у високе призначення країни і, відтак, зникають воля і здатність "допомогти світу" вийти на правильний шлях. Існує ряд причин, що пояснюють це явище: по-перше, в'єтнамська війна, в якій виявилися сумнівна мудрість втягування в неї і принизливий вихід з неї у результаті поразки. По-друге, радянський виклик, що триває. Як може країна з "помилковими" політичною й економічною системами спромогтися на якісь справжні наукові досягнення і на створення військової сили? По-третє, нафтова криза. Вразливість критичної ситуації з її постачанням ще більше загострилась у зв'язку з усвідомленням відносного безсилля протидіяти свавільним вчинкам з боку менших країн, що добувають нафту. Додатковий фактор – безумовна підтримка Ізраїлю. Це загальне зобов'язання стало серйозною перешкодою на шляху "вигідного альянсу" між США і їх головними постачальниками нафти, в той же час воно повністю зрозуміле у зв'язку з глибокою симпатією американців до страждань євреїв у минулому, силою єврейського політичного лоббі в Америці і справжнім захопленням Ізраїлем як демократичною країною, що виростала серед пустелі.

Деякі чисто внутрішні події також сприяли падінню моралі. Концепція "плавильного котла" не привела до повного злиття різних етнічних груп, до однорідного національного змішування; етнічне і расове відродження деяких груп викликало певну напруженість у суспільстві. Великим потрясінням був Уотергейт (політичний скандал з президентом Р. Ніксоном. – Ред.), навіть якщо він зрештою й закінчився благополучно. Подібну реакцію

викликали давно очікувані банкрутства деяких великих міст. Нерівність між багатими і дуже бідними, що продовжувала існувати, зростання кількості законів та інструкцій, явне зниження загальновідомої американської ефективності – все це зумовило виникнення питання: чи маємо ми дійсно ідеальний суспільний лад, який міг би бути зразком для решти світу?

Численні дані про втрату віри, падіння моралі наводяться, зокрема, у ряді соціологічних досліджень¹, що свідчать про майже драматичне зниження довіри людей до свого уряду, політичних лідерів, великих корпорацій та інших інституцій.

2. Сучасне становище

Можна побудувати "балансову таблицю" активів і пасивів США, посилаючись на "формулу" суспільної ефективності, описану раніше:

$Ef = f \left[\frac{\text{ресурси}}{\text{населення}} + / \text{ або (суспільний лад, наснага до праці, ноу-хау, інвестиції) + світовий контекст} \right]$.

2.1. АКТИВИ

- Велика територія, широкий спектр природних ресурсів.
- Продуктивне сільське господарство, яке і надалі створюватиме значні надлишки продуктів харчування, у яких світ відчуває гостру потребу. Це досягається завдяки природній родючості земель, підсилюється великим спонуканням до праці фермерів-власників, комбінується з відповідним ноу-хау, технікою та інфраструктурою.
- Наснага до праці все ще загально поширена; значною мірою захоплення базується на матеріальних або інших особистих винагородах.
- Ноу-хау передового типу у всіх сферах технології й управління; здатність продукувати оригінальні наукові знання, перетворювати їх на потрібні нововведення у вигляді продуктів або технологічних процесів; здатність створювати організації різних

масштабів і складності й управляти ними; дуже широка і різноманітна система освіти; певний пережиток колишнього прагматизму.

- Індустріальна база, створена завдяки високим рівням інвестицій протягом століття, дуже широка і різногалузєва, так само як інфраструктура транспорту і зв'язку.

- Інституційна структура все ще сприяє політичному й економічному динамізму, продовжує стимулювати приватну ініціативу, даючи можливість різним політичним інтересам проявити себе, дозволяючи вільному ринку здійснювати в основному розподіл ресурсів.

- Для зовнішнього світу США все ще залишаються силою, з якою слід рахуватися. Одні це роблять із захопленням, інші – вимушено.

2.2. ПАСИВИ

- Ресурсна база недостатня (енергія, багато видів корисних копалин), беручи до уваги існуючі та перспективні рівні і форми споживання.

- Зникає бажання працювати старанно і продуктивно. Дехто сприймає багатство як буденну справу, послаблюється "протестантське" релігійне спонукування; чисто матеріальні винагороди і супровідна шалена гонитва за ними все менше приваблюють певну частину населення (наприклад, добровільний рух за простіше життя); не досить сильний гуманістичний мотив, за якого праця бачиться як можливість самовираження або служіння суспільству.

- Здається недостатнім ноу-хау соціополітичного типу, що полягає у відповіді на запитання: як управляти етнічними проблемами, містами, охороною здоров'я або усувати економічні несправедливості? Враховуючи значення досвіду країни, її розміри і попередні успіхи, Сполученим Штатам Америки важко запозичувати позитивний досвід інших країн у таких галузях, як управління державою, підприємствами або регулювання трудових відносин.

- Низький рівень і незначні масштаби інвестицій. Вони здаються недостатніми і не досить вдало орієнтованими, аби запобігти втраті конкурентоспроможності у ряді галузей і підготувати рівномірний перехід від нафти до енергії атомного ядра, сонця або іншої індустріальної цивілізації.

Найважливіші пасиви розміщуються на інституційному рівні

¹ Yankelovich D. The status of resentment in America. Social Research, vol. 42 (4). Winter 1975.

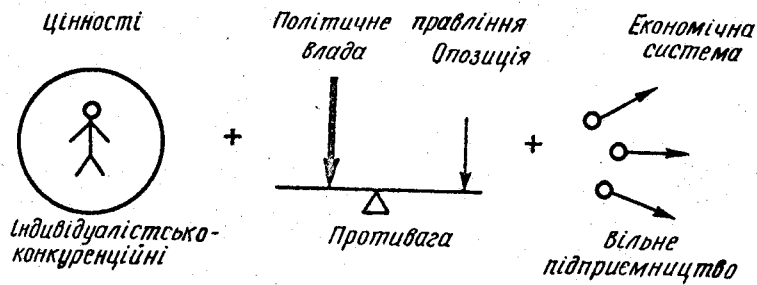

Рис. 3

при наявності компонентів суспільного ладу, що впливають з гармонії між ними і матеріальним навколишнім середовищем. Нинішня система базується на індивідуалістсько-конкуренційних цінностях, формі правління типу протипаги (представницька демократія з контролем і рівновагою) і економіці вільного підприємництва, що схематично представлено на рис. 3.

Названий суспільний лад був, очевидно, високоефективним практично для всієї минулої історії Америки, зокрема для так званої ери "ковбойської економіки"¹. Аж до останніх десятиліть США були країною з величезними ресурсами, відносно негусто заселеною і фактично з відкритими кордонами. Основні цінності базувалися на відвертому індивідуалізмі, ініціативі, самоутвердженні і навіть на самопошуку, забезпечували стимули для освоєння континенту. Чим більших успіхів досягала кожна особа, тим краще це було для суспільства.

Система вільного підприємництва, основана на приватних корпораціях, набула поширення саме в той час, коли Америка була готова до наступної індустріальної фази – будівництва великих фабрик, створення широкомасштабного виробництва, використання нових технологій. Чим активніше діяли окремі компанії і чим гострішою була конкуренція між ними, тим більше це сприяло розвою країни. В міру розвитку робітничий рух зосереджувався на одержанні більшого шматка пирога, залишаючи відповідальність за його випічку управління. Політичне правління типу протипаги з його контролем і збалансованістю здавалося природним інституційним наріжним каменем для країни з самовпевненим, експансіоністським, динамічним населенням. Це дозволило докласти значних зусиль у всіх напрямках, що мають результатом нововведення і прогрес, до того ж це відвертало сер-

¹ Первинна фаза економічного розвитку. Boulding K. Economics of the spaceship earth. Environmental Quality in a Growing Economy: Essays from the 1966 RFF Forum, Johns Hopkins Press, 1968.

йозні ексцеси. Загалом суперницькі відносини між урядом, бізнесом і робітництвом спонукали всі сторони швидше до надзусиль з їх боку, ніж до стримування.

Протягом останніх двох десятиліть почали зникати бар'єри. Виявилися зайнятими привабливі простори, стали обмеженими деякі ресурси, і Матір-Природа застогнала під натиском надмірно активного, могутнього і часом нерозважливого населення. Простори зникають. Звужене екологічне середовище у поєднанні з мобільністю і переміщенням населення створило ситуацію перенаселення і вимагали обмежень, що стосувалися дбайливого ставлення до навколишнього середовища, відповідальної поведінки організацій та індивідів, стримування певних апетитів, визначення зовнішніх меж самоутвердженню.

Найефективнішою реакцією на перехід від "ковбойської економіки" до сприйняття землі як космічного корабля була б зміна деяких переконань і поведінки у напрямку більшого самоконтролю, добровільної дисципліни і схильності до співпраці. Але такі зміни вимагають часу. Натомість слід було повернутися до закону, оскільки США є країною, де "править закон, а не особа". Тому зрозумілим стає інстинктивне звертання до законодавчих засобів. Прийнято закони, створено органи для нагляду за їх дотриманням і постійно випробовуються нові "правила гри" й обмеження шляхом судових справ з метою необхідного стримування індивідуумів, корпорацій, організацій. Результатом стало майже торжество системи "законодавство – управління – судочинство". Показовим є існування в США 600 000 юристів: на душу населення це втричі перевищує показник більшості країн Західної Європи і вдесятеро – Японії. Якщо це не причина, то зрештою – наслідок названого законодавчого "розгулу". В результаті виникла диспропорція між сукупністю зусиль, що поглинаються діяльністю, яка ні примножує запасів товарів, послуг, розваг і відпочинку, ні підвищує економічну конкурентоспроможність на світовому ринку. Вона може спиратися більше на самодисципліну і самоконтроль, а не на обмеження, встановлені законодавчо і, отже, бюрократичним шляхом.

Так само змінюються пріоритети в сфері економіки. Нині може бути задоволена більшість потреб у товарах індивідуального користування (наприклад, в електричних побутових приладах). На передній план виходять суспільні потреби у таких сферах, як високогатурнова освіта, охорона здоров'я і сприятливе навколишнє середовище. Дійсно вільний ринок неспроможний справедливо розподілити ресурси на такі потреби. Це вимагає більшого втручання з боку уряду.

Виникає напруженість політичних інституцій. Велика влада

концентрується в руках президента, хоча ноша його державних обов'язків важча, ніж його права. На ньому лежить основна відповідальність за управління дуже складною країною, за відносини з рештою світу, за підтримання сприятливого балансу між щедрістю і національними егоїстичними інтересами, президента водночас стримують Конституція і Конгрес, а також перешкоджають йому різні усталені групи тиску, що обстоюють свої інтереси. Така ситуація вимагає від президента бути суперменом, хоча суперменам немає місця в умовах демократії. Нині президента часто "валять додолу" і применшують його роль з надією, що він забезпечить бажане "лідерство".

Послаблюються позиції країни щодо зовнішнього світу. США менше відповідають зразковій моделі, ніж, наприклад, два десятиліття тому. Це стосується політики, економіки, технології, управління і пов'язано зі значним прогресом на окремих соціальних і політичних напрямках, досягнутим деякими країнами Центральної Європи; активним економічним розвитком деяких країн Азії (Японії, Південної Кореї), значною мірою започаткованого американською допомогою і потім підтримуваного американським технічним ноу-хау.

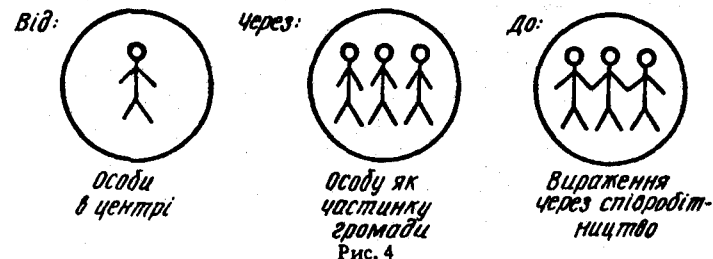
Зрештою пасиви США, здається, перевершують їх активи. Отже, зрозуміла і великою мірою вірогідна подальша втрата позицій щодо решти світу в цілому (а не окремої країни). Основна причина полягає у досить несподіваному виникненні невідповідності між компонентами суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою. Вони більше не відповідають ні одна одній, ні новим внутрішнім і зовнішнім реаліям. Вони явно потребують не просто часткового ремонту, а докорінної перебудови.

3. Перспективні напрямки

Три названі компоненти суспільного ладу будуть краще узгоджені і координовані, якщо великий матеріальний і людський потенціал країни буде спрямовано на служіння економічним цілям народу, його політичним устремлінням і соціальним потребам. Найпершими і найістотніше мають, напевно, змінитися цінності. Потім повинні змінитися політичні інституції. Економічна система вільного підприємництва могла б у такому разі краще функціонувати навіть без суттєвих змін.

3.1. ЦІННОСТІ

Основним поштовхом і основним напрямком змін у цінностях має бути перехід від індивідуалістсько-еґоїстично-конкуренційних до громадсько-усвідомлених кооперативних цінностей. Ці зміни схематично представлені на рис. 4.

Як уже зазначалося, перша група цінностей була високоефективною у "ковбойському" і навіть у первісному індустріальному середовищі; третя, здається, більше відповідає середовищу "земля як космічний корабель".

Щоб підсилити контраст, дві групи цінностей подаємо схематично в табл. 1.

Таблиця 1

Індивідуалістсько-конкуренційні	Громадсько-усвідомлені, групово-кооперативні
Верховенство особи Людина – унікальне створіння і господар природи Може виправданно зосереджуватися на власних потребах, устремліннях Шукає самовираження через: самовпевненість самоутвердження самостійність індивідуалістсько-конкуренційну поведінку для досягнення успіху в межах закону, демонструючи толерантність, співчуття до інших	Особа – частинка громади Людина – частинка всесвіту – пошуки єднання з природою Має деякі потреби і визнає їх наявність у інших Шукає вираження через: використання талантів із обмеженнями самодисципліною почуттям обов'язку кооперативний спосіб поведінки для одержання вигоди собі та іншим, керуючись моральним кодексом, суспільними угодами

Аби попередити подальше погіршення становища і викликати необхідні інституційні зміни й оновлення, окремі такі зміни

в цінностях мають відбутися протягом кількох десятиліть. Чи можливе таке? Відповідь уявляється цілком позитивною з таких міркувань.

а) Багато "нових" цінностей кореняться у минулому Америки. Християнство не лише проголосило, що людина була створена в образі Бога, а й повчає: "Усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви". Ця заповідь визначає бажану поведінку і може бути відроджена. Довільна взаємодопомога була саме такою важливою частиною періоду першовідкривачів, якою вона "подавалася". Працелюбність і самодисципліна частогусто виступали умовами виживання. Такі чесноти минулого певною мірою відсувалися на задній план, але, можливо, не повністю атрофовані. Їх можна було б відновити.

б) У минулому головною рисою американського народу був прагматизм. Він означає усвідомлення реальності, зміни її, якщо це можливо, і пристосування до неї, якщо немає змоги її змінити. Недавні зміни дійсності були досить драматичними і, таким чином, зручними для того, щоб викликати прагматичну реакцію. Матеріальне середовище, що використовувалося для пробудження експансіоністської агресивної поведінки, зменшилося від безмежних просторів до дорогих земельних ділянок, залишивши у спільному користуванні лише море і космос. Абсолютно очевидна потреба у якомусь самообмеженні, розподілі і співробітництві. Змінився також світ за межами США: від світу, який без перебільшення рятували американці, через світ, поділений на дві зони впливу (американська і радянська), до плюралістичного світу з численними джерелами сили і впливу. Вивчення питань участі у створенні нового світового ладу шляхом пристосування до його плюралістичної природи, вивчення того, як поділити владу і співробітничати з різними людьми, ставши на їхні позиції, – це нові фактори, що відіграватимуть вирішальну і конструктивну роль на майбутній світовій арені.

в) Американське суспільство має плюралістичну природу. Один з позитивних результатів того, що процес "плавильного котла" був лише частково успішним, є те, що американське суспільство і, як наслідок, його цінності не зовсім однорідні. Представлені раніше "типові" цінності більше домінуючі, ніж виняткові. У США можна знайти прихильників різних філософських поглядів, цінностей та проявів найрізноманітнішої поведінки. Можна віднайти, наприклад, що деякі японські дочірні компанії успішно діють у США, користуючись японським стилем управління, який базується на групово-кооперативному типі цінностей. Це означає, що американське суспільство легко сприймає

Таблиця 2

Верховенство індустріального погляду на світ	Верховенство добровільного, спрощеного погляду на світ
<p>Передумови цінностей: Розвиток матеріального виробництва</p> <p>Зверхність людини над природою Суперницький егоїзм Відвертий індивідуалізм Раціоналізм</p>	<p>Передумови цінностей: Матеріальний достаток у поєднанні з інтелектуально-духовним розвитком</p> <p>Людина – частинка природи Освічений егоїзм Кооперативний індивідуалізм Розсудливість та інтуїція</p>

нові ідеї, воно може змінювати свої поширені переконання, не вдаючись до руйнівних дій.

г) Уже відбувається пошук нових цінностей: від інтелектуальних запитів¹ раннього періоду до оновленого погляду крізь економічну призму² до перегляду цінностей, що змінюються з точки зору менеджменту³, і зрештою до основних проявів нових звичаїв життя з добре визначеними цінностями⁴. Насправді заслуговують на увагу деякі передумови добровільного (на протизвагу нав'язаному), спрощеного погляду на життя⁵.

Права сторона табл. 2 – це проміжний, перехідний тип цінностей, які віднайдено в американському суспільстві.

Беручи до уваги минуле з його культурною спадщиною, традицією прагматизму у "пошуку обставин, що спрацьовують", нове середовище, що робить неможливим функціонування старих цінностей, плюралістичну природу американського суспільства і очевидність досить широкого пошуку нових переконань, можна зробити висновок, що суттєва переорієнтація цінностей не лише можлива, а й надзвичайно вірогідна впродовж кількох наступних десятиліть.

3.2. ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ

В міру того як нові цінності починають зміцнювати свою основу, політичні інституції також можуть змінюватися, аби бути

¹ Bell D. The End of Ideology, Free Press, New York, 1962.

² Boulding, op. cit.

³ Lodge G. C. Top priority: renovating our ideology, Harvard Business Review, September–October 1970.

⁴ Elgin D. and Mitchell A. Voluntary simplicity (3), The Co-Evolution Quarterly, Summer 1977.

⁵ Ibid., p. 15.

з ними узгодженими. Головний напрям мусить пролягати від досить централізованої, хоча формально федеральної, форми правління з владою типу противаги через децентралізоване й урізноманітнене здійснення влади до колегіальної влади, моделі прямої демократії. Схематично це зображено на рис. 5.

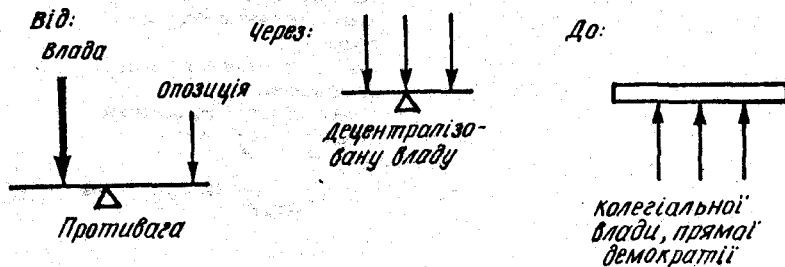

Рис. 5

Основні структурні властивості нової системи могли б бути такими:

а) Децентралізація влади у прийнятті рішень на рівні держави, округу або навіть місцевої громади. Лише зовнішні відносини (як політичні, так і економічні), оборона, певна координація діяльності у сфері зв'язку, транспорту і загальна правова структура суспільства мусять залишатися федеральною прерогативою. Освіта, здоров'я, добробут та більшість економічних питань – сфера діяльності органів управління, що наближені до людей.

б) Поряд із децентралізацією слід запроваджувати *пряму демократію*: рішення, що безпосередньо впливають на населення, повинні прийматися відповідно всіма виборцями шляхом прямого голосування на рівні країни, штату, округу або громади. Ініціативи і референдуми на різних рівнях мають за мету прискорити загальне голосування з нових питань чи пропозицій і скасовувати закони, розроблені виборними представницькими органами. Децентралізація і пряма демократія могли б бути організовані таким чином, аби надати освіченому, політизованому населенню можливість безпосередньої участі у прийнятті політичних рішень і визначати відповідальних за наслідки таких рішень. Це повинно послабити нинішню відчуженість від політичних інституцій і посилити до них лояльність і почуття обов'язку.

в) Більша безпосередня політична активність громадян може викликати більше розмаїття політичних угруповань. Неоднорідність американської нації швидше могла б сприйматися як постійна реальність, ніж як швидкоплинне явище, що могло б зникнути у "плавильному котлі". Нині загальнонаціональні партії відрізняються переважно пріоритетами і діями, ніж по-

літичними програмами. Зрештою на регіональних рівнях, можливо, з'являться нові партії, що об'єднують споживачів, екологів, робітників та етнічні групи для того, аби висувати альтернативи і здійснювати тиск у напрямках, що здаються їм пріоритетними.

г) Найважливішим, якщо не найімовірнішим, має бути перехід до коаліційного типу керівних органів на всіх рівнях, тобто виконавчих органів, що складаються з представників різних політичних угруповань пропорційно до одержаних ними голосів. Такі виконавчі органи обиралися б відповідними законодавчими органами і, таким чином, мали б від них уповноважень більше, ніж від партій. На федеральному рівні це означало б, що кабінет обирається обома палатами у такому ж співвідношенні, як і політичне представництво у палатах. Президент обирався б одночасно, і його основним завданням було б голосувати у кабінеті, який функціонуватиме на колегіальних засадах, коли кожен член має досить широку владу у межах своїх повноважень.

Доступ до влади має здійснюватися у вигляді поступового, висхідного, ступінчатого процесу: спочатку люди працюють на місцевому і регіональному рівнях і тільки потім обираються до загальнодержавних органів. Таким чином, продемонструвавши свою компетентність, чесність і відданість на різних рівнях управління, вони могли б досягти вершин, будучи обраними близькими до них людьми – тими, хто здатен їх оцінити. Це значною мірою зменшить протекціонізм і потенціальні зловживання владою шляхом встановлення "фільтрів", через які пройдуть ті, хто прагне служити своїй громаді, штату або державі, а не ті, хто рветься до влади, пов'язаних з нею пільг, навіть якби це були лише гонорари за сенсаційні мемуари.

Даний процес знизив би ймовірність перевороту у верхніх ешелонах влади, хоча одночасно уповільнив би процес прийняття рішень. Це могло б також знизити ймовірність того, що дехто без достатнього досвіду ведення внутрішньої і зовнішньої політики міг би занегастити систему в цілому шляхом вдалої для нього виборної кампанії, а зрештою виявився б неспроможним справитися із завданнями. Система була б послаблена: менше передвиборних хвилювань, але і більше зловживань після виборів; менше несподіваних змін, але і більші стабільність і передбачуваність.

Названі зміни здаються досить фундаментальними. А чи можливі вони? Так, вони здаються можливими у зв'язку з окремими як негативними, так і позитивними причинами.

а) У багатьох верствах американського суспільства існує серйозне невдоволення функціонуванням нинішнього політичного

правління країни. Основна вина все ще лежить на причетних до цього особах, але дехто починає привертати увагу до слабких місць сучасних інституційних заходів.

б) Відтоді як США почали втрачати певною мірою світову винятковість, багатьом американцям легше було вивчити інституційні альтернативи, що випробувані в інших суспільствах, і запозичити їх досвід. Деякі з вище згаданих ознак існують і досить пристойно представлені у ряді західноєвропейських країн.

в) Однією з характерних рис американців як нації є здатність започатковувати нову тенденцію і надавати їй великого імпульсу, як тільки визначена й усвідомлена мета. Існує перспектива "повернення народу назад", щоб він потім зміг показати іншим народам шлях у майбутнє. Вона могла б стати досить привабливою, аби створювати достатній консенсус при потребі конституційних та інституційних реформ.

г) Здатність цього суспільства підніматися над вузькопартійними інтересами підтверджується існуванням *двопартійних комітетів* у Конгресі або виходом за межі інтересів однієї партії при формуванні кабінету.

д) Той факт, що *відмінності* між програмами *демократів і республіканців неістотні* (більша чи менша увага до питань бізнесу, добробуту і прав меншостей), при відсутності суттєвих ідеологічних розбіжностей дозволив би приступити до поділу влади і відповідальності між ними; це сприйматиметься не як відмова від демократії й обмеження свобод, а швидше як поглиблення демократії, розширення свобод і залучення більшої частини населення до прийняття рішень.

е) У кінцевому підсумку названі зміни припускають, що *цінності уже змістилися* у напрямку більшої співпраці, співучасті і міцнішого добровільного об'єднання у межах суспільного ладу.

3.3. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Якби цінності і політичне правління почали розвиватися у вказаних напрямках, то ніякі істотні зміни економічної системи не були б потрібні. Зміни могли б відбуватися у напрямку від неприборканої економічної системи вільного підприємництва до системи узгодженого вільного підприємництва. Схематично така еволюція зображена на рис. 6.

Основні вимоги до економічних реформ у США могли б бути такі.

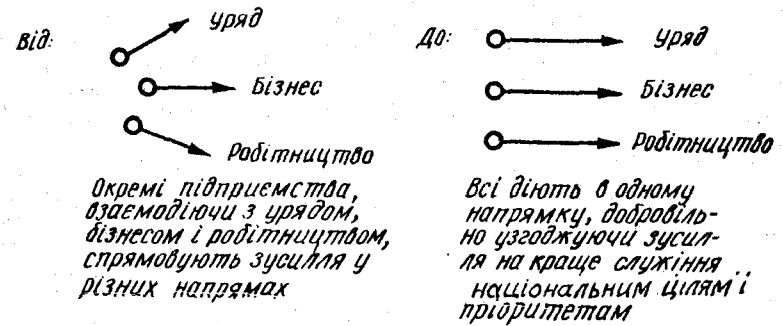

Рис. 6

а) Зберегти такі переваги приватної ініціативи, як заохочення, настирливість і зумовлені ними нововведення.

б) Зменшувати економічні збитки і зловживання, пов'язані з високоенергетичними та ресурсомісткими виробництвами, надмірним використанням ресурсів і енергії, недостатньою утилізацією відходів, посиленням підбурюванням звичайних або навіть згубних бажань, відчайдушною внутрішньою конкуренцією.

в) Збільшувати потік ресурсів на такі суспільні потреби, як якісна освіта, охорона здоров'я, громадський транспорт, чисте навколишнє середовище, здоровий спосіб життя громад.

Основні риси системи вільного підприємництва зберігалися б, але роль і прояви змінилися б.

а) Максимізація прибутків не прийнятна як єдина мета і виправдання діяльності будь-якого підприємства. Проте прибуток був би логічним і необхідним як показник надлишку обсягу виробленої продукції над витратами на будь-якому підприємстві і, таким чином, як показник ефективного використання ресурсів, необхідна умова життєздатності і розвитку підприємства, пов'язаних з ним переваг (необхідні товари або послуги, зайнятість, податки на фінансування суспільних потреб та ін.).

б) Приватна власність могла б залишатися на всіх підприємствах промисловості і сфери послуг за винятком освіти, деяких галузей зв'язку, охорони здоров'я, громадського транспорту тощо, де бракує приватної ініціативи, перспектив прибутковості або надмірний ризик міг би позбавити суспільство задоволення багатьох його потреб.

в) Вільний ринок міг би залишатися основним механізмом розподілу більшості ресурсів, зокрема товарів індивідуального споживання. Думка про те, що конкурентоспроможність нині визначається на міжнародних ринках більше, ніж у межах країни, була

б цілком прийнятною і підтримувала б відкриту економіку. Фірми відчували б більшу відповідальність і обмеження, стримували б себе щодо інших шляхом проголошення чітких заяв про свої наміри, цілі, політику, етичні принципи, що уже стають тенденцією.

г) Змінилася б роль уряду. Менше уваги приділялося б важелям управління у вигляді законів і адміністративного регулювання, а більше – узгодженню цілей через індикативне прогнозування, менше – антитрестівським законам, більше – забезпеченню продуктивності і структурних змін у галузях промисловості. Відбувся б реальний перехід від відносин суперництва до більшої взаємодії між урядом, бізнесом, робітництвом, а також громадськими діячами з метою визначення національних пріоритетів і цілей. Компанії та інші об'єднання вважалися б знаряддям служіння суспільним потребам.

Чи бажані і чи можливі такі модифікації системи вільного підприємництва, за яких фірми з більшою готовністю підпорядковують себе суспільним потребам, діють відповідально і погоджують свої плани на майбутнє? Стверджувальну відповідь можуть підтримати такі міркування.

а) Перехід до командної економіки з централізованим плануванням і керуванням ринком не здається привабливим, більшість американців не приймають його. Досвід країн з такою системою свідчить, що її можливості надто обмежені в міру досягнення вищих стадій економічного розвитку. Ряд соціалістичних країн намагаються вийти з цієї системи шляхом відновлення ринку, надання більшої самостійності підприємствам і можливості встановлення деяких цін через вільні ринки¹.

б) Курс на націоналізацію без переходу до повністю планової економіки (тобто підтримування свободи ринків) також не дає позитивного результату. Це занадто легкий політичний захід, спрямований на збереження існуючих галузей промисловості і робочих місць. Він здійснюється шляхом вилучення коштів у ефективного виробництва для підтримування неефективного, зменшуючи тим самим потенціал розвитку і кількість робочих місць, що мають ефективні підприємства і галузі.

в) Вражаючий приклад таких передовиків сучасного економічного розвитку, як Японія і Південна Корея, демонструє силу по суті ліберальної економіки при співробітництві уряду і бізнесу.

г) Тривалий високий рівень розвитку Західної Німеччини свідчить, що відносини "партнерства" між управлінням і робітництвом

можливі і дійсно виступають важливим фактором економічної ефективності і політичної стабільності.

д) У США спостерігається пошук нових способів взаємодії між бізнесом та урядом. Одним з результатів такого пошуку є створення Круглого Столу бізнесу.

е) У напрямку самоуправління уже зроблено такі істотні кроки, як ширше представництво у правліннях підприємств і підвищення їх відповідальності. Корпорації охопила "лихоманка" соціальної відповідальності, і вони ведуть пошук зовнішніх проявів у вигляді політичних заяв, управлінських перевірок і кодексів поведінки. Подібні публічні заяви про добрі наміри можуть повторюватися іншими, ставати обов'язковими у виконанні.

Такими шляхами могли б іти США впродовж кількох наступних десятиліть. Вони могли б якоюсь мірою вести до відродження Америки, до зближення з іншими суспільствами і, таким чином, до більшої узгодженості й ефективності у відносинах з рештою світу. Все це визначає підготовку до руху у напрямку ще далекого, але неминучого світового ладу.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

1. Його недавнє минуле

Вийшовши з другої світової війни у складі переможців, Радянський Союз відтоді розвивався як світова держава. Він став безпосереднім і могутнім суперником Сполучених Штатів, їх найбільш наполегливим конкурентом на провідну роль у світі. Він має для цього підстави з точки зору наявності відповідної бази.

По-перше, його економіка. Оскільки остання по суті орієнтована на внутрішній ринок і тому не є складовим елементом світової торгівлі, зросли її масштаби і можливості виробництва значної кількості основних промислових і споживчих товарів, хоча й обмеженого асортименту і невисокої якості. Радянська економіка посідає друге місце в світі щодо кількісних показників у загальному світовому обсязі виробництва. Радянський Союз має найбільші традиційні збройні сили, створив дуже сильний військово-морський флот і володіє потужним ядерним арсеналом, здатен доставляти боєголовки до будь-якої цілі. Все це підтримується розвинутою системою управління військами світового масштабу.

¹ Gliński B. System of Central Management of the Socialist Economy and its Evolution, Oeconomica Polona, 1979, no. 1, pp. 45–61.

Зміцнило також політичне становище Радянського Союзу, принаймні щодо явної його могутності. Внутрішньо – це монолітна структура влади без будь-якої альтернативи. Зовнішньо Радянський Союз скористався кількома своїми козирними картами. У історичний період, відомий під назвою десятиліття деколонізації, Радянський Союз підтримував національно-визвольні рухи. Він запропонував чітку, виразну альтернативу суспільному устроєві, залишеному колоніальними державами, а також запропонованому Сполученими Штатами. Крайнам, що прагнули до прискореної індустріалізації, він запропонував модель планової економіки, здатної, нібито, швидко провести будь-яку країну через стадії ранньої форсованої індустріалізації. Щоб забезпечити "дисципліну", необхідну для такого процесу індустріалізації, Радянський Союз обстоював систему унітарної влади у формі диктатури пролетаріату. Наведені раніше рекомендації коренилися в офіційній марксистській ідеології, узаконювалися нею і продовжують приваблювати багатьох у всьому світі. Економічна спроможність утримувати велику воєнну силу і політична можливість розгортати її без широкого внутрішнього обговорення підсилювали привабливість радянської моделі для тих, хто вважає, що "сила є право".

Всупереч такій очевидній могутності Радянський Союз, можливо, уже пройшов зеніт своєї сили і впливу. Слабкі сторони його, напевно, зростатимуть, а здатність визначати долю світу зменшуватиметься.

На даному етапі його економічного і соціального розвитку здається необхідною докорінна перебудова суспільного ладу, до того ж існує дуже мала ймовірність її здійснення безболісним, еволюційним шляхом. Проте якщо істотна перебудова не буде здійснена протягом кількох наступних десятиліть, остаточною наслідком матимуть повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності. Підставою для таких висновків є аналіз сучасного становища Радянського Союзу.

2. Сучасна балансова таблиця

Скориставшись раніше запропонованим підходом до аналізу ефективності країни, тобто

$$E_f = f \left[\frac{\text{ресурси населення}}{\text{+ світовий контекст}} + / \text{або} \left(\begin{array}{l} \text{наснага до праці, ноу-хау,} \\ \text{суспільний лад, інвестиції} \end{array} \right) \right]$$

можемо розпочати перелік деяких ключових елементів.

2.1. АКТИВИ

а) Найбільша серед усіх країн територія, що простяглася на два континенти з виходом до різних морів. Родючі землі, дуже багаті запаси фактично усього спектру природних ресурсів, включаючи широку базу джерел енергії і навіть значні родовища золота. Хоча доступність і кліматичні особливості зумовлюють високу вартість експлуатації деяких ресурсів, загальне *співвідношення ресурсів і населення надзвичайно сприятливе*, що робить коли не економічно привабливою, то принаймні теоретично можливою автаркію (економічне самозабезпечення).

б) *Наснага до ефективної праці присутня у тій частині населення, якій система надає високі винагороди*. Це стосується великої частини партійної еліти, вищих технікратів, частини наукових і мистецьких кіл. Однак для значної частини населення стимули ефективно працювати здаються недостатніми і необхідне "підстимування" шляхом різних кампаній.

в) Масштаб *ноу-хау*, зокрема у галузі техніки, широкий, поряд з ґрунтовними знаннями теоретичних наук (математика, фізика, кібернетика) і великим потенціалом у деяких галузях прикладної інженерії. Мережа освіти широка і різноманітна, принаймні у природничих науках і технічних галузях. В результаті велика частина населення високоосвічена технічно і, як наслідок, володіє високою потенціальною продуктивністю.

г) Підтримувалися значні рівні *інвестицій*, і в результаті склалася широка індустріальна база. Видобувається величезна кількість вугілля, нафти, газу, виробляються сталь і верстати, їм відповідає спроможність перевозити цю основну продукцію промисловості.

д) Негативно впливають на *суспільний лад* різні суперечності і невідповідності; нині він діє переважно як "суспільна гамівна сорочка" і тому розглядається у розділі пасивів.

е) *Зовнішнє становище* залишається досить міцним завдяки воєнній силі Радянського Союзу, чітко сформульованій ідеології, що може ще частково експортуватися, довготривалості людей при владі та очевидній свободі використання цієї влади як в середині країни, так і ззовні.

2.2. ПАСИВИ

Усі істотні пасиви походять від інституційної структури, власне суспільного ладу, зокрема суперечностей між:

– офіційно проголошеними егалітарно-колективістськими цінностями й адміністративною практикою, що спонукає індивідуалістську, конкурентну поведінку;

– досить ліберальною конституцією і диктаторською природою політичного правління;

– економічною системою, прийнятною для ранніх стадій економічного розвитку, і власне економікою, що наближається до стадії масового споживання; цінності більшості населення – характерна риса цієї вищої стадії розвитку.

Названі суперечності слід враховувати, аналізуючи пасиви радянського суспільного ладу.

а) Відкрито проголошено *егалітарно-колективістські цінності*, і вони пропагуються як бажані, хоча й не зовсім дієві, і такі, до яких наближається радянське суспільство. В дійсності зберігаються індивідуалістсько-конкурентні цінності, які фактично підсилюються глибокою диференціацією у винагородах (грошових та інших) відповідно до участі особи у виробництві і лояльності до режиму. Така суперечність може послабити повсюдне бажання працювати. Відмінності у винагородах підривають "патріотичний" мотив, крім того, для більшості професій матеріальні винагороди неадекватні. Завдяки своїм можливостям впливати на перебіг справ і одержувати високі винагороди лише еліта у партії, адміністрації, науці, мистецтві і спорті має великі стимули до праці.

б) З цим пов'язаний низький рівень втілення теоретичних знань і наукових відкриттів у потрібні нові вироби, процеси і технології. Для декого привабливість зростаючої академічної репутабельності і перспективи наукової кар'єри здається важливішою, ніж невеликі винагороди і великий ризик залучення до діяльності, що призводить до "комерційно" вигідних нововведень. Проблема поглиблює те, що велика кількість співробітників найбільшого у світі наукового комплексу працює у головних науково-дослідних інститутах, далеких від промисловості і ринку. Як свідчать емпіричні дослідження, найкорисніші нововведення більшою мірою "викликані потребою", ніж є результатом накопичених теоретичних знань. Таким чином, Радянський Союз у ряді галузей імпортує технології, але не у військовій сфері, де чітко визначені цілі спонукують вчених до необхідних технічних нововведень.

в) Незважаючи на високий рівень інвестицій і передові позиції науки, *реальна продуктивність залишається низькою* у більшості галузей економіки.

г) *Сільське господарство* – найслабша ланка радянської економіки. У ньому зайнято понад 25 відсотків працездатного на-

селення; до того ж країна, що століття тому була найбільшим експортером пшениці, перетворилась останніми роками на найбільшого її імпортера, хоча кількість населення збільшувалася повільно і традиційне харчування фактично не змінилося. Причини такого становища різноманітні: рани від насильницької колективізації, надмірне вилучення сільськогосподарської продукції для фінансування індустріалізації, а звідси неадекватна оплата праці селян, незадовільна модернізація сільського господарства (механізація, застосування добрив), серйозні труднощі у застосуванні централізованого планування у сільському господарстві. Нарешті, великі зусилля селяни спрямовують на інтенсивний обробіток приватних ділянок, з яких вони одержують додаткові харчові продукти. Тут винагорода за працю прямо пропорціональна трудовим зусиллям.

д) *Економічна система* з її централізованим плануванням і здебільшого адміністративним розподілом ресурсів і досі не відповідає нинішній стадії розвитку радянської економіки. "Командний тип економіки" сприяв прогресу на ранньому етапі індустріалізації (якщо не брати до уваги соціополітичні втрати). На ранньому етапі стояло чітке завдання – створити індустріальну базу. Було кілька пріоритетів: енергетична база, металургійна, машинобудівна й оборонна галузі промисловості та матеріальна інфраструктура. Таким чином, це уможливило централізоване прийняття більшості економічних рішень і направлення ресурсів у визначені галузі. Це був форсований процес індустріалізації, що частково мав характер виробництва заради виробництва (більше металургійних заводів для нарощування виплавки сталі, виробництва більшої кількості верстатів, будівництва нових домен тощо) і легко узгоджувався з директивним плануванням.

Тепер існують широка індустріальна база та інфраструктура, задовольняються основні потреби у промислових товарах. У своєму розвитку економіка наближається до стадії масового споживання, на якій могли б бути задоволені вишукані і найрізноманітніші зростаючі потреби населення. Для цього необхідно мати можливість визначати попит і потреби споживачів і, таким чином, збільшувати кількість центрів прийняття рішень про те, що виробляти, для кого і як. На цьому шляху перешкодою стає централізоване планування. Складність посилюється потребою доводити плани і контролювати їх виконання, у той час як більшість людей прагне швидше служити собі, ніж добровільно підпорядковуватися суспільним пріоритетам, що відповідало б фактичному пануванню егалітарно-колективістських цінностей. Це результат надмірної бюрократизації. В суспільстві виникає нагальна потреба децентралізувати процес прийняття економіч-

них рішень, однак нинішнє керівництво не готове піти на поступки, бо це означало б втрату політичного контролю.

е) Існують також великі розбіжності у сфері політичного правління. Конституція досить ліберальна і гарантує широкі свободи, але монолітний і обмежувальний характер має структура влади. Теоретично влада належить народу, який делегує її своїм обранцям. Реально влада перебуває у руках партійного керівництва, управління здійснюється лише в одному напрямку – зверху донизу. Виправдання цієї форми "тоталітарної демократії" значною мірою випливає з марксистської доктрини, а не з волі народу. Ці суперечності зумовлюють напруженість, зняття якої вимагає великої організаційної роботи, значних суспільних зусиль, що збільшує тягар "макроуправління".

є) Інша розбіжність полягає у великій нетривкості політичної будови. Теоретично СРСР є тим, що закладено у його назві: союз республік. Номінально республіки мають широкі повноваження і навіть конституційно гарантоване право на відокремлення. Одне з основних мобілізуючих гасел Жовтневої революції – руйнація Російської імперії і створення самостійних, хоча й об'єднаних у федерацію республік. Однак, скориставшись своєю чисельною перевагою і традиційно панівним становищем, росіяни зосередили у своїх руках основну політичну владу і були впевнені, що інші нації погодяться з їх керівною роллю не лише в політичній, а й в економічній, культурній і мовній сферах. Залученими до структури влади виявлялися лише ті представники інших національностей, які визнавали таку зверхність і працювали в напрямку створення "нової радянської людини" на кшталт росіянина.

Така ситуація викликає глибокі національні почуття, що легко перетворюються, як показала друга світова війна, на відцентрові сили. Відтоді як протягом останніх десятиліть національні прагнення до самовизначення були задоволені шляхом деколонізації у більшості частин світу, багатьом у Радянському Союзі вони здавалися природними і законними. Ці приховані відцентрові сили стійкі. Особливим аспектом даної проблеми стала швидка демографічна експансія азіатів, зокрема мусульман у Радянському Союзі, саме в добу всесвітнього відродження ісламу як життєздатної сили. Це було подібним до збільшення рядів "націонал-ухильників", чисельних на Україні, в Прибалтиці та в Кавказьких республіках.

ж) Така сама нетривкість притаманна відносинам з країнами Центральної Європи, що потрапили до сфери радянського впливу після другої світової війни. Незгода Югославії з радянським керівництвом у 1949 році, повстання в Угорщині у 1956 році, спроба

Чехо-Словацьчини розвивати власну модель "соціалізму з людським обличчям" у 1968 році, постійне відстоювання Румунією своїх прав, періодичні заворушення у Польщі – все це здебільшого прояви почуттів національної незалежності, ніж ностальгія за попередніми соціально-економічними порядками. Тим самим демонструються межі "ненаситності" Радянського Союзу і, як наслідок, його потенціалу для подальшої територіальної експансії.

з) Конфлікт з Китаєм – дуже значний пасив. Він має три корені: націоналістичний, територіальний та ідеологічний. Китайцям, нації, чисельність якої сягає мільярда, з понадчотирьохтисячолітньою історією, визначними культурними здобутками і недавньою успішною революцією, важко погодитися на керівництво з боку молодшої, менш чисельної російської нації. По-друге, для Радянської влади здається великою спокусою освоєння багатого, рідко заселеного Сибіру енергійними, працьовитими китайськими масами. Проте на відміну від монголів китайці не мають багаті історії територіального експансіонізму. Нація, схильна до загарбання нових територій, навряд чи побудувала б захисну стіну довжиною кілька тисяч кілометрів. Як тільки виникає потреба у здобутті нових земель, то зусилля на пересування такої стіни здаються невинуватими у порівнянні з одержаним "нерухомим майном". Хоча, беручи до уваги той факт, що на росіян у минулому нападали як зі сходу, так і з заходу і що їх власна історія насичена територіальною експансією, загроза китайського проникнення до Сибіру, напевно, виглядає для них досить реальною.

Ідеологічний конфлікт також очевидний. Радянське керівництво виправдовує нинішню практику матеріальних стимулів і нерівних винагород як необхідну частину "перехідного соціалізму", етапу створення багаті матеріальної бази для запровадження комунізму. До цього часу китайці зберігали більшу рівність у розподілі, навіть при низькому рівні матеріального добробуту. Названі конфлікти, можливо, минулися, але не зникли зовсім.

Загалом матеріальний потенціал Радянського Союзу величезний, проте його інституційні структури досить нетривкі і потребують докорінної перебудови.

3. Майбутні варіанти

Очевидними є напрямки, якими розвивався б радянський суспільний лад, щоб послабити розбіжності, привести до більшої

гармонії інституційні складові і, таким чином, бути спроможним перейти до наступних логічних стадій економічного розвитку і політичного досвіду. Великі сумніви викликає ймовірність такого розвитку. Для перебудови радянської системи були б логічними насамперед докорінні економічні реформи, розширення структури влади, зміни у політичному правлінні і, нарешті, переоцінка цінностей.

3.1. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Зміни мають відбуватися у напрямку, запропонованому в минулому навіть радянськими економістами: від централізованого планування через помітну децентралізацію прийняття економічних рішень до системи типу "ринкового соціалізму". Схематично зміни економічної системи представлені на рис. 7.

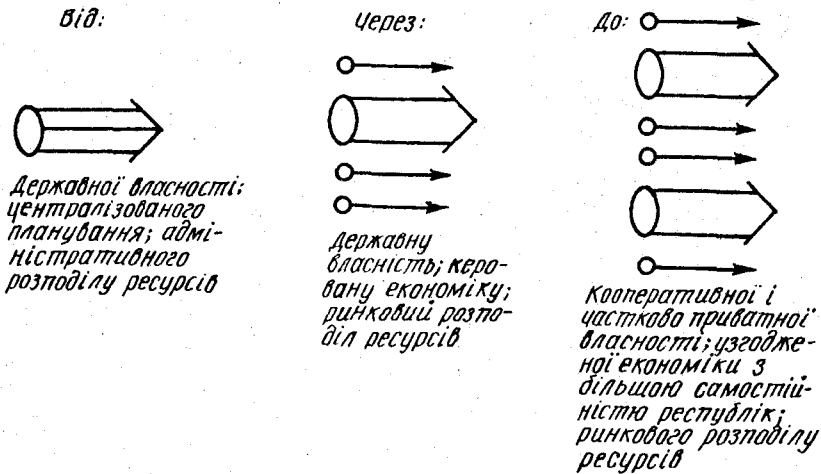

Рис. 7

Еволюція могла б пройти такі етапи:

а) На першому етапі реформи слід значно скоротити централізоване планування і змінити його характер. У нових умовах основними функціями централізованого планування були б визначення ключових пріоритетів для інвестицій, розподіл ресурсів, узгодження планів різних підприємств у сфері виробництва і розподілу. Насамперед ціни можна було б привести у більшу відповідність з фактичною вартістю, дефіцитом і попитом. Потім слід поступово знімати контроль за цінами, щоб для їх визна-

чення відкрити простір закону попиту і пропозиції, найперше для споживчих товарів, а далі для напівпромислових і промислових товарів. Що могло б залишитися у сфері централізованого управління? Це були б такі життєво важливі стратегічні ресурси, як нафта, вугілля, газ, окремі рідкісні метали, а також загальнодержавні системи послуг, наприклад зв'язок і транспорт.

б) На наступному етапі зміни могли б торкнутися чисто кооперативної власності на більшість промислових підприємств, колгоспів і в цьому разі управління ними здійснювалося б виборними комітетами. Система могла б запозичити деякі риси югославського "робітничого самоуправління" і кібуців Ізраїлю. Приватну власність можна було б дозволити на малих підприємствах, зокрема у сфері послуг. З плином часу в міру зростання вимог населення можна було б повернути приватну власність на землю шляхом поступового перетворення кооперативної власності у спільні підприємства по придбанню, оренді машин і збуту продукції.

в) Таким чином, економіка могла б крок за кроком розвиватися від повністю планової і контрольованої до узгоджуваної і керованої, використовуючи фінансово-грошову систему, диференційовані кредити, нормативи розподілу прибутків, мінімум і максимум заробітної плати та "індикативно-прогнозний" тип планування. Щоб забезпечити кредити, уникнути створення надмірних потужностей і гарантувати місце на ринку збуту, великі підприємства мали б подавати свої плани до планово-координаційних органів, які порівнювали б їх з подібними планами інших підприємств, здійснювали б зворотний зв'язок і пропонували б зміни.

г) Більшість цих функцій могли б здійснюватися не на всесоюзному, а на республіканському рівні. Всупереч нинішній практиці вольового розподілу квот за цінами, встановленими центром, ресурси розподілялися б між союзними республіками шляхом торгівлі.

д) Більшій справедливості у життєвих рівнях можна було б досягти шляхом зменшення відмінностей у заробітній платі і використання таких механізмів розподілу, як, наприклад, у Скандинавських країнах.

3.2. ПОЛІТИЧНЕ ПРАВЛІННЯ

Зміни характеру політичного правління надзвичайно важливі і водночас їх важко здійснити безконфліктним шляхом.

Перетворення мають бути спрямовані від нинішньої унітарної структури, коли владу зосереджено у руках верхівки, через розширення основи влади до колегіального правління, уникаючи фази зі структурою влади типу протизваги. Схематично такий перехід зображено на рис. 8.

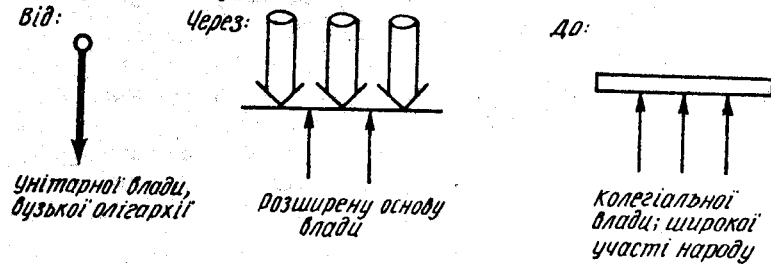

Рис. 8

Яким чином міг би відбуватися такий розвиток?

а) В разі здійснення економічна децентралізація започаткувала б політичний розвиток, оскільки вона автоматично привела б до певного перерозподілу і децентралізації політичної влади. Осць чому економічні реформи повинні передувати змінам політичного правління¹.

б) Суть наступного важливого кроку полягала б у поступовій ліквідації сучасної "подвійної" структури правління, за якої партійні органи визначають політику і цілі та контролюють їх виконання, а адміністрація (від міністрів і нижче) лише виконує рішення.

в) Такі зміни послабили б владу партії і зміцнили б функцію виборних органів і адміністрації у прийнятті рішень. Вони могли б впевненіше формувати політику і приймати рішення при підтримці народу і / або професійно компетентні, аніж віддані партії люди.

г) Далі можна було б розпочати істотну політичну лібералізацію шляхом поступового і суворого дотримання існуючих конституцій і законів.

д) Разом із забезпеченням свободи поглядів могла б бути проголошена більша свобода об'єднань. Це могло б привести до створення нових політичних угруповань.

е) Потім, напевно, можна було б усунути монополію Комуністичної партії на владу через дозвіл кандидатам від різних угруповань бути обраними до законодавчих і виконавчих органів. Верховна Рада в такому разі могла б, наприклад, призначити

Раду Міністрів, що включала б представників усіх угруповань у такій пропорції, яка відповідала б поданим за них голосам.

є) У цьому разі прерогативи були б перерозподілені з метою перетворення Радянського Союзу з фактично унітарної держави у справжню і добровільну федерацію рівноправних і самостійних республік. Конституційне право на відокремлення слід було б відновити, удавшись до референдуму, а для багатьох республік слід було б визнати можливість виходу з федерації.

3.3. ЦІННОСТІ

Основні цілі щодо зміни цінностей такі: усунути суперечність між тим, що офіційно проголошується, і тим, що практично здійснюється; розвивати систему цінностей і способів поведінки, яка відображала б нову економічну і політичну системи і сприяла б їх функціонуванню. Було б одержано імпульс розвитку від офіційно егалітарно-колективістських (а в дійсності індивідуалістсько-конкуренційних) цінностей до групово-кооперативних. Схематично зміна цінностей зображена на рис. 9.

Рис. 9

Можливість такого перетворення повністю залежала б від успіху економічних реформ і змін у системі політичного правління і, таким чином, мусила б стати швидше наслідком реформ, ніж їх предтекою. Така послідовність є протилежною щодо запропонованої для Сполучених Штатів.

¹ Okun A. M. Capitalism and democracy: some unifying principles, Columbia Journal of World Business, Winter 1978.

У США могли б відбуватися спонтанні зміни в цінностях за умови, що політичні й економічні інституції відповідають потребам суспільства в зв'язку з плюралістичним характером країни, свободою слова і вірувань. До того ж визнається, що країна стикається з різними внутрішніми і зовнішніми проблемами, які вимагають видозміни переконань, поведінки та інституцій.

У Радянському Союзі розбіжність між офіційними і фактичними цінностями, а також неспроможність публічно сформулювати нові цінності свідчать, що зміни цінностей можливі за умови, коли економічні і політичні інституції (у межах яких люди працюють, мислять і сприймають світ) створять потребу і викличуть появу нової моделі поведінки, а отже, нові погляди і цінності. Тому можна було б визначити таку послідовність розвитку.

а) Перетворення промислових підприємств, а також колгоспів і радгоспів на кооперативи з самостійним управлінням пробудило б почуття власника і відповідальності перед такими економічними утвореннями. Члени подібних утворень поступово усвідомлювали б вплив своїх рішень і своєї праці на інших і навпаки. Таке сприйняття приналежності і взаємозалежності породжувало б схильність до більшої співпраці.

б) При децентралізації процесу прийняття політичних рішень і обмеженні диктату згори почуття обов'язку перед угрупованнями і громадами, на які люди могли б потім впливати, поступово стимулювало б свідомішу дисципліну і підпорядкування місцевим громадським потребам і пріоритетам.

в) За умови, коли політичні інституції на всіх рівнях процесу прийняття рішень допускають справжні дискусії і участь у них, зміцнюється почуття приналежності людей до цих інституцій і могла б стимулюватися готовність до уникнення конфліктів і пошуку консенсусу. Розглянутий процес тривав би десятиліття. На цьому шляху були б деякі зриви й економічні труднощі. З часом вони окупилися б сторицею за рахунок скорочення витрат на примусовий бюрократичний апарат та посилення почуттів свободи і гідності.

4. Вірогідність мирної еволюції

Постає таке фундаментальне запитання: чи можуть економічна система і політичне правління розвиватися без нової революції, війни та інших катаклізмів?

Хоча вірогідність мирного розвитку дуже мала, деякі обставини могли б сприяти цьому процесу:

а) Очевидною є потреба в економічних реформах. Її визнають багато економістів; вона обговорювалася досить відверто у 60-х роках (ліберманізм); була спроба здійснити деякі реформи. До того ж подібні реформи проводилися мирним шляхом у деяких країнах, зокрема в Угорщині.

б) Внутрішня нагальність реформ зростатиме, оскільки ускладнення планування породжуватиме подальше стримування розвитку. Більше того, уже очевидний уповільнений поступ економічного росту збільшить труднощі задоволення зростаючих потреб населення.

в) Подібно діятимуть деякі зовнішні фактори. Не можна ігнорувати той факт, що нинішні нові індустріальні країни типу Південної Кореї працюють скоріше на засадах "узгодженого вільного підприємства", ніж командної економіки. Стане нестерпним постійне звертання до імпорту деяких технологій. Стимулом до лібералізації буде також не тільки потреба конкурувати на світових ринках сировини, а й торгувати якісними промисловими товарами.

г) Очевидно, що в політичному житті Радянського Союзу згадані тенденції відсутні. Усі імперії деколонізувалися. Приклад Іспанії красномовно свідчить, що диктаторські режими можуть трансформуватися шляхом еволюції. Інші країни (наприклад, Бразилія або навіть Чилі) можуть успішно випробувати цей процес у недалекому майбутньому.

д) Внутрішньо зростатиме "ціна" утримання в покорі людей високоосвічених і краще поінформованих про зовнішні реальності, які можуть запропонувати політичний вибір. Не можна безкінечно приховувати або заперечувати розбіжності між теорією і дійсністю.

е) У декого з росіян, що належать до верхівки влади, можуть виникнути внутрішні сумніви щодо переваг підтримання їх монополії на владу над іншими національностями у Радянському Союзі. Національне самовдоволення – головне, що вони здобувають. Проте економічна і політична ціна такого верховенства висока. Тоталітарне управління такою величезною і складною системою, як Радянський Союз, поглинає надмірну кількість енергії, яку в іншому випадку можна було б використати на створення корисних економічних та соціальних благ і послуг. Підтримання політичної слухняності усього населення означає визнання багатьох обмежень свобод, навіть для тих, хто належить до верхівки влади.

є) Досвід Західної Німеччини після другої світової війни може мати цінність зразка. Німці відчували, що їм потрібен більший простір для творчого використання своєї надмірної суспільної

енергії. Як наслідок програної війни їх територія виявилася навіть меншою, ніж та, яка була до війни. Тоді німці зосередили зусилля на цьому обмеженому просторі і в результаті створили високорозвинуту економіку і політично вільне суспільство. Деякі росіяни, здається, усвідомлюють, що абсолютно те ж саме трапилося б з ними, якби вони скинули тягар "управління" Радянським Союзом. Вони могли б дійти висновку справедливішого поділу влади з іншими національностями.

ж) Нарешті, той факт, що структура влади пройшла шлях розвитку від абсолютної диктатури Сталіна до олігархічної влади без серйозних політичних потрясінь, може надихнути декого з верхівки навіть на подальше розширення основи влади.

Проте існують серйозні сумніви

а) Росіяни не мають ніяких традицій ліберального типу правління. Вести інших до такої системи було б для них нелегким завданням. Це майже подібно тому, як сліпий веде сліпого.

б) Ті, хто тепер біля верхівки влади, безумовно, боялися б втратити здобуті привілеї, більше того, можливої втрати контролю над процесом лібералізації, якби він повністю розгорнувся. Вторгнення до Чехо-Словаччини у 1968 році – яскравий приклад таких побоювань.

в) Враховуючи труднощі відкритої дискусії, практично неможливо, щоб будь-хто у цій країні запропонував генеральний план або проект з необхідними перетвореннями. Політична влада занадто монолітна, несприйнятлива до будь-яких ідей, що кидають серйозний виклик нинішньому стану.

г) Люди, що належать до верхівки влади, зовсім старі. Для них привабливішою може бути добровільна відставка, ніж непевна авантюра лібералізації. Недавнє (липень 1979 року) повернення до жорсткішого управління економікою – показник цього.

НАЙПРИДАТНІШИЙ СЦЕНАРІЙ

Можливими наслідками спроби зберегти існуючий стан були б зростаючі невдоволення, ворожість і дисидентство, а потім спалахи насильства, що підсилювалися б окремими подіями, які вели б до розпаду Радянського Союзу. В результаті більшість нинішніх союзних республік стали б незалежними державами.

Вони прагнули б зберегти свою незалежність протягом кількох десятиліть. Зазнавши радощів і гіркоти такої незалежності, вони, можливо, добровільно створили б більші об'єднання, подібні до Сполучених Штатів Європи або Середньої Азії, водночас відповідно зберігаючи свою культурну самостійність, як у сучасному Європейському Економічному Співтоваристві. Російська республіка також знайшла б своє місце у такій наднаціональній будові, де вона посіла б місце сильного партнера, але лише партнера.

Чи реально вести мову про можливі революційні події у країні, яка виглядає такою монолітною, має могутню армію, що діє, як інструмент об'єднання різних національностей і сила внутрішньої безпеки, яка неодноразово демонструвала здатність знищувати будь-яку опозицію, не зупиняючись навіть перед ліквідацією або депортацією великих людських мас?

Деякі хімічні процеси допускають розчинення певної кількості твердих речовин до стану насичення. Навіть один додатковий кристал може викликати випадання осаду. Недавня історія свідчить, що у суспільствах, перенасичених напруженістю, можуть спостерігатися подібні явища. У цих умовах потрібен каталізатор. У Португалії ним могла стати книга, написана генералом. В Ірані, який також мав сильну армію і безпощадні органи безпеки, це був голос Хомейні, почутий безпосередньо (ніби з небес) завдяки магнітофонному запису. Під час останнього візиту до Польщі Папа римський міг би викликати майже будь-які події на свій вибір.

Що стосується Радянського Союзу, то процес розпаду могла б прискорити низка подій такого типу: повернення до жорсткого централізованого планування створює нові вузькі місця. Ситуація погіршується кількома підряд поганими урожаєми. Видобування нафти у країні падає, в той час як попит на неї все ще зростає. Радянський Союз має забезпечувати деякі зарубіжні поставки. Робити це не так просто: він мусить рахуватися із зростанням світових цін; водночас повинен купувати велику кількість зерна; він ще не спроможний за все це платити експортом своїх промислових товарів високого гатунку. Зростає спокуса проникнути принаймні на частину Близького Сходу. Привид іноземної інтервенції використовується, щоб відволікати людей від внутрішніх труднощів і готувати їх до зовнішньої авантюри шляхом підігрівання спогадів про Чингізхана, Наполеона і Гітлера. Проте просування на Близький Схід зустрічає протидію, і одночасно доходить до сутичок з Китаєм. В результаті спостерігаються боротьба за владу у верхівці, окремі великі страйки робітників і виступи деяких "націонал-ухильників". Визріли умови для процесу розпаду.

Наведений сценарій не є прогнозом; це роздуми, подібні до раніше викладених можливих наслідків еволюційних кроків.

Отже, Радянський Союз знаходиться на роздоріжжі. "Дороговказ у майбутнє" відкриває два головних напрямки – або істотні перетворення еволюційного характеру, що вимагають великої рішучості і вміння з боку нинішнього керівництва, або збереження статус-кво з вірогідністю розпаду у кінці цього шляху.

Будь-який із зазначених напрямків розвитку допоможе Радянському Союзу або його державам-спадкоємцям перебувати у стані відповідності можливому прогресові решти світу і, таким чином, наблизитися до оптимального світового ладу.

ЯПОНІЯ

1. Минуле

Японія – гідна подиву країна з дивовижною історією. Її досягнення викликали найбільше захоплення, а іноді й страх. У своїй внутрішній політиці вона керується прагненням будь-що уникати конфліктів, досягати консенсусу і підтримувати гармонію на всіх рівнях суспільства. Це стосується багатьох внутрішніх суперечностей і запобігає їх виникненню, їх занадто частим або занадто гострим проявам. До таких суперечностей належать: надзвичайна гнучкість, шанобливість і благопристойність поведінки японців в особистому оточенні уживаються з грубістю на межі з жорстокістю у знеособленому масовому оточенні; традиційна вседозволеність, що дарується малим дітям, співіснує з надією на їх високу дисциплінованість і добровільне підпорядкування у старшому віці; групова, кооперативна орієнтація є і високою моральністю, і нормою поведінки, гостре індивідуальне суперництво, наприклад на рівні середньої школи, також виступає нормою і є ціною вступу до бажаних університетів і пізніше до бажаних компаній.

Можливо, саме існування суперечностей і розбіжностей у поєднанні з самодисципліною, яка вражає, зумовлює те, що японці здаються легкобудливими, "наелектризованими" і, як наслідок, надзвичайно динамічними. Мені здається, що саме Андре Зігфрід якось сказав: процес розвитку вимагає від людей вміння збудити себе і викликати додатковий приплив енергії. Японці справляють враження людей, які перебувають у стані напруження,

схожому на стиснуту пружину, що готова вивільнитися. Це робить їх енергійними, схильними до дій, до звершень.

Японці у своїй історії пізнали кілька чітко окреслених етапів розвитку. Були періоди широкого запозичення культурних надбань, які змінювалися періодами ізоляції, засвоєння і видозміни цих надбань. Спостерігалася майже повна ізоляція, що тривала понад два з половиною століття. Вона дозволила японцям примирити і поєднати все запозичене з існуючими здавна традиціями, віруваннями, культурою, досягти високого ступеня однорідності суспільства. Потім відбувся певною мірою вимушений перехід до відкритого суспільства, що супроводжувався повсюдним пошуком джерел корисних знань, які запозичувались або ж привласнювались у широких масштабах.

Наприкінці XIX століття в Японії відбулося одне з найуспішніших суспільних перетворень переважно мирним, еволюційним шляхом. Зазнала змін суспільна структура – на місці суто феодалної виникла сучасна індустріальна структура, що дозволило здійснити наступну швидку індустріалізацію і сприяло економічному розвитку. До того ж новий уряд замість того, щоб усунути попередню суспільну ієрархію, пристосував її, наділивши новими функціями. Дехто з колишніх землевласників, самураїв став власником промислових підприємств, що поступово перетворювалися на промислово-бізнесові імперії у вигляді конгломератів (дзайбацу). Суспільна ієрархія, відданість, шанобливість, покірність і схильність до добровільного підпорядкування мали підтримку, проте служили національним цілям, заохочували до сучасної продуктивної промислової діяльності.

Створивши певний промисловий і військовий потенціал, японці, відчувши себе обділеними, обмеженими у своїх можливостях, стали зухвалими і вдалися до привласнення джерел сировини і забезпечення майбутніх ринків для своєї продукції. Вони повторили цикл, міряючись силами з Китаєм, потім Сполученими Штатами, Південно-Східною Азією, загалом прийняли рішення боротися до останнього. Однак було дивно спостерігати, як саме таке рішення несподівано переорієнтовувалося в напрямку примиріння з колишнім смертельним ворогом. Програвши у війні, Японія вирішила виграти в умовах миру – після другої світової війни така перемога означала здобуття економічної переваги над іншими країнами, що визначалося ростом валового національного продукту. Протягом трьох десятиліть Японія залишалася гордовитим переможцем у постійному "змаганні росту".

Японці досягли надзвичайно великих успіхів в економічному розвитку, забезпечуючи всі необхідні передумови цього процесу. Маючи дієві стимули, кожен японець працював старанно. Суво-

рими природними умовами Японії пояснюється той факт, що для більшості праця стала засобом виживання, перетворилась у велику добродієність. Після поразки у війні відзначені традиційні стимули доповнилися патріотичним мотивом, потребою японців стати на ноги, відновити національну самоповагу шляхом досягнення економічної переваги над іншими народами.

Також була задоволена інша передумова – володіння необхідним технологічним і соціальним ноу-хау. Японці запозичували або купували технічне ноу-хау і виявляли надзвичайний хист щодо його впровадження і пристосування до власних потреб. Водночас їм вистачило мудрості примножувати знання, накопичені суспільством, застосовувати власні методи функціонування організації, заохочення людей і прийняття рішень з метою забезпечення зайнятості протягом усього їх життя та існування сеньйоріальної системи для використання субпідрядників, аби запобігти циклічним коливанням в економічній діяльності та ін.

До того ж японці виконали іншу необхідну передумову економічного розвитку, досягнувши стабільно високих рівнів інвестицій. Впродовж трьох десятиліть вони підтримували середній рівень інвестицій – близько 35 відсотків валового національного продукту. Це стало можливим завдяки такій характерній рисі, як справжня бережливість, а не показний її прояв, звідси високий рівень індивідуальних заощаджень і кредитне фінансування капіталовкладень, відколи японські компанії володіють більше ніж 80 відсотками позикового капіталу. Іншим фактором, що сприяв швидкому зростанню, було спрямування інвестицій головним чином безпосередньо у виробничу сферу економіки, передусім у промисловість, в той же час на невисокому рівні підтримувалися витрати на соціальні та урядові потреби.

Основним поясненням здатності японців пристосуватися до всіх неодмінних умов швидкого економічного зростання є їхній особливий суспільний лад. Як показано на рис. 10, він ба-

Рис. 10

зується на групо-кооперативних цінностях, консенсуальному прийнятті політичних рішень (що перевершує офіційну форму

управління, побудовану на протизвазі сил) та системі вільного підприємництва, має при цьому високоузгоджений тип економіки.

Як зазначалося раніше, необхідність появи групо-кооперативних цінностей пояснювалася суворими природними умовами, а їх правильність виправдовувалася релігійними віруваннями. Після війни американці нав'язали японцям прозахідну форму управління протизваги. Тут представлені всі інституційні і процедурні атрибути цієї влади. Значно змінює політичний процес традиційна схильність японців до уникнення конфліктів і пошуку консенсусу.

Все це найкраще виявляється в економічній сфері. Хоча японська економіка – це система ліберального вільного підприємництва, однак складається враження, що їй притаманне централізоване планування у зв'язку з високим ступенем узгодженості приватної ініціативи, для якої основним критерієм є благо Японії. Тому країну вдало названо "Інкорпорована Японія". Можливо, там і немає у повному обсязі "національної економічної симфонії", в будь-якому разі там є першокласна камерна музика, виконувана "економічним струнним квартетом", до якого входять Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості як перша скрипка, що разом з торговими фірмами, банками і провідними промисловими підприємствами забезпечують гармонію. Можна визначити пріоритети, оцінити шанси проникнення на нові ринки збуту, розподілити економічні завдання, не вдаючись до прямого адміністративного нав'язування і, отже, уникаючи тягара громіздкого бюрократичного апарату. Таким чином, система поєднує переваги ліберальної економіки з її чисельними центрами ініціативи, нововведень і ефективного виробництва, а також певні переваги планової економіки, зокрема здатність визначати загальнонаціональні цілі та пріоритети.

2. Сучасне становище

Японія має ряд визначних активів

– Дуже сумлінне, дисципліноване і кваліфіковане населення, що має великі стимули до праці, повсюдне панування технології і відповідне соціально-організаційне ноу-хау для ефективного управління інституціями всіх рівнів.

– Надзвичайно різноманітний і продуктивний промисловий сектор, що швидко еволюціонував від трудомісткого до капіталомісткого і матеріаломісткого.

– Суспільний лад та інституційна структура дозволяють країні ефективно функціонувати, оскільки її різні складові частини вдало гармонують одна з одною.

Існують певні пасиви

– Країна фактично позбавлена будь-яких природних ресурсів, повністю залежить від імпорту і, таким чином, дуже вразлива до політичних ускладнень з іншими країнами або навіть шантажу з їх боку.

– Японія також чутлива до ринків збуту, в яких вона заінтересована.

– Її справжній успіх, досягнутий завдяки спеціалізації на досить вузькому колі товарів і глибокому проникненні на завойовані ринки, викликає не лише захоплення, а й певне вороже ставлення і протекціоністські заходи.

3. Майбутні варіанти

Якими напрямками міг би розвиватись суспільний лад Японії у майбутньому?

Сучасна система цінностей Японії здається цілком прийнятною для моделі "земля як космічний корабель", яку вона уже частково випробувала у період ізоляції і яка стала новою реальністю для більшості країн світу. Проте могли б мати місце деякі зміни у системі цінностей з метою надання індивідуумам більшої незалежності і зниження психологічної ціни добровільного підпорядкування, яка і дотепер, можливо, надто висока. Дещо вищий ступінь індивідуальної самостійності і волевиявлення потребує сумісності зі схильністю до спільних дій. Невеликі групи, робітничі бригади, корпорація, нація могли б залишатися об'єктами відданості і зобов'язань. Не виключено, що японці могли б підказати варіант ставлення до інших моделей, що приходять із-за кордону, взаємодіяти з більшим розумінням з країнами світу. Японці тяжіли до етноцентризму, працювали із захопленням, але виключно для себе. Враховуючи їх велику виконавську майстерність, певну частину їх енергії слід було б переорієнтувати на служіння інтересам людства в цілому. Навіть якщо величезна схильність до лояльності, почуття обов'язку і співпраці вийшли б за національні межі, це не применшило б значення національної згуртованості, не послабило б її ефективності, проте забезпечило б Японії надійне і бажане місце у світовому співтоваристві.

Що стосується політичного правління, можна було б здійснити певні конституційні зміни, які забезпечили б правову основу справі коаліційних урядів, до яких входили б представники різних політичних угруповань. Враховуючи здатність японців досягати консенсусу, це було б цілком можливим і більшою мірою відображало б їх систему цінностей-вірувань, ніж офіційний тип правління противаги. Коаліційний уряд міг би краще взаємодіяти із зовнішнім світом, оскільки мав би можливість робити це на основі врахування різних точок зору.

Японська економічна система потребує незначних змін. Що, очевидно, слід зробити, то це швидко замінити нинішні матеріало- і капіталомісткі виробництва, перейшовши до більш наукомісткого виробництва з метою зменшення залежності від поставок великої кількості сировини. Зменшення тягаря імпорту дозволило б також дещо змінити розподіл ресурсів, аби поліпшити життєві умови, інфраструктуру, збільшити соціальні витрати і допомогу іншим країнам. Взв'язавши до уваги великі прибутки, накопичені Японією від торгівлі, стає очевидним, що рівень прямих іноземних інвестицій може далі навіть зростати. Це уявляється кращим варіантом, ніж добровільні обмеження експорту або витрати прибутків на такі дуже дорогі предмети розкоші, як твори мистецтва або алкогольні напої.

Нагальною потребою Японії стає її переміщення у світовому геополітичному й економічному сузір'ї. Японія могла б звернути погляд на Сибір, аби зменшити залежність від поставок сировини. Недовикористовувані тамтешні ресурси, їх географічна близькість до Японії у поєднанні з японським капіталом і технологією здаються потенціально вигідною комбінацією. Проте зближення з Радянським Союзом не викликало б великого захоплення Сполучених Штатів, оскільки їх інтереси оборони і готовність поглинути величезний японський експорт і надалі зберігатимуть велике значення. У Китаї також не сприйняли б з великою прихильністю таку угоду між Японією і Радянським Союзом.

Іншим варіантом є розвиток відносин з Китаєм, якому Японія, здається, віддає перевагу. Вражає привабливість цієї комбінації. Китай володіє різноманітними природними ресурсами, має величезну сумлінну робочу силу, кваліфікацію якої можна швидко підвищити, а також великий потенціально ринок. Все це у поєднанні з японським надлишком капіталу і запасом будь-якого необхідного ноу-хау могло б привести до блискучих економічних досягнень. Щоправда, на пам'яті колишня ворожнеча між двома державами, проте існує й певна культурна спорідненість, а перспектива майбутньої вигоди сторицею перекрыла б минулі образи.

Економічне співробітництво між Японією і Китаєм, результати якого підсилюються взаємодією з рядом азійських країн тихоокеанського регіону, що уже розвиваються швидкими темпами, створить новий важливий центр тяжіння для світової економіки. Сьогодні тривожний і навіть загрозливий для Західного світу, він міг би з часом стати іншим наріжним каменем для спорудження ширшої в основі, а отже, стабільнішої світової економічної будови.

КИТАЙ

1. Великий похід

Протягом останніх трьох десятиліть Китайська Народна Республіка пройшла складний шлях. Похід часом був дуже важким, шлях звивистим, хода різною, а іноді здавалося, що країна рухається назад. Впродовж цього періоду все ж зростала могутність і зміцнювалося становище Китаю. Він вийшов на міжнародну арену через парадні двері, а не через службовий вхід.

Народження нового суспільного ладу в Китаї було тривалим і болісним процесом. Тривале чотирьохтисячолітнє його існування може бути як першопричиною розвитку і духовної сили, так і зайвим багажем, каменем на ший суспільства.

Ще в ранній період у Китаї склався досить стійкий суспільний лад. Відповідні нововведення дозволяли здійснювати інтенсивний обробіток землі і виробляти предмети першої необхідності. Ранній розвиток думки й освіти, зокрема формування і втілення основних принципів і чеснот вчення Конфуція (сумлінність, покірність, відданість, повага), сприяв забезпеченню системи рекомендацій щодо суспільної організації і поведінки.

У той період, коли основними осередками були родина і поселення (група родин), зміст національної згуртованості сформувався шляхом сприйняття імператора як батька. Величезна країна об'єднувалася завдяки державній службі (бюрократії), до якої могли прилучатися люди усіх соціальних верств, відкрито склавши іспити на знання класиків. Ця система сприяла збереженню культури і суспільного ладу, що були найдосконалішими для тогочасного світу. Філософія, що звеличувала відданість і покірність, існувала лише доти, доки імператор залишався досить мудрим і великодушним. За існування певної соціальної

мобільності і наявності адміністративної системи влада надавалася переважно за достоїнства, а не у спадок; отже, це зумовлювало більшу готовність підпорядковуватися їй. Знання філософії, традицій і принципів управління, що їх поділяли державні службовці, забезпечувало загально визнаний підхід до управління.

Однак у цілому система надто міцно трималася за минуле і прагнула до увічнення. Вона перешкоджала будь-яким важливим нововведенням. Коли протягом двох останніх століть до Китаю проникли західні ідеї, порядки, а пізніше – технології і війська, він не зміг на це відповісти своїм оновленням (що зроби́ла Японія наприкінці XIX століття). Його суспільний лад перестав функціонувати, почався процес руйнації і розпаду.

Сунь Ятсен, фундатор новітнього націоналістичного руху, висунув програму реконструкції Китаю, що базувалася на трьох принципах – "націоналізм, народовладдя, народне благоденство", але для її здійснення у країні не було достатньої згуртованості. Війни з Японією, збройні сутички із західними державами, тривала громадянська війна між комуністами і націоналістами привели країну до хаосу, що підсилювався бідністю мас, епідеміями, наркоманією і корупцією.

На фоні такого минулого слід оцінити зміни, що сталися протягом кількох останніх десятиліть. Новий режим енергійно взявся за вирішення головних проблем: задоволення потреб виживання при більш гарантованому постачанні харчових продуктів, якогось одягу, забезпечення житлом, ліквідація епідемій, надання елементарної медичної обслуги, зниження рівня неписьменності, запровадження загальної освіти, здійснення певної емансипації жінок.

Протягом трьох останніх десятиліть названі основні цілі були досягнуті. Здається, ніхто не голодує. Так чи інакше зникли жебраки і проститутки. Якщо для більшості населення основною їжею є загальновідома чашка рису з кількома шматочками овочів зверху і лише зрідка трохи м'яса, це все-таки краще, ніж зовсім без їжі. Хоча і чоловіки, і жінки одягнені в однакову "уніформу" синього або сірого кольору, це, напевно, краще, ніж голі спини або лахміття. Люди похилого віку носять дореволюційний чорний одяг, а молоді віддають перевагу кольоровому, очевидно, як надії на рожеве майбутнє. Навіть "взірець" помешкання у процвітаючих комунах не відповідає новим стандартам розкоші, але кожен хотів би мати дах над головою, відколи у країні не стало мешканців тротуарів. Епідемії зникли, хвороби виліковуються завдяки чи то голкотерапії, чи то хімічним препаратам, навіть якщо це здійснюється здебільшого частково зайнятими

босоногими лікарями, ніж фахівцями-медиками. Діти відвідують школу і зрідка, принаймні у містах, ігровий майданчик або парк. Кожен працює наполегливо. Кожен мусить працювати і водночас має можливість працювати.

Все це далеке відлуння багатой держави і майбутнього комуністичного суспільства, у якому здійсниться принцип "кожному за його потребами", який все ще здається справедливим критерієм задоволення потреб зі зрозумілих причин. Китай – могутня і великою мірою ізольована від решти світу країна. Отож, він допускає порівняння лише із самим собою. Більшість китайців не співставляють свої умови життя з тими, що має населення Каліфорнії або Рів'єри, а порівнюють із власними або з умовами життя батьків кілька десятиліть тому. Для більшості порівняно з минулим сучасне життя значно поліпшилося. Вони також порівнюють себе зі своїми співгромадянами, умови життя яких дуже подібні. Якщо в Китаї існує багатство, то воно добре приховане і не може служити зразком для порівняння і прагнення. Спостерігається дивне явище: виникло загальне почуття відносного добробуту (якщо не багатства) за умови дуже низького рівня матеріального споживання (\$ 400 валового національного продукту на душу населення).

Перетворення здійснювалися далеко не цивілізованими методами. Злітали голови, тріщали черепи, багаті люди "зникали" або нівелювалися до "загального стандарту". Незалежні мислителі добре засвоїли силу висунутої ідеї. Важливі зміни у вір, заняттях і поведінці не були досягнуті ні шляхом тривалого масового терору, ні нав'язуванням могутнього бюрократичного апарату. Вони здебільшого здійснювалися масовим наставницьким примусовим перевихованням, що проводилося соціальними групами контролю в робітничих бригадах, районах тощо¹. Що стосується особливої професійної майстерності китайців, то цю традиційну добродію було використано для нових "революційних" цілей. Таким чином, критикуючи конфуціанство за проповідь покірності, відданості і поваги до встановленого порядку (родина, імператор), керівництво застосувало ті самі чесноти для підтримки нового суспільного ладу, поширюючи принципи відданості на робітничу бригаду, комуну, партію і країну. Щоб забезпечити виконання роботи і підтримувати певну згуртованість, режим має можливість, таким чином, більше покладатися на окремі моральні стимули, ніж на матеріальні винагороди або на примус.

¹ Lindblom C. E. Politics and Markets: The World's Political Economic Systems, Basic Books, New York, 1977.

У суспільстві спостерігалися надмірності і різкі повороти у новому напрямку. На зміну певному прогресу прийшов період "великого стрибка" з безглуздою спробою побудувати доменну піч на кожній садибі. Повернення економіки до розсудливих рішень потребувало певного часу. Короткий період нормального функціонування, впродовж якого люди пристосувалися до нового порядку і стабільності, закінчився "великою культурною революцією", покликаною очистити душі і, за задумом її ініціаторів, виконати роль профілактичної соціальної медицини, відвернувши громадян від сповзання назад – до старих буржуазних звичаїв. Високою виявилася ціна культурної революції. Це – уповільнення розвитку економіки, часткова руйнація багатой духовної спадщини, закриття університетів. Втрачено чи не ціле покоління вчених. Певною мірою як результат зазначених негативних процесів очевидною стала необхідність проведення "чотирьох модернізацій" – нового проголошеного курсу (сільське господарство, промисловість, наука і технологія, оборона), хоча навряд чи можливе його здійснення у передбаченому темпі.

За чотири тисячоліття китайської історії чверть населення світу ніколи не досягала такого рівня стандартизації, як за три десятиліття докорінних перетворень (уніформа, уніфікація зовнішнього вигляду чоловіків і жінок, односторонність). Настороженого іноземного візитера вражають відсутність видимого гніву і своєрідне сприйняття провідної моралі – не як моделі для інших суспільств, а як співчутливе ставлення переважної більшості китайців до їх нинішнього суспільного ладу. Чи не пояснюється це розбіжностями між теорією і практикою, що стосується розумного поєднання цінностей, політичного правління й економічної системи?

2. Сучасне становище

Як і в усіх інших країнах, розглянемо дві сторони балансової таблиці Китаю.

2.1. АКТИВИ

а) Співвідношення ресурсів і населення значною мірою позитивне. Кількість населення наближається до мільярда, велика територія, хоча більше половини її використовується недостатньо.

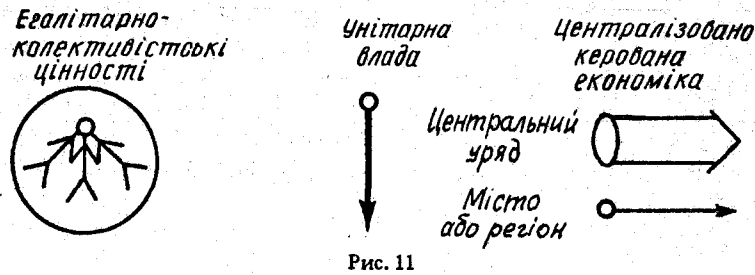
Багаті і різноманітні природні ресурси, зокрема поклади кам'яного вугілля, дедалі вищі оцінки запасів нафти. Враховуючи нинішні масштаби їх використання і можливі потреби на наступні кілька десятиліть, природні ресурси створюють відповідну основу для запланованого економічного розвитку.

б) Традиційно велика *наснага населення до праці*, яка попри все ще й посилилася. Стараність людей вражає навіть випадкового візитера. Вона корениться у традиційній доброчесності, необхідності виживання і моральних стимулах.

в) *Ноу-хау*, зокрема технологічне, не відповідає потребам країни, яка фактично залишається технологічно відсталою. Що можна відзначити тут як актив, то це наявність інтелекту, здібності і бажання вчитися у більшості людей. Таким чином, існують дуже великі можливості для запровадження необхідного ноу-хау.

г) *Інвестиції* можуть підтримуватися на відповідному рівні завдяки політичному хисту "мобілізувати заощадження", хоча понад 80 відсотків населення живе бідно, за рахунок сільського господарства.

д) Відносно узгоджена інституційна структура. Суспільний лад умовно зображено на рис. 11.

Існуючі цінності, можливо, не зовсім егалітарно-колективістські, серед китайців спостерігається велика схильність до групової, общинної і суспільної орієнтації, що зумовлює високу самодисципліну і добровільне підпорядкування.

Хоча партія володіє монополією на владу, а повноваження розподіляються з верхівки піраміди влади, ефективність груп народного контролю, що знаходяться в основі цієї піраміди, гарантують необтяжливість і невисоку ціну всеосяжного контролю згори. Політичне керівництво має велику організаційну владу і здатне істотно впливати на поведінку людей, наприклад у сфері контролю над населенням.

Економічна система, основа якої – державні підприємства і централізоване планування з дійсно колективними комунами і законною економічною владою, що не поширюється на регіон

або велике місто, здається, розумно поєднується як з цінностями, так і системою політичного правління. Можливо, це прийнятно для нинішньої ранньої стадії економічного розвитку, на якій пріоритет надається задоволенню основних потреб і закладенню бази процесу індустріалізації, водночас встановлюється відносна рівність у розподілі доходів.

е) Міцна позиція у відносинах з *зовнішнім світом*. Китай пропонує чітку модель суспільства, що повністю відповідає марксистським ідеалам. Після розриву з Радянським Союзом він продовжував курс самозабезпечення економічного розвитку, залишаючись фактично незалежним від решти світу. На Китай мало вплинули б припинення поставок або закриття зовнішніх ринків. Більше того, китайці традиційно розглядають час у великих вимірах. Вони можуть перечекати інших. Така витримка – велика перевага у капіталістичному світі, що так поспішає.

2.2. ПАСИВИ

а) *Ноу-хау* дуже неоднакове. Воно водночас охоплює як виробництво ядерної зброї, так і використання застарілих технологій у більшості галузей сільського господарства і промисловості. Ці технології передбачають застосування трудомістких процесів, що зумовлюють дуже низьку продуктивність праці і стають перешкодою на шляху індустріалізації. Частковий занепад освітніх установ під час культурної революції має компенсуватися поступовим поетапним імпортом ноу-хау.

б) Все ще незначні *промисловий капітал* і матеріальна інфраструктура. Фізична праця залишається основним джерелом розвитку економіки. Більшість вантажів переноситься на спинах чоловіків і жінок із застосуванням бамбукових жердин або перевозиться на тачках. Люди в основному ходять пішки, їздять на велосипедах і лише деколи на вантажних автомобілях і автобусах. Потрібні величезні капіталовкладення для справжнього піднесення економіки.

в) *Інституційна структура* достатньою мірою узгоджена, але має і певні слабкі сторони. Нові цінності ще не повністю закріпилися і не захищені. Якби особисті матеріальні стимули різко посилилися, щоб забезпечити швидке зростання продуктивності праці у деяких галузях, це могло б привести до відродження егоїстичнішої поведінки, коли відданість обмежується безпосередньо родиною і, таким чином, підривається колективістська єдність. Політична влада не така вже й міцна і монолітна, як

це могло б здаватися. Проявами політичної нестабільності виступають різкі зміни в напрямках розвитку і постійне звертання до гасла "знищити банду чотирьох". Людям легше бути відданими стабільним ідеям, наслідки яких можна передбачити.

г) Нинішні прискорення темпів розвитку і відкритість до зовнішнього світу з метою здійснення надто претензійної програми "чотирьох модернізацій" можуть утворити "вузькі місця", породити розчарування і викликати втрату віри. Зростаюча залежність від зарубіжних кредитів, ноу-хау, заводів під ключ і спільних підприємств обмежує свободу маневру у внутрішній політиці. Студенти переконано твердять першому-ліпшому іноземному візитерові: ми повинні наздогнати інші країни світу, а тому слід вчитися у них. Однак в разі направлення зарубіж, чи будуть вони в змозі здобути під час навчання і привезти додому лише чисто технічне ноу-хау і повністю уникнути впливу зарубіжних цінностей, поведінки або інституційних моделей? Небезпека "зараження" знижується тим, що лише незначна частина населення може поїхати за кордон або вступити у безпосередній контакт з іноземцями. Величезна кількість населення Китаю повинна змогти знову прийняти і при необхідності "перевиховати", а в разі невдачі позбутися тих, хто потрапив під вплив іноземщини.

3. Шляхи, що належить пройти

На довгому шляху Китаю у майбутнє можна визначити кілька віх:

-Інтернаціоналізація процесу оновлення й економічного розвитку здійснюється так, що вона набуває характеру самозабезпечення.

-Певне вдосконалення суспільного ладу з метою приведення у повну відповідність його складових частин між собою та з ризиками, притаманними китайському народові, які, хоч і значно змінилися внаслідок революції, але повністю не відірвані від їх традиційних коренів.

-Стабілізація суспільства або принаймні зменшення амплітуди змін у напрямку, характерному для кількох останніх десятиліть.

-Підготовка до справжньої інтеграції на засадах повноправного члена майбутнього світового ладу.

Перша віха вимагає таких заходів, частина яких уже передбачена.

-Інтенсифікація технічної освіти на всіх рівнях; більша опора

на компетентність професорів, ніж на "соціальну творчість", яка корениться в ідеологічній непохитності.

-Широке запозичення технічного ноу-хау для відновлення втрачених зв'язків у технологічному ланцюгу, а також для того, щоб ліквідувати деякі з найочевидніших прогалин технологічної відсталості.

-Поступова модернізація сільського господарства і вивільнення більшої кількості робочих рук для промисловості.

-Розширення промислового сектора навіть за умови, якщо частина його повинна фінансуватися за рахунок іноземних кредитів або іноземних інвестицій.

-Розширення зовнішньої торгівлі, щоб дістати певні вигоди від "порівняльної переваги" і відкрити економіку назустріч стимулам міжнародного змагання.

-Збільшення винагород за нововведення, навіть якщо вони направлялися б переважно групам, а не особам, і скоріше носили б моральний, а не просто матеріальний характер.

Приведення суспільного ладу у відповідність з вимогами часу не так легко викласти: величезні зусилля пішли на створення сучасної інституційної структури, інерція в цьому напрямку зберігається. Необхідні певні зміни, їх напрямком представлено на рис. 12.

Чи можна здійснити такі перетворення? Що стосується розглянутих змін у цінностях, то вони можливі, оскільки співпадають як з деякими сучасними віруваннями, так і окремими традиційними цінностями. Традиційна схильність до відданості і покірності у поєднанні з нинішнім уявленням про рівність забезпечує по суті надійну основу взаємовідносин співпраці, принаймні у групах і спільнотах, з якими особа себе тісно пов'язує. Основна мета змін у цінностях полягала б у тому, щоб надати особам дещо більшої незалежності, тобто відчуття меншої невіддільності від колективної сутності. Після всього стало можливим втілення гасел "нехай розцвітають сто квіток" і "нехай сперечаються сто шкіл думок"¹ без спроби придушити одна одну. Таким чином, можна було б послабити тиск на кожного у пристосуванні його думок і поведінки до офіційних стандартів, впадаючи в протилежні крайності самовпевненості і користюлюбства, що досягаються суперницьким, конфліктним шляхом.

Таке часткове надання особистих свобод потребує уникнення серйозних розбіжностей і напруженості, оскільки протягом останніх десятиліть посилювалося почуття національної ідентичності

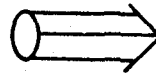
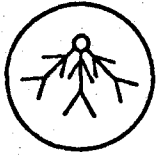
¹ Mao Zedong, speech in Peking, 27 February, 1957.

Від нинішнього ладу, що базується на:

Егалітарно-колективістських цінностях

Унітарному типі правління

Централізовано керованій економіці

До: Егалітарних еруптиво-кооперативних цінностей

Консенсуальної системи влади

Економіка, що базується на узгоджено-кооперативних принципах

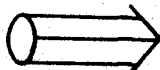
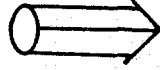
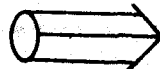
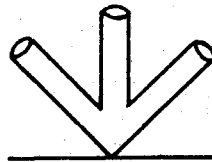

Рис. 12

і згуртованості, незважаючи на те, що продовжують існувати мовні, а на периферії етнічні суперечності.

Чи можливий перехід від нинішнього унітарного типу політичного правління до консенсуального? В далекій перспективі, можливо, так і буде. За величезної кількості населення, серйозних суперечностей між регіонами, навряд чи можливі повна однорідність і однаковість підходів. Геніальні люди, подібні Мао, які наділені сильною волею, даром передбачення і, відтак, особистою владою, здатною мобілізувати і вести таку могутню націю, не створюються, вони з'являються. Інший геній, можливо, не з'явиться протягом тривалого часу. Навіть за життя Мао виникали очевидні розбіжності у поглядах і боротьба за владу у партійній ієрархії. Існує потреба і, напевно, можливість розвивати систему, в якій дедалі більше людей брали б участь у прийнятті рішень на вищому рівні, переважно шляхом узгодження, а не за принципом "виграв-втратив". Це швидше викликало б глибоке почуття спільної відповідальності, ніж наявність фракцій, що розставляють одна одній політичні пастки. Система колегіальної влади дозволила б регіонам мати неоднаковий поступ і різні пріоритети, іншими словами, це дозволило б краще спра-

витися з неоднорідністю, яка неминуча у країні континентальних розмірів. Ще одним важливим мотивом, що зумовлює таку еволюцію, є потреба для політичного правління втілити в життя "розцвітання сотень квіток", яке на той час було б побіжним. В разі невдачі виникла б серйозна невідповідність між цінностями, що розвиваються, і політичним правлінням.

Неминучим стане також розвиток економічної системи. Коли буде побудована достатня кількість доменних печей, сталеплавильних заводів, нових залізниць, нафтопереробних підприємств і заводів по виробництву мінеральних добрив, вантажних автомобілів і тракторів, то наступною стадією розвитку повинне стати розширення асортименту промислових і споживчих товарів. На такій стадії розвитку багаторазово збільшується кількість економічних завдань, експоненціально зростає складність планування й управління з центру. Отже, це вимагає реальної децентралізації процесу прийняття економічних рішень, збільшення центрів, де можуть виявлятися ініціатива і розподілятися ресурси. Необхідність і можливість виявляти ініціативу у різних галузях промисловості посиляться у зв'язку з переходом до розширеної зовнішньої торгівлі, а значить, з прийняттям зарубіжних норм і методів. Іншими словами, передумовою ефективного функціонування економіки на наступній вищій стадії майбутнього розвитку Китаю є певна децентралізація економічної влади.

Чи не означало б це повернення до системи вільного підприємництва? Безперечно, але не в її класичній формі. Відновлення максимізації прибутку як основної мети будь-якого економічного об'єкта та індивідуумів безпосередньо суперечило б егалітарно-кооперативним схильностям, які на той час надійно вкоренилися б в людях. Повернення до приватної власності, зокрема у промисловості, було б дуже складним і політично нерозумним. Хто став би новим власником? Як виправдати створення нового класу власників перед рештою суспільства? Чи не було б це зрадою ідеї революції? Здійсненням здається все ж таки поступовий перехід від державної до кооперативної власності. В будь-яких місцях поселення китайські іммігранти виявляють сильний інстинкт власника і користюлюбця, а також велику наполегливість у праці. Вони схильні до високоефективної господарської діяльності у всіх країнах проживання. Дотепер їхні інстинкти власника і користюлюбця з готовністю підпорядковуються інтересам родини. Коли припустити, що ці риси притаманні також китайцям у Китаї, то можна було б скористатися названими інстинктами і мотивами при створенні структури кооперативної власності. Цього можна було б швидко домогтися

у трьох випадках: економічні об'єкти малі і досить однорідні, що пробуджує у їх членів почуття приналежності й обов'язку; існує тісний взаємозв'язок між працею індивідуума, результатами роботи трудового колективу та одержуваними винагородами; розподіл винагород сприймається як справедливий. У сільському господарстві це могло б означати реорганізацію сучасних величезних комун (30 000 членів комуні – звичайне явище); у компетенції центральних органів управління залишилося б задоволення таких громадських потреб, як освіта й охорона здоров'я, а економічну функцію виробництва харчових продуктів і продаж надлишків могли б здійснювати менші об'єднання, що мали б спільне право на землю і високий ступінь незалежності.

Реформою, навіть необхідною і легше здійсненою, стало б ширше запровадження вільного ринку. Це більше відповідало б майбутній потребі направляти ресурси туди, де вони найнеобхідніші і можуть використовуватися найефективніше. У такій величезній країні, як Китай, подібні функції важко було б здійснювати шляхом централізованого планування й управління. Свобода ринку створить ситуацію, коли економічні одиниці (підприємства, комуні, кооперативи) переступлять через певний мінімальний поріг ефективності. Уряд все ще здійснював би загальне управління економікою: проголошував би ключові пріоритети, надавав би кредити на різних умовах, діяв би як великий покупець і контролював би ціни. Він спирався б більше на добровільну дисципліну і народний контроль, підтримувані тривалими наполегливими зусиллями "громадського виховання", ніж на примус чи на громіздкий бюрократичний апарат.

Разом з розглянутим раніше розвитком відбулася б певна стабілізація суспільного ладу. Протягом кількох останніх десятиліть керівництво Китаю вдавалося до досить різних змін типу "ліворуч, праворуч, ліворуч, праворуч", змусивши все суспільство коливатися між так званими "месіанською і прагматичною" фазами¹. З фізики відомо, що чим більші швидкість і маса, чим крутіший поворот, тим більша відцентрова сила. Цей закон можна застосувати і до суспільних явищ. Ще зо дві такі різкі зміни і китайські лідери могли б піти в одному напрямку, а народні маси – в іншому.

Здається безпечним розмірковувати про те, що бажана стабілізація автоматично стала б побічним продуктом переходу до консенсуальної системи влади. Якщо виходити з визначення

¹ Mende T. Lectures at IMI, Geneva.

консенсусу, то він покликаний відвертати різкі коливання. Красномовний доказ цього – уповільнені зміни у такій країні, як Швейцарія.

Остання і, напевно, найскладніша проблема, з якою зіткнуться китайці у наступні десятиліття, це буде спроба інтегрувати з рештою світу. Багато перешкод на цьому шляху. Спершу були століття відчуженості, зверхнього ставлення до зовнішнього світу. Затим минуло століття приниження з боку цього світу. А далі був затяжний конфлікт зі Сполученими Штатами, уособленням сили сучасного світу, на додаток розчарування щодо Радянського Союзу і розрив з ним, вчорашнім ідеологічним партнером Китаю, що став найлютішим ворогом. Усе це зумовило і частково змусило Китай обрати шлях опори на власні сили, незалежності і справжньої ізоляції. Як в такому разі китайці можуть прилучитися до решти світу і розпочати розвиватися у гармонії з ним? Це може здаватися неймовірним, проте можливим.

Великим психологічним бар'єром стала нормалізація відносин зі Сполученими Штатами. Китайці подолали його, якщо й не з радістю, то принаймні із задоволенням від того, що зміцнили свої позиції у протистоянні з Радянським Союзом. Вкрай необхідні й офіційно проголошені "чотири модернізації" не лише змусили Китай повернутися обличчям до світу, а й узаконили такий крок. Китайці переконані в тому, що вони здатні швидко запозичити досвід зарубіжних країн. Той факт, що вони виставляють себе у ролі учнів, хоч на перших порах обмежуючись технологічним ноу-хау, створює сприятливі умови для майбутньої дружньої взаємодії з іншими країнами.

Можливо, найзначнішим поодиноким кроком у напрямку примирення зі світом стануть своєрідне паління "трубки миру" з Японією і перспективи значного розширення торгівлі з нею. Домовленість між Китаєм і Японією була чіткою: з одного боку, спомини про війну і приниження, завдане Японією, їхнім "культурним сателітом". З іншого боку, культурна спорідненість і велика привабливість поєднання старанних і кмітливих мас китайців при наявності широкої ресурсної бази з японським капіталом і ноу-хау. Сила такого поєднання очевидна. Однак для того, щоб воно запрацювало, Китаю слід дещо пристосуватися до іншої політичної та економічної системи. Це буде корисною наукою полівалентності (як взаємодіяти й ефективно співпрацювати з тими, хто не схожий на тебе), основною передумовою перетворення на рівноправного партнера у світовій системі – не на її господаря, але й не на її жертву.

Якби китайці у своєму майбутньому розвитку дотримувалися запропонованих шляхів, сформувався б образ суспільства

– яке далеке від достатку, але й відійшло вже від бідності;
– у якому традиційні чесноти відданості і покірності найкраще спрацьовують на нижньому рівні соціальної піраміди;

– у якому індивідууми дещо відновлять право самостійного існування замість того, щоб бути просто найдрібнішою частинкою колективного організму;

до того ж

– у якому зберігатиметься добровільне або насаджуване соціальними групами стримування агресивної самовпевненості;

– з урядом, у якому влада має ширшу базу з меншою потребою "розгрому банди чотирьох" або інших подібних вождів, що стали "ворогами народу";

– з малою кількістю різких поворотів у напрямку руху;

– з дещо ліберальнішою економічною системою, яка створює сприятливіші умови для перетворення природженого китайського економічного таланту у продуктивну силу;

і, нарешті, суспільство

– яке не відчуває себе ні дуже зверхнім щодо решти світу, ані його жертвою і готове прилучитися, пристосуватися до неоднорідного зовнішнього середовища, усвідомлюючи, що кожен зроблений ним великий крок залишить глибокий слід на світовому тлі.

Може це сон серед білого дня? Сприйняття бажаного за дійсність? Якоюсь мірою поєднання обох припущень, але тільки після перегляду багатьох інших передбачень, зокрема:

– Чи пройде Китай через нові великі потрясіння? Він мав їх достатньо за життя кількох поколінь.

– Чи іде Китай до крайностей тоталітаризму? У випадку незначного "провітрювання" суспільства, що спостерігається тепер, такий вибір стає утрудненим.

– Чи стає Китай агресивним і готовим покорити світ? Неможливий замір.

– Чи змінює Китай нестримний свій курс? Це могло б розірвати країну на шматки.

– Чи йде Китай до повної ізоляції? Економічна ціна такого кроку була б жахливою.

– Чи засинає Китай знову? Він щойно прокинувся. Його динамізм визначається відродженням нації.

– Чи ввергається Китай у світовий "плавильний котел"? Брила надто велика, аби розплавитися.

Можна розмірковувати і сподіватися, що Китай піде у майбутнє "розумним" шляхом, виходячи з вдалого поєднання традиційної мудрості народу і сучасної готовності набиратися розуму у решти світу. Для того щоб однієї днини виник раціональ-

ний світовий лад, Китай мусить поводитися якоюсь мірою так, як зазначено вище. Останнє, що ми можемо зробити, – сподіватися на це.

ЗАХІДНА ЄВРОПА

Для багатьох людей Об'єднана Європа – давня мрія; для тих, хто був свідком її народження, – це майже страшний сон; для більшості – це швидше програма, ніж реальність. Європа – це чітке географічне поняття, континент з багатою спільною культурною спадщиною. На її території співіснують у нелегкому перемір'ї два політичних блоки – Західний і Східний, в економічному плані – три різні об'єднання – ЄЕС (Європейське Економічне Співтовариство), ЄАВТ (Європейська Асоціація Вільної Торгівлі) та РЕВ (Рада Економічної Взаємодопомоги).

Доля країн Центральної і Східної Європи пов'язана з долею Радянського Союзу. Країни ЄАВТ тримаються разом, керуючись спільним бажанням зберігати свій політичний нейтралітет навіть ціною відмови від значних економічних вигод, які вони могли б мати в разі приналежності до Європейського Спільного Ринку. З часом вони тяжитимуть до інтеграції з Європейським Економічним Співтовариством, що є ядром Європи і її майбутньою надією. Я досліджуватиму це "ядро Європи" разом зі Швецією і Швейцарією, чий досвід найбільше відповідає прийдешньому.

Впродовж кількох століть Європа була передовим континентом, джерелом культурного, релігійного і технологічного прогресу. Вона була також континентом з великою саморуйнівною силою. Вражають кількість та напруженість конфліктів між її різними країнами. Маючи таку історію, чи стала тепер Західна Європа конгломератом країн досвідчених, зрілих, чи таких, що старіють, чи обох разом? Які її сучасне становище і можлива майбутня доля? Яку роль може вона відіграти, якщо може, у створенні справедливого світового ладу?

1. Сучасне становище

Вражає економічний потенціал Європейського Економічного Співтовариства. Воно забезпечує достатню узгодженість економічної стратегії країн – членів ЄЕС, враховує і використовує їх від-

носні переваги. Співтовариство далеко не однорідне. Його південний учасник і майбутні члени перебувають на нижчому рівні індустріального розвитку, ніж північні країни, що не так давно вже пройшли стадію "економічного злету". Серед північних країн є динамічніші, такі як Німеччина, а також певною мірою "знесилені" члени, наприклад Об'єднане Королівство Великої Британії і Північної Ірландії. Проте в цілому вони мають багато спільного: відносна близькість їх економічної зрілості, переважання галузей промисловості, структурно орієнтованих на експорт, велика залежність від імпорту сировини.

Політично Європа не справляє враження величезної могутності. Вона не має достатнього воєнного прикриття; все ще покладається на американську воєнну парасольку; і навіть французькі сили швидкого реагування мають більше значення власне для Франції, ніж для світового балансу сил. Співтовариство і політично ще недостатньо об'єднано. Його голос не має великої сили на світовій арені, оскільки не ґрунтується на спільній політиці. Його реакції на нові ситуації і події далеко не узгоджені. Як наслідок, Західна Європа здається політично безсилою порівняно з її становищем у минулому і нинішнім спільним валовим національним продуктом. Чи не означає це, що можемо визначити належне місце Європи в історії, визнати її великі досягнення у минулому і "скинути з рахунку". Висновок спокусливий, але дещо поспішний. Зовсім інша картина постає, коли розглядати Західну Європу у зв'язку з майбутніми окремими країнами і можливими наступними подіями у світі.

ФРАНЦІЯ

Складається враження, що Франція може жити за наявності певних суперечностей і, незважаючи на них, досить ефективно функціонувати. Вона ліквідувала свою імперію без відчутних втрат. Ідеологічні конфлікти, розбіжності між партіями, відносини протиборства між управлінням і високополітизованими робітничими спілками утримують її у стані напруги. Франції притаманні егалітарні політичні гасла, а до того ще й елітарна система освіти, що служить засобом добору і підготовки тих, хто призначений для керівництва, – це зразок "меритократії" (системи відбору за оцінками). Незважаючи на часті зміни урядів, що передували де Голлю, втрату загарбаних зарубіжних джерел сировини і ринків, постійні заворушення серед робітництва, соціальні вибухи 1968 року, близькість до перемоги на виборах

тимчасової партнерської коаліції комуністів і соціалістів, економіка функціонувала досить ефективно. Темпи зростання продуктивності праці залишалися постійно високими. Протягом тривалого часу зростав валовий національний продукт. Істотно підвищився життєвий рівень більшості населення. Після кількох потрясінь стабілізувався грошовий обіг. Присутність Франції на міжнародній арені стала відчутною. Зразок її дипломатичних ініціатив – наполегливе відстоювання своїх прав у відносинах зі США і НАТО, незалежна політика щодо СРСР і раннє відкриття для себе Китаю.

Суперечлива роль Франції у побудові Європи. Француз Жан Монне значною мірою передбачив вигляд і програму ЄЕС, але де Голь і його наступники бачили Європу як сукупність націй-держав. Все ж президентом Європейського Парламенту стала Сімона Вейл. Французи схильні засуджувати своїх колишніх друзів-англійців за пізній вступ до ЄЕС, водночас проводять близькі консультації на рівні глав держав зі своїми колишніми ворогами – німцями. Франція забезпечила собі впливову позицію в ЄЕС, незважаючи на існуючі суперечності і частково одержуючи певний зиск на напруженості, породженій цими суперечностями.

Сучасна картина ще безрадісніша. Після нафтових потрясінь стала очевидною вразливість деяких галузей промисловості (сталеплавильної, текстильної, суднобудівної) і різко зросли безробіття та інфляція. Керівні ліберальні економічні настанови, хоч по суті і були проголошені, але не забезпечили швидких очікуваних результатів. Ці настанови могли б дати кращий ефект у країні, де більша добровільна прихильність усіх верств населення до національних інтересів, ніж спостерігається у Франції.

Якими в такому разі будуть загальний баланс Франції і його перспективи? У країні не вистачає нафти, але вона має певні природні ресурси, міцну сільськогосподарську базу і широкую промислову основу. Франція показала здатність до істотного промислового прориву (Каравелла, Сітроен, Аеробус, ядерні реактори, шини фірми Мішлен). Її суспільний лад міцний, незважаючи на очевидні напруженості і перевантаження. Цінності здебільшого індивідуалістські, до того ж сильні почуття національної ідентичності і погорди зумовлюють у поведінці багатьох представників різних елітних груп почуття патріотизму і бажання служити інтересам Франції.

Політичне правління типу протизваги, за якого політика для багатьох стає улюбленим заняттям. Президентська влада дозволяє піднятися над партійними діями і вводити до уряду людей, враховуючи їх компетентність, а не просто відданість партії. Семирічний президентський строк забезпечує більшу

послідовність політики, ніж в інших демократіях. Існують глибокі ідеологічні розбіжності, нинішній уряд ніби балансує на краю прірви, до того ж суперечності між "лівими" надто серйозні, аби дозволити їм об'єднатися і радикально змінити сучасну політичну доктрину.

Економічна система – по суті вільне підприємництво. Проте французьким винаходом стали індикативне планування й узгодженість як процес гармонізації цілей вільних учасників, принаймні що стосується економічного контексту. У Франції функціонують державні підприємства, але діяльність деяких з них (Рено) підпорядкована дисципліні вільного ринку і зазнає впливу міжнародної конкуренції.

Зрештою концептуально така система може поєднувати переваги як вільного підприємництва, так і економіки командного типу. У Франції "меритократи" виступають як сила, що породжує зміни у суспільній структурі і її зміцнює. Їх направляють до елітарних шкіл, виходячи з інтелектуальних здібностей, готують до напруженої роботи впродовж усього життя, визначаючи таким чином наперед зайняття ними відповідальних посад.

Ці сучасні "мандарини" з професійним ноу-хау не в злагоді з французькою егалітарною філософією, все ж вони діють і далі діятимуть як важлива частина суспільної рушійної сили – її маховик і кіль.

НІМЕЧЧИНА

Німеччина посідає центральне місце в європейській будові у зв'язку з її значним економічним розвитком, політичною стабільністю і передбачуваністю.

Після повоєнної відбудови, якій сприяла допомога за Планом Маршалла, Німеччина вирвалася уперед і досягла небачених раніше економічних висот. Це стало можливим завдяки дії ряду факторів. Після згубного експерименту нацизму, руйнації і поділу країни на дві частини у ФРН склалося одностайне розуміння того, що відбудова країни і примирення із сусідами перетворилися у нагальну потребу. За цим розпочався період сильної економічної політики, сучасної техніки і відновленої інфраструктури, стабільного зростання продуктивності праці, широкого розвитку експорту, посилення надійності економіки, зміцнення грошової системи. Всьому цьому значною мірою сприяло уникнення конфліктів у промисловості, що в свою чергу стало можливим завдяки традиційній схильності до самодисципліни та

порядку і посилювалося соціальним партнерством між адміністрацією і робітництвом в межах офіційного курсу спільних дій. Німеччина не лише прийняла велику кількість іммігрантів зі Сходу, а й пізніше змогла прискорити темпи свого економічного розвитку завдяки прибуттю "гастарбайтерів" ("запрошених робітників") з країн Середземномор'я.

"Соціальне партнерство", воно все ще дебатється в середині країни і викликає інтерес за її межами, потребує подальшого з'ясування. Залучення робітництва до управління, що підтримувалося Англією і частково Сполученими Штатами як превентивний захід проти відродження німецького "воєнно-промислового комплексу", не послабило промисловість Німеччини, а створило умови для мирного розв'язання можливих конфліктів і зміцнило політичну стабільність країни шляхом залучення робітництва до структури влади. Як стало це можливим?

Хоча Німеччина XIX ст. дала Маркса, а Німеччина XX ст. побачила спотворення нацистського тоталітаризму, все-таки збереглися досить різноманітні національні традиційні цінності. У деяких колах німецького суспільства існувала думка про класове співробітництво, яка, наприклад, привела до втілення в життя Бісмарком у 70-х роках XIX ст. першої у світі програми страхування здоров'я робітників, що відбулося майже на 50 років раніше, ніж у будь-якій іншій країні. Це було фактично початком ідеологічного обґрунтування ідеї "партнерства" між власниками (які вкладають капітал) і робітництвом (яке вкладає свою працю) – на противагу ієрархічним і антагоністичним стосункам між власниками і найманими, підлеглими робітниками. До інституційних заходів, що зробили систему дієвою, можна віднести: післявоєнний консенсус щодо потреби відбудови; визнання організованим робітництвом економіки вільного підприємства як закономірної і навіть ефективної; поділ влади шляхом інформування і проведення консультацій з трудовими радами; прийняття рішень з ключових питань і відносно напрямків розвитку за посередництвом контрольних органів, на які могли впливати представники робітництва, беручи участь у призначеннях на посади в управлінських органах, без втручання в оперативні управлінські рішення.

Уряд соціал-демократів сприяв реалізації соціалістичного принципу розподілу, допомагаючи вільному підприємству ефективно функціонувати, усуваючи за допомогою урядових заходів несправедливість розподілу на вільному ринку.

Та ось в цілому на яасному небосхилі з'явилися хмари. Нафтова криза загострила проблему безробіття. Зростання витрат на соціальні потреби стримувало створення приватного капіталу.

Формування кодексу законів сприяло піднесенню духу і визначило больові точки. Проте загальний баланс і перспективи розвитку були сприятливі: певне зростання валового національного продукту, надзвичайно вигідна ситуація з експортом, великі валютні запаси, збільшення зарубіжних інвестицій як на великих ринках, наприклад у Сполучених Штатах, так і на ринках нових індустріальних країн типу Бразилії. Спала хвиля тероризму без заходів, що обмежували б свободи, на які сподівались екстремісти. Злодіяння останньої війни частково сплачені, частково пробачені, частково забуті, а певній частині молодого покоління вони просто невідомі. Поділ Німеччини викликав біль, проте реакція на нього швидше була схожа на покірність, ніж на заклик до бою.

Суспільний лад є досить гармонійним. Панують індивідуалістські цінності, проте вони вдало поєднуються зі свідомою дисциплінованістю та інстинктивною здатністю працювати в організованому оточенні. Офіційно це політичне правління типу протипагі. Існує певний поділ політичної влади у зв'язку з федеральною структурою країни, можливістю консервативних елементів впливати на сферу виробництва, а лівих інтелектуалів з академії і робітничих лідерів – на контролюючі органи або на парламент. Економічна система – вільне підприємництво, яке швидше підтримується політикою уряду, ніж диктується надмірно роздутим бюрократичним апаратом. Таким чином, складається враження, що країна добре підготовлена до майбутнього розвитку.

ІТАЛІЯ

Італія вражає здатністю до пристосування. Порівняно з нею структури інших країн нагадують кристалічну решітку; під тиском руйнуються деякі їх складові частини. В Італії вони ущільнюються або розтягуються, і країна продовжує жити. В Італії спостерігається разюча роздвоєність: з одного боку, процвітання сільського господарства і високий рівень індустріального розвитку на півночі, з другого – бідний слаборозвинутий південь; найбільша у Західній Європі мережа державних підприємств, паралельно – досить динамічний приватний сектор. В Італії є кілька фірм світового рівня і значна кількість невеликих, де національна схильність до творчої імпровізації заповнює прогалини, залишені більшими фірмами. Найсильніша комуністична партія після Китаю і Радянського Союзу, до того ж три десятиліття правлять кон-

сервативні християнські демократи, незважаючи на розігрування спектаклів безперервних урядових криз. Незвична угода між двома партіями щодо поділу влади, а отже, і відповідальності офіційно була майже досягнута. Якби такої угоди судилося досягти у якій-небудь країні, то нею стала б Італія. Як нація-держава Італія молода. Порівняно з її попередниками, Римською імперією і містами-державами, у неї коротка, але цікава історія. Вона охоплює несумісні диктаторський і демократичний режими. З Італії до обох Америк рушила велика кількість енергійних емігрантів, країна пройшла бурхливу стадію італійського економічного чуда, що поглинуло зростаючу кількість робітництва, і потім знову "позичила" маси здорових робітників своїм багатим північним сусідам.

Позбавлені переваги, пов'язаної зі статусом світової мови типу англійської, а також схильності до вивчення іноземних мов, притаманної голландцям і швейцарцям, італійці все-таки спромоглися бути серед першопроходців нових зарубіжних економічних зв'язків, і зокрема з Радянським Союзом (Фіат), арабськими країнами (спершу державне підприємство нафтодобувної промисловості (ENI), потім підприємства під ключ).

Згаданий дуалізм, ідеологічні розбіжності, соціальні антагонізми у промисловості і спалахи насильства переконливо свідчать, що країна не досягла рівноваги. Її суспільний лад – нестійка система, оскільки вона не може бути скріплена глибоко усвідомленими цінностями/переконаннями. Переважно індивідуалістські цінності, упереджене політичне правління і змішаний тип економіки (вільне підприємництво, державний капіталізм) частково узгоджені, а частково просто співіснують. Гнучкість, пристосованість і відома невимушеність італійців при зіткненні з невідповідностями дозволяють суспільству рухатися вперед. Більшість керівництва країною, незалежно від їхніх ідеологічних поглядів, здається щиро відданою європейській ідеї. Для Європи це стане активом, оскільки "еластичність" як суть Італії допоможе послабити певну напруженість між не такими гнучкими країнами-учасниками європейського процесу. Італія подарувала Європі розмаїття багатой історії, частково сучасну бідність, досвід різних форм політичного правління, гібридної економічної системи, витонченості і майстерності пристосування.

ОБ'ЄДНАНЕ КОРОЛІВСТВО

Об'єднане Королівство – батьківщина парламенту, зачинатель індустріальної революції, що докорінно змінила обличчя

світу, засновник найбільшої з відомих імперій. Перехід від Великобританії-імперії до сучасного Об'єданого Королівства – острівної держави середньої величини – мав певні наслідки. Надзвичайно плідна у досягненні своїх попередніх геополітичних цілей, Великобританія вдавалася до таких критеріїв ефективності, за допомогою яких інші оцінювали її, а нині вона оцінює сама себе. Суспільний лад, що добре слугував у минулому, не зазнав істотних змін, у той час як у зовнішньому світовому контексті сталися реальні зрушення.

Головне в ієрархії цінностей англосаксонського світу – верховенство особи. Утвердження і забезпечення прав особи стали рушійною силою розвитку політичних і соціальних інституцій країни у процесі її перетворення від деспотичної через конституційну монархію до цілком парламентської системи, за якої громадяни реалізують себе як основу влади за допомогою виборчого права.

Прагнення до самореалізації втілюються не лише у політиці, а й у сфері технічних нововведень, створенні та функціонуванні імперії, що приваблює найздібніших до її управління. Дехто з багатих міг би реалізувати свої здібності, проводячи дозвілля джентльмена у творчих заняттях. Виникають соціально значимі віхи і пріоритети в житті: служба за рубежем, внутрішня цивільна служба та інші заняття, наприклад, у промисловості, що оцінюються однозначно нижче попередніх; успадковане багатство забезпечує достоїнство, в той час як дехто зневажливо ставиться до здобуття його прозаїчними способами типу виробництва або торгівлі різними товарами. Національна згуртованість і підпорядкованість національним цілям утверджувалися як реакція на виклик, кинутий можливостями і досягненнями зовнішнього світу.

Зникли загарбані або преференційні джерела і ринки, звузилися простори і сприятливі можливості. Претензії світу щодо вкладу у поліпшення балансу платежів не викликають адекватної реакції. Спостерігається певна криза устремлень, оскільки сучасні можливі цілі істотно програють порівняно з досягненнями минулого. Нелегко Великобританії дотримуватися темпів індустріального розвитку, запропонованих Японією та іншими країнами.

Не допомагають навіть характер політичного правління і структура робітничих спілок. Утвердження системи влади типу противаги – велике досягнення порівняно з попередньою унітарною владою, здійснюваною деспотичним монархом, значний крок вперед у політичному розвитку. Протягом останніх десятиліть дали про себе знати симптоми розладу функціонування цієї сис-

теми. Узаконено право на опозицію, яка перетворилася майже на самоціль. Це веде до поляризації зусиль, конфліктів, розбіжностей – форми політично-соціальної ентропії, за якої потенціальна енергія перетворюється на зайву соціально-політичну напруженість. Це знаходить вираження у зміні урядів (непогано), зигзагах у політиці подібно до націоналізації або денационалізації, стримуванні прогресу (погано) і промислових заворушеннях (дуже погано), що зумовлює невідгідні позиції промисловості у міжнародному економічному суперництві. Необхідною і виправданою реакцією на жорсткості періоду промислової революції стало виникнення профспілок. Їхня організація за професійним принципом цілком природна в період виникнення, а нині перетворилася на анахронізм, посилюючи можливості профспілок допускати прорахунків (кілька осіб можуть позбавити праці тисячі робітників), у той же час зменшуючи їх можливості щодо конструктивного використання влади, оскільки, враховуючи їх поділ, профспілки не можуть брати участь в управлінні ні компанією, ні країною. Таким чином, робітництво сильне, хоча ще не інтегроване безпосередньо у структуру влади, незважаючи на його зв'язки з лейбористською партією.

Основа економічної системи Великобританії – вільне підприємництво, хоча притаманні і риси державного капіталізму. У її межах існує кілька фірм, що відповідають найкращим у світі зразкам у галузі техніки й управління, однак в цілому економіка функціонує нижче своїх можливостей. Посилко розглянуті раніше труднощі, властиві мобілізації зусиль в економіці, тягар державного сектора. У більшості випадків націоналізація фірм і галузей відбувалася внаслідок їх занепаду. Існують цілком достатні докази того, що лише зміни форм власності не поліпшують діяльність фірм. Щоб бути ефективними, державні фірми слід підпорядкувати законам конкуренції або точному і дієвому плануванню. Дійсну командну економіку англійці приймають як прокляття. Визнання абсолютної беззастережності вільного ринку політично було б утруднено. Не слід розраховувати на добровільне підпорядкування державним планам; у мирний час його нав'язування суперечить духу країни.

Напрямки бажаного розвитку очевидні: в основному кооперативна суспільна орієнтація; добровільне підпорядкування, що спостерігалось під час останньої війни; національний коаліційний тип уряду, запропонований деякими діячами; ширше залучення робітництва до влади і завдяки цьому його мобілізація на досягнення плідних результатів; дотримання законів вільного ринку; істотна свідомо гармонізація економічних і промислових пріоритетів. Чи можливий такий розвиток? Йому про-

тидіють певні сили. Втрата позиції порівняно з іншими країнами відбувалася повільно, майже непомітно для більшості населення. У такому разі не виникало загрози широким політичним свободам і прийнятному стилю життя. Англії, що звикла бути провідною і повчати інших, важко нині побачити і запозичити мудрий досвід у колишніх "залежних країн".

Водночас зростає усвідомлення реальностей світу, Британія в ЄЕС сприймається як одна серед рівних, з'явилося нове покоління, для якого не підходять норми життя їхніх батьків і дідів і яке не дорожить традиційними інституціями. Несподіване нафтове багатство могло б посилити рішучість британців перебудувати свої ряди і швидше розвивати економіку. Воно могло б також діяти як заспокійливий засіб, відкладаючи на майбутнє потребу в реформах, у неухильному дотриманні суспільної дисципліни. Якби все це стало наслідком використання скарбів Північного моря, то Великобританія протягом двох десятиліть перетворилася б на сильного партнера у новій європейській будові.

БЕЛЬГІЯ І НІДЕРЛАНДИ

Бельгія і Нідерланди мають багато спільних характеристик, і в нашому дослідженні можуть розглядатися разом. Такими спільними рисами є географічне сусідство, розмір території і кількість населення, рівень економічного розвитку, втрата колоній без відчутних наслідків, високі темпи зростання продуктивності праці і заробітної плати.

Подібний у них також суспільний лад. Цінності, зосереджуючись на правах особи, врівноважуються настійним прагненням до соціальної справедливості. Все це найвиразніше виявляється у Нідерландах. Обидві країни – конституційні монархії з коаліційними урядами: поділ між "партнерами" по коаліції у Бельгії за етнічними (фламандці-валлони) ознаками, а у Нідерландах – за соціально-економічними. Економічна система базується на вільному підприємстві, при цьому Нідерланди практикують індикативне планування-прогнозування і справедливий розподіл. Найконструктивніший висновок, який можна зробити з досвіду двох країн щодо створення великих політичних структур, подібних до Європи, – це коаліційні типи уряду, і, отже, поділ влади виявляється життєздатним навіть в умовах гострих мовних або політичних розбіжностей.

Можна також екстраполювати їхній сучасний досвід, аби по-

казати, наскільки відносно незначні зміни в інституційних заходах поліпшили б функціонування коаліційного, колегіального типу політичного правління.

Розглянемо, наприклад, Нідерланди. Після загальних виборів королева, як правило, пропонує лідеру найвпливовішої партії стати прем'єр-міністром і сформувати уряд. Потім він має звернутися до різних партій, запрошуючи їхніх представників увійти до уряду. Перш ніж увійти до кабінету міністрів, кандидати відповідно до основних цілей їх партій викладають конкретні положення програм або політичного курсу, яких новий уряд повинен дотримуватися або яким протистояти. Виникають "політичні інтриги", а тому донедавна формування уряду тривало близько шести місяців. Сформований таким чином уряд розпочинає діяльність, виходячи з наперед визначених умов, обмежень і компромісів. Не так легко за таких обставин дотримуватися політичного курсу, що відповідав би загальним інтересам суспільства. На відміну розглянутої процедури прем'єр-міністра і членів кабінету міг би обирати парламент, причому представництво кандидатів пропорціональне голосам, одержаним їхніми партіями на виборах, але без дотримання будь-яких умов, пов'язаних з їх обранням. В такому разі члени кабінету могли б зрештою частково позбутися обмежень партійної політики і більше присвятити себе служінню країні. Приклад Швейцарії свідчить, що така система може дуже добре функціонувати, враховуючи, безперечно, що складовою системи є також інші інституційні заходи типу прямої демократії.

ШВЕЦІЯ

Швеція – одна з країн, що не належить до ЄЕС, і розглядається у цьому дослідженні проблем Європи, оскільки є найбільшою скандинавською державою, і навколо неї точаться дискусії. Одні розглядають її як класичну модель для передових країн, інші – як перший приклад "повзучого, потаємного соціалізму". Вона, безумовно, запропонувала найяскравішу модель розподільчого соціалізму.

Протягом останнього століття Швеція різко змінила напрямок розвитку. Вона пройшла шлях від нації із зубожілим населенням, ураженим нестримним алкоголізмом, до країни з найвищим рівнем життя, найсправедливішим розподілом національного доходу, з найпередовішою системою соціального забезпечення. Формально Швеція політично нейтральна, в той же час належить

до країн, що найбільше залучені до міжнародних справ. Вона енергійно виступає на захист "жертв несправедливості"; значною мірою поводить як своєрідний громадянин світу і підтверджує це щедрістю у допомозі іншим країнам.

Перехід від відносної відсталості до такого передового становища був чисто еволюційним процесом, з повільною, але стабільною ходом, що є позитивним прикладом дій "зашнуровування черевики". Після загоєння ран, спричинених зарубіжними авантюрами, після того як країна позбулася надлишку бідного населення, що попрямувало до Північної Америки, вона почала продуктивніше використовувати такі свої ресурси, як залізна руда та ліс, що зростали в ціні. Від видобування і переробки сировини Швеція перейшла до виробництва товарів, розвинувши потужну галузь вторинної переробки. Починаючи з 50-х років, промисловість Швеції за новизною і досконалістю могла б суперничати з найбільшими, найпередовішими країнами світу.

Які ж головні складові успіху? Зрозуміло, до них належить розвиток інституційних заходів і відносин, що забезпечує політичну та економічну стабільність, а також заохочує технологічні нововведення, зростання продуктивності праці, усунення неконкурентоспроможних підприємств і розвиток таких, що забезпечують нові відносні переваги на міжнародних ринках. Постійне зростання продуктивності праці в економіці в цілому зробило можливим фінансування соціальної програми "від колиски до могили", що підвищило рівень життя бідних, не ущемлюючи багатих. Зображена в рожевих фарбах картина досить точно відображала дійсність до середини 70-х років.

Прогрес Швеції зумовлений багатьма причинами, але насамперед можна виділити дві: "дух Салтсьобадена" у координації дій робітництва й адміністрації та розподільчий різновид соціалізму.

Зустріч між представниками адміністрації і робітництва у Салтсьобадені у 1938 році заклала підвалини для наступних, по суті погоджених, а не антагоністичних відносин. Від адміністрації вимагалися додаткові зусилля щодо інформування, консультування робітництва і переговорів з ним. Все це і той факт, що заробітна плата зростала стабільними темпами, врівноважувалися стабільною безконфліктністю в промисловості, міцним індустріальним миром, залученням робітництва в царину технологічних нововведень, структурними змінами у сфері зайнятості і галузях промисловості, постійним підвищенням професійності, майстерності робітників (робочі спілки навіть влаштовували курси підвищення продуктивності праці); таким чином, постійно зростала продуктивність праці і створювалася реальна основа

для більших заробітків та щедріших програм соціального забезпечення.

Економічна система, запроваджена соціалістами, сприяла надійному функціонуванню суспільства в цілому. Приймаючи концепцію розподільчого соціалізму, вони чітко розмежували дві сфери: створення багатства, яке, на їх думку, могло б найефективніше забезпечуватися приватним підприємництвом (приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок); здійснення найсправедливішого розподілу цього багатства, що має бути головним завданням уряду, який піклується про соціальну й економічну справедливість.

Політично країна була стабільною, оскільки забезпечувалися умови стійкого розвитку для більшості членів суспільства, організоване робітництво залучалося до системи влади на рівнях підприємства, держави, і хоча з власників, підприємців і управлінців стягувалися великі податки, у них залишалася певна свобода дій, ініціативи і прийняття рішень. В цілому суспільний лад здавався міцним.

Картина затьмарилося в останні роки. Соціальне законодавство/соціальне забезпечення одержало новий імпульс у розвитку відповідно до бюрократизації і зростання заробітної плати. Заробітна плата збільшувалася швидше, ніж продуктивність праці. Коли розвіялася химера дешевої енергії, з'явилася напруженість, занепадала конкурентоспроможність, і тоді повсюдне втручання навіть доброзичливого уряду лягло важким тягарем на населення. Після чотирьох десятиліть стабільності сталася зміна уряду; кількома роками пізніше відбувся великий страйк.

Напевно, суспільство все ще здатне підтримувати досить високий рівень ефективності, незважаючи на неминучі труднощі, пов'язані з реорганізацією, і відносну слабкість нинішнього коаліційного уряду. Для нього характерні вміння уникати різкої поляризації і великих конфліктів, поділяти владу і водночас досягати як економічної ефективності, так і більшої соціальної рівності, не допускаючи між ними гострого протистояння.

Отже, досвід Швеції свідчить, що існують способи поділу влади з робітництвом, що розподільчий соціалізм в разі підтримки ним ринкових санкцій з точки зору економічної ефективності і соціальної справедливості функціонує краще, ніж "соціалізм власності" (тобто модель, яка вимагає націоналізації засобів виробництва), бо веде до найприйнятнішого розподілу багатства і більшої соціальної справедливості, забезпечуючи економічну ефективність. Переконливих свідчень цінності моделі такого типу існує небагато.

Швейцарію включено до розгляду тому, що ця країна добре функціонує як економічно, так і політично. Позбавлена будь-яких значних ресурсів, вона досягла найвищого рівня валового національного продукту на душу населення серед країн ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку). На її маленькій території співіснують чотири мови. Політично Швейцарія надзвичайно стабільна, тут існує неістотне соціальне протистояння. Розгадка надійного становища країни полягає в унікальному характері її політичного правління, яке з цієї причини розглядається докладніше.

Швейцарія, як свідчить її латинська назва (CH - Confedera-tion Helvetica), – це конфедерація з 23 кантонами (три з них поділяються на напівкантони), об'єднує загалом 3000 громад. Кантони вступили до конфедерації у різні періоди, починаючи з 1291 року, останній створено у 1978 році. Кожен кантон має свою конституцію і користується широкою автономією. До двопалатного федерального парламенту входять представники чотирьох великих і п'яти менших партій від комуністичної до правоконсервативної. Чотири великі партії, що дають понад 85 відсотків представників, утворюють постійну коаліцію. Федеральний уряд складається з семи міністрів кабінету, яких обирає парламент на чотирирічний поновлюваний період. Один з них обирається парламентом для виконання функцій "президента" протягом року. В дійсності він просто "перший серед рівних" без будь-яких особливих повноважень. Кабінет міністрів діє на колегіальних засадах. Під час виборів кабінету приділяється особлива увага забезпеченню пропорціонального представництва не лише партій, а й основних мовних груп, регіонів і релігій. Оскільки члени кабінету не призначаються ні президентом, ані прем'єр-міністром, а обираються парламентом, вони незалежні від президента і не є уповноваженими представниками своїх партій. Їхнє призначення полягає в служінні нації. Тут не буває урядових криз. Основні принципи і характерні риси політичного правління Швейцарії такі.

Однорідність, а не "плавильний котел". Це істотний момент. Система правління сконструйована таким чином, щоб зберігати розмаїття культурних, мовних, регіональних, релігійних і політичних відмінностей. Попри культурне відцентрове тяжіння до сусідніх країн (Франція, Німеччина та Італія) існує міцна національна згуртованість, тобто "єдність у різноманітності"; швейцарців об'єднує не надмірна повага одно одного, а прихиль-

ність до політичних, економічних та соціальних інституцій і спільна доля.

Поділ влади. Враховуючи існування чотирьох мовних груп, двох основних релігій, регіонів з різними запасами ресурсів і, отже, різними економічними напрямками розвитку і проблемами, неможливо, щоб лише дві партії гідно представляли різноманітні інтереси. Саме тому утворилися чотири основні партії, що дозволяють долати мовні і регіональні бар'єри. Щоб підтримувати лояльність різних верств населення, усі вони мають можливість впливати на систему, брати участь у прийнятті рішень, як партнери відповідально ставляться до системи, не утворюють опозиції, яка могла б послабити позиції провідної партії в управлінні. Отже, відсутні поляризація, жорстка боротьба за владу, а існує переважно її поділ.

Більшість задовольняє потреби меншостей. Цей принцип протилежний принципу більшості, який характерний для інших демократичних систем. Це питання не конституції, а угоди, взаєморозуміння. Щоб підтримувати єдність, слабший має відчувати захищеність. Таким чином, хоча близько 70 відсотків швейцарців розмовляють німецькою і лише 20 – французькою мовами, при зустрічі людей з двох груп мовою їх спілкування майже неодмінно буде французька. Влада здебільшого розглядається як обов'язок, а не привілей.

Колегіальність, а не індивідуальна влада. Після того, як розподілені портфелі між членами кабінету, головні питання обговорюються і розв'язуються колегіально, шляхом досягнення консенсусу, широких консультацій з тими, хто поза урядом, але кого це стосується.

Звичайні люди, а не супермени. Президент є лише першим серед рівних. Він не має більшої влади, ніж інші члени кабінету. Жодна найвища посада, як і жодна окрема особа, не наділяється абсолютною владою. Той факт, що більшість швейцарців не знає, хто є нинішнім президентом, свідчить не про їхню необізнаність, а про те, що це не так важливо. Від президента не вимагаються ні іскра божа, ні надзвичайні здібності. Люди, що на вершині влади, пройшли через фільтри державної служби, випробування на чесність і компетентність. Вони не викликають ні великого захоплення, ні ненависті; від них очікують лише виконання відповідних обов'язків.

Розпорошення-децентралізація, а не концентрація влади. Це подальше розширення принципу поділу влади. Дарма що Швейцарія невелика країна, вона не унітарна, а федеральна держава, у якій основні повноваження концентруються на рівні кантонів, громад і навіть місцевих асоціацій, а також різних тор-

гових товариств. Показовим у зв'язку з цим є те, що швейцарське громадянство надається владою кантону або громади, а не федеральною.

Швидше пряма, ніж представницька, демократія. Право брати безпосередню участь у розв'язанні основних питань забезпечується за допомогою законодавчої ініціативи, що стосується можливого доповнення конституції, референдуму, згідно з яким населення на рівні кантону або громади може скасувати прийнятий парламентом закон. Референдуми можуть проводитися з досить широкого кола питань: збільшення податків і, наприклад, спорудження нового футбольного стадіону. Якщо рішення або дії органів влади якоюсь мірою суперечать інтересам певних верств населення, то повторне голосування змушує органи влади рахуватися з волевиявленням громадян. Це діє як профілактичний захід проти зловживань владою.

Більша заінтересованість – більший вплив. У декого з філософів виникали сумніви відносно правильності принципу "одна людина – один голос". Вони пропонували надавати голосам додаткову вагу залежно від власності (право) або освіти (передбачувана здатність). У Швейцарії можливість участі у частих виборах з широкого кола питань забезпечує автоматичне надання голосам певної ваги відповідно до заінтересованості людей з конкретних питань. У виборах беруть участь від 20 до 80 відсотків населення. Це декого турбує. Але чому люди мусять голосувати, коли до поставлених питань вони байдужі? Що поганого в тому, якщо голосування хвилює лише тих, хто страждає від зростаючого шуму розширеного аеропорту, або тих, хто міг би виграти від збільшення вуличного руху.

Влада – це відповідальність, а не привілей. Коли президент обраний, навряд чи будь-яка особа зможе усунути його з цієї посади. Ця посада не забезпечує великих переваг і не дає зиску. Не слід чекати великої слави і навіть плекати надію на одержання великого гонорару за мемуари про скандали, які виникали під час перебування на державному посту. Таким чином, відсутній гіпнотичний потяг до влади, існують незначна потреба в ній і малий шанс використання її у корисливих цілях. Лише "абсолютна влада розбещує абсолютно", а влада будь-кого з політиків у Швейцарії далека від абсолютної.

Чи прийнятна для інших модель Швейцарії? Розглянуті "принципи" свідчать про її позитивні риси. Вони можуть здаватися ідилічними. Модель має і темніші фарби: трапляються зловживання, приймаються й помилкові рішення, можуть виникати упереджені погляди. Система не викликає захоплення, позбавлена романтичного ореолу, дуже неприваблива для молоді і

позбавлена сенсацій. Це "система приглушених тонів". Вона змінюється повільно шляхом граничних пристосувань. Цим зумовлені певні достоїнства системи: не схожа на маятник, що коливається; відсутні будь-які перебільшення і відповідно незначні похибки; ейфорії немає, але інтерес до системи зростає; ніякого пожвавлення, але відсутнє і загальне відчуження, викликане втратою почуття значимості, що спостерігається деінде.

Ця система функціонувала досить довго, функціонує і тепер. Вона, очевидно, один з основних факторів процвітання країни. Швейцарське економічне "чудо" не пов'язане з природними ресурсами країни, оскільки їх немає, з її численними банківськими рахунками, оскільки потік іноземного капіталу здебільшого викликає незручності, враховуючи дуже позитивний баланс платежів, а завдячує швидше тому факту, що майже кожен швейцарець знає, як зробити будь-що досить компетентно, ґрунтовно і робить це з задоволенням. На політичні розбіжності витрачається не так багато енергії, в основному вона спрямовується на задоволення економічних або соціальних проблем.

Швейцарія може стати взірцем для країн, що досягають високого рівня політичної зрілості і можуть розпочати перехід від поляризованої двопартійної системи, яка викликає чвари, до системи колегіальної влади. Вона може дещо запропонувати розвинутим країнам, що базуються на різних культурах (як Канада), наприклад способи збереження національної єдності, забезпечуючи різним етнічним групам відчуття культурних гарантій і справжню заінтересованість у системі шляхом безпосередньої участі у прийнятті політичних рішень.

Досвід швейцарців може бути корисним навіть для такої великої країни, як Сполучені Штати. Пліуралізм, яким американці справедливо пишаються, не дуже добре пристосований до існуючих у них інституцій. Очевидно, у країні існують відцентрові, поляризовані і навіть "балканістичні" сили. Оскільки інтереси регіональних, етнічних та інших груп різні, вони проявляються у конфліктах, в результаті розв'язання яких одні стають переможцями, а інші програють. Наклейки на автомобілях у Техасі – "Їдьте швидше! Заморозимо янки цієї зими!" – для них це більше ніж гумор. Спільними є почуття відчуженості, безпорадності і відсутності довіри до інституцій, оскільки вони занадто далекі від простої людини. Надійними швейцарськими ліками здаються відновлення справжнього федералізму, ширше залучення до прийняття політичних рішень, поділ влади і відповідальності. Оскільки швейцарці запозичили від американської системи окремі найкращі елементи під час перегляду конституції країни століття тому, нині вони могли б сплатити свій полі-

тичний борг, реекспортуючи деякі елементи власної системи. Модель Швейцарії цінна також з точки зору можливості передбачення розвитку нових наднаціональних утворень типу Об'єднаної Європи. Такі утворення не можуть виникати на основі гегемонії однієї країни або двопартійної системи, або загальноприйнятних коаліцій (створених на певних засадах) з централізованою владою, яка концентрується на вершині в особі сильного президента. Вони можуть сформуватися лише як федеративні структури з широкою колегіальною владою, зобов'язаною зберігати різноманітність при істотній допомозі слабшим і наданні можливості кожному втручатися у справи, що мають для нього (для неї) особливе значення.

Бажано було б мати деякі з названих властивостей, оскільки світ стає дедалі більше взаємопов'язаним і починає формуватися єдиний світовий лад. На цій системі не буде позначки "Зроблено у Швейцарії", проте вона могла б взяти деякі інституційні складові цієї країни.

2. Європа – політичний керований механізм ?

Спроба в Західній Європі об'єднати країни, які тривалий час були ворогами, згуртувати політичні сили для прийняття рішень на наднаціональному рівні, не допускаючи руйнації, підкорення або "поглинання" повноправних членів співтовариства, може мати цінність для передбачення розвитку інших континентів. Вона може визначити модель перехідного етапу, що його мають пройти інші регіони земної кулі, перш ніж з'явиться єдиний світовий лад. Незважаючи на повільне просування Європи до політичної єдності і численні перешкоди на шляху до Сполучених Штатів Європи, вона залишається своєрідною лабораторією експериментування і керованим механізмом для випробування можливості створення нової політичної будови як проміжної стадії між державами і спільним світовим ладом. Інші континенти світу можуть спостерігати і навчатися на досвіді Європи, як створювати таку перехідну систему. Це благородна нова роль, нова місія старого континенту. Реальне єднання може забезпечити йому багато переваг. Для Європи це також можливість покрити моральні борги перед рештою світу, до якого вона експортувала здобутки своєї розвинутої цивілізації і водночас завдала йому великої шкоди.

Чи не занадто таке уявлення нагадує мрію, утіху сучасному недостатньому використанню потенціальних можливостей Євро-

пи, чи це реальність, що утверджується? Існує низка супровідних факторів, що визначили вибір Європи на цю роль. По-перше, попри те що країни-члени співтовариства перебувають не на однаковій стадії економічного розвитку, вони дуже близькі одна до одної. Більше того, їх економічні системи – різновиди вільного підприємництва – істотно орієнтовані на соціальний добробут. Різняться питома вага суспільної власності і втручання уряду в економіку, проте основна орієнтація усіх країн відповідає принципу "приватне підприємництво для суспільного блага". Отже, економічні системи в основному сумісні.

Напевно, що ще важливіше значення має схожість минулого політичного досвіду країн-членів співтовариства. Ці країни здавна і дотепер реалізують дуже подібні політичні схеми. Багато з них ведуть свій родовід від племен і міст-держав, але всі вони з невеликими відхиленнями в часі пройшли через утвердження державності, створення імперій, війни одна з одною, розпад імперій, відступ до метрополій і терпимість до національної незалежності з усіма пов'язаними із цим radoщами і болями. Враховуючи також нову реальність сприйняття ідеї "земля як космічний корабель", скорочення земних віддалей, більшу взаємозалежність між державами та ілюзорну природу справжньої національної незалежності, більшість європейців готові перейти на новий етап політичної будови світу.

Подібність типів політичного правління у вигляді представницьких демократій, притаманна усім країнам-членам або новим кандидатам на членство у співтоваристві, – ще один фактор, що забезпечує перспективи політичного об'єднання. Існують відмінності між країнами: одні з них – конституційні монархії, інші – республіки; деякі мають структуру влади типу протизваги у чистому вигляді, як в Об'єднаному Королівстві, а інші подібно Нідерландам наближаються до типу колегіальної влади. У всіх країнах відбуваються справді вільні вибори при суперництві кількох партій. Періодично влада переходить від однієї партії до іншої, проте політичні курси відрізняються значно менше, ніж передвиборні обіцянки.

Існує ще одна реальність, яка поряд з нарощуванням зусиль до об'єднання забезпечує Європі відповідний статус потенціальної моделі для решти світу, тобто мовну і культурну однорідність націй-держав. Єдиний підхід, на основі якого може постати політично об'єднана Європа, – збереження її розмаїття, розвиток інтеграції і створення на цьому тлі нової системи політичної влади. Це відвертає верховенство однієї країни над майбутніми Сполученими Штатами Європи: Німеччини, попри її економічну могутність; Об'єднаного Королівства, незважаючи на його ми-

нулий політичний досвід управління великими і різними системами; Франції, хоча деякі її політики вважають, що вони могли б управляти Європою краще, ніж управляють Францією. Аби функціонувати, наднаціональна влада повинна створюватися усіма повноправними членами співтовариства і підтримуватися ними, навіть за умови, що франко-німецький союз становив би його ядро. Такий підхід передбачає коаліційний тип уряду, у якому представлений повний спектр політичних поглядів при колегіальному і консенсуальному прийнятті політичних рішень. Наступною передумовою є швидше співіснування різноманітних мов, ніж визнання однієї "панівної мови", яка з часом поглинула б інші мови.

Заслуговує на увагу і такий фактор: рух до спільної влади на наднаціональному рівні підтримується усвідомленням того, що сучасна дійсність виходить за межі державних кордонів – це і ряд основних проблем людського існування, зокрема енергетичних, виснаження ресурсів, проблеми фінансові, торгівлі та екології, які уже не можна повністю розв'язати на рівні націй-держав. Водночас спостерігається наполегливе відстоювання своїх прав і самовизначення на індивідуальному, місцевому, етнічному та регіональному рівнях. Все це зумовлено в основному швидким підвищенням рівня освіти в усіх країнах, що різняться, глибиною демократизації суспільств і звідси зростанням прагнень індивідуумів впливати на питання, що їх стосуються і важливі для них. Об'єднання повноважних органів для прийняття рішень на рівні, вищому за нації-держави, мусить врівноважуватися з високим рівнем поширення, децентралізації процесу прийняття рішень на рівнях від нації-держави до різних нижчих шаблів суспільної структури. Потреба перерозподілу влади одночасно у двох напрямках викликає напруженість і плутанину, проте це об'єктивна необхідність не лише для Європи, а й для інших регіонів.

Звідси вимальовується картина нової політичної будови. Вона узгоджує мовні і культурні неоднорідності, що базуються на більшій самостійності індивідуумів, місцевих і регіональних громад, керованих широкими постійними коаліціями, які приймають рішення і поділяють відповідальність за їх наслідки. Ця будова поєднується з економічними системами, що різняться відповідно до умов і сучасних потреб окремих регіонів Європи.

Уже покладено частину фундаменту цієї нової будови. Зрештою існують спільні зовнішні тарифи, принаймні у межах ЄЕС. Спостерігається вільне переміщення капіталу, товарів і робочої сили у співтоваристві. Проводиться робота по узгодженню деяких законодавств. Уже досягнуто певної домовленості між главами

держав. Прямим голосуванням обрано навіть новий наднаціональний парламент, хоча і з обмеженими повноваженнями, але справді символічного значення. Варто взяти до уваги, що люди схильні відігравати визначені їм ролі. Чим більше людей залучається до європейських справ, а не до національних, тим більше вони готові відзначитися і мати від цього задоволення. Потреба в тому, щоб більшість людей співпрацювали, пристосувалися до різних державних вимог, поєднана з широким залученням до прийняття рішень на різних рівнях, напевно, впливає на пануючі в Європі цінності – більша схильність до співпраці, колегіальної влади і відповідальності.

Беручи до уваги наведені міркування, обгрунтованим здається бачення Західної Європи як континенту, досвід якого може визначити певні дороговкази у майбутнє і сприяти створенню проекту перебудови світового ладу.

ІНДІЯ

Індію слід було б віднести до провідних країн світу, враховуючи її розміри, кількість населення і багату культурну спадщину. Проте беручи до уваги сучасний стан її економіки, величезний тягар численного населення, що швидко зростає, злидні, безробіття, неповну зайнятість і сукупність страждань минулого тисячоліття, можна лише дивуватися, як Індія не зазнала руйнації під дією всього цього.

1. Її багата історія і сучасне становище

Складається враження, що тривала історія Індії діє як суспільний маховик і джерело духовної підтримки, що допомагають суспільству долати труднощі в усі періоди. Нерозривність історичного процесу Індії і вражає, і викликає подив. Населення представлене багатьма расами. В Індії існують різні культури, мови, релігії, касти і звичаї. Патани на північному заході і таміли на півдні здаються зовсім протилежними, проте вони співіснують. Що ж забезпечує зв'язок між ними, згуртованість, почуття приналежності до того, що зветься Індією? У чому полягає привабливість Індії для великої кількості завойовників у минулому і їх здатності сприйняти її культуру та інтегруватися з нею?

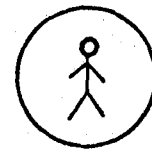
Зрештою частково відповідь полягатиме в тому, що на самій

ранній стадії її суспільного розвитку виник дух високої толерантності до інших культур, вірувань і поведінки. Його витoki слід шукати у пануючих релігіях і філософії. За таких обставин виникла можливість примирити істотні відмінності сусідніх територій, які у свій час були об'єднані у різні князівства, не усуваючи існуючих місцевих відмінностей. Таким чином, кожен міг би ототожнити себе з якоюсь певною частиною дуже неоднорідної структури, що називається Індією, і це допомагало б уникати надзвичайно гострих внутрішніх протиборств і сприяло б зміцненню почуття єдності. Чи можна назвати таку ситуацію "єдність у різноманітності"? По суті це так, навіть якщо і схоже на виборче гасло, яке часто з'являється у різних країнах, єдності яких загрожує етнічна строкатість, наприклад у Канаді. Однак досвід Швейцарії яскраво свідчить: якщо мовні і культурні відмінності не лише заохочуються, а й плекаються, то регіональні інтереси і національна єдність стають почуттями, що взаємно підсилюються.

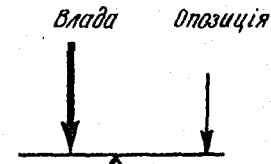
Оскільки Індія здатна до тривалих дій з неослабною силою, то вона має надійні перспективи виживання. Це підтверджують три десятиліття її розвитку з часу здобуття незалежності. Визнаю, що доля валового національного продукту на душу населення за ці роки навряд чи змінилася. Промисловість не розвивалася такими темпами, як сподівалися, і не могла поглинути величезну кількість додаткової робочої сили. Проте населення за цей період подвоїлося. Це вирішальний факт. Хто міг би передбачити у 1947 році, що Індія, уже на той час значно перенаселена відносно своїх ресурсів і виробничих потужностей, зможе взяти додаткову ношу 300 млн чоловік і якось вижити? Великим досягненням є те, що їй це вдалося зробити без масового голоду, без серйозної суспільної розрухи і навіть зберегти одне з політично найвільніших суспільств в світі.

В майбутньому Індії слід працювати ще краще, аби бути готовою прийняти додатковий приріст ще 300 млн чоловік, які, можливо, з'являться протягом наступних двох десятиліть, і поліпшити хоч би скромно умови життя народу. Для цього Індія повинна урізноманітнити функціонування свого суспільного ладу. Її сучасний обтяжений проблемами устрій, дарма що має багато позитивних рис, мусить удосконалюватися. Нині він включає компоненти, що представлені на рис. 13.

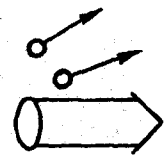
Індивідуалістські цінності мають переважно глибокі історико-філософські корені і не втратили свого значення протягом тривалого панування Британії. Уже в стародавніх філософських творах Упанішади індивідуум поставлений на перше місце: "Не-

Переважно індивідуалістсько-конкурентційні цінності

Форма праблізнення типу противаги

Змішана економічна система більшого підприємництва і державного капіталізму

Рис. 13

має нічого вищого за особу"¹. Це заохочувало індивідуумів зосереджуватися на собі; відкриття себе і пошук внутрішнього вдосконалення відбувається швидше шляхом роздумів і відчуженості, ніж через дії і взаємодію з іншими. У філософських пошуках країна рано досягла небачених висот. В окремих людей роздуми замінили дію, яка в поєднанні з певними релігійними віруваннями втворювала легкий шлях до фаталізму.

Проте не всі індійці віддавали перевагу роздумам перед діями, і багато монументальних споруд стало свідченням здатності діяти, творити, що часом стимулювалося новими загарбниками. Індійський індивідуалізм не існує у чистому вигляді, оскільки в Індії розмаїте суспільство. Він з часом не лише видозмінився, а й навіть урівноважився іншими віруваннями, що становлять ядро індо-арійської культури. Такі вірування збереглися у "Дхармі", віровченні, що зосереджується на усвідомленні обов'язку не лише перед собою, а й перед іншими. Згідно з цим віровченням, кожний індивід відповідає тому, що сприймається як універсальний лад і перебуває у гармонії з ним. До того ж приписування "нехай ніхто не робить іншим того, чого він не хотів би, аби робили йому" звучить як парафраз заповіді Христа, хоча його фактично приписують Яджнявалк'я, який з'явився на сім століть раніше Христа².

Однак почуття обов'язку зосереджувалося переважно на невеликих структурах типу розширеної сім'ї, а не на нації. До того ж виникали гострі суперечності між пануючими релігійними віруваннями, моральними заповідями і соціальною практикою.

¹ Nehru I. The Discovery of India, Asia Publishing House, 1965, p. 90.

² Ibid., p. 122.

Найнегативніший приклад таких суперечностей – виникнення і живучість кастової системи. І саме це суспільство Індії, яке досягло філософських вершин, штовхнуло деяких своїх членів у вир касты "недоторканих".

Отже, сучасна Індія успадкувала систему цінностей, вірувань і спонук, яка чи не занадто широка, аби відкрити простір, достатній для мобілізації зусиль. Надзвичайно важко створити мережу політичних і економічних інституцій, які пристосувалися б до усіх вірувань, сподівань і, таким чином, пробуджували б найкращі почуття в людях. Культурне багатство минулого частково стає перешкодою і в результаті знижує сучасну суспільну ефективність.

Тепер розглянемо характер політичного правління і пов'язані з ним труднощі. Індійські лідери до і після проголошення незалежності залишалися палкими прихильниками демократичної форми правління з метою гарантування свободи, якою пронизана індійська філософія. В Упанішадах можна віднайти такий розділ: "Постає питання: що таке всесвіт? З чого він утворився? У що перетворюється? Відповідь така: "У свободі він постав, у свободі перебуває і у свободі він зникне"¹.

Все це повинні враховувати політичні інституції. Грунтуючись на політичній спадщині колоніального періоду, форма правління створювалася за британським зразком: представницька (а не пряма) демократія базувалася на загальному виборчому праві, періодичних виборах за участю суперницьких партій, поділ законодавчої, виконавчої і судової влади, що гарантує права і свободи особи. Іншими словами – це структура влади типу протипаги.

Значно розширилися і гарантуються політичні права і свободи індивідуумів. Існує певна свобода слова (повністю використовується). Процес прийняття політичних рішень має відкритий характер. В Індії не було масових політичних вбивств, концентраційних таборів, нікого не запроторили до психіатричної лікарні за обстоювання права розмовляти рідною мовою. За винятком короткого періоду надзвичайного стану, в країні не було серйозних зловживань політичною владою або її свавільного використання.

Все назване викликає подив, оскільки до такого становища або його передумов багато країн можуть лише прагнути. Однак чи є право голосу достатньою втіхою для сотен тисяч мешканців тротуарів, чиє головне бажання – просто вижити, а відлік часу нерідко може обмежуватися очікуванням наступного обіду. Наскільки наповнена змістом рівність політичних прав для міль-

йонів домашніх слуг, які мають можливість один раз за кілька років віддати свої голоси на виборах, коли їх добробут, радість і печаль повністю залежать від хазяїв, а дехто з них вважає спілкування зі своїми слугами принизливим для власної гідності.

І що можна сказати про кілька десятків мільйонів безробітних, серед яких є достатньо освічені, аби усвідомлювати і свої широкі права, і своє реальне жалюгідне існування? Нарешті, що можна сказати про кілька сотен мільйонів найбідніших селян, для яких наступний урожай має важливіше значення, ніж витонченість парламентських процедур у Вестмінстері?

Розкіш і часткова невідповідність сучасного політичного правління майже 80 відсоткам населення стали предметом дискусій щодо зловживань владою прем'єр-міністром Індірою Ганді у період надзвичайного стану у країні. Близько двох місяців, наприкінці 1978 – на початку 1979 років, зусилля федерального уряду і парламенту повністю зосередилися на обговоренні питань, пов'язаних зі справою Індіри Ганді. Доведено, що вона, перебуваючи на посту прем'єр-міністра, свавільно ставила під загрозу виплекані політичні інституції, хоча Індіра Ганді – лише одна людина з 600-мільйонного населення країни. Саме у цей короткий період з'явилося на світ 2 млн новонароджених. Здавалося, що у вищого керівництва країни залишилося дуже мало сил, щоб виявити турботу про їх здоров'я, навчання і майбутню роботу. Тоді як нечисленна політична еліта розкошувала в умовах "надмірної демократії", доля нових мільйонів людей залишалася у руках провидіння. Це впливає швидше не з демократичної суті, а з природи політичного правління типу протипаги, основна риса якого полягає у тому, щоб протистояти, засуджувати, руйнувати – іншими словами, політично знищувати опонента, перебивати при владі або прилучатися до влади, обіцяти кращу долю, навіть якщо незначні шанси на досягнення успіху. Це є безвідповідальне використання влади або, у кращому разі, – з відповідальністю, яка відкладається до наступних виборів.

Економічна система, що певною мірою забезпечує потреби подвоєної кількості населення у товарах першої необхідності, навряд чи може бути прототипом ефективності. Слабкі сторони цієї системи пов'язані з її змішаною природою: вільне підприємництво з державним сектором і державним плануванням, що на нього поширюється. На практиці ні вільному ринку, ні плануванню не надаються широкі можливості, водночас вони не використовуються на повну потужність¹. Вільне підприємництво частково задихається від отруйної дії надмірного регулювання

¹ Ibid., p. 92.

¹ Lindblom E. C. Politics and Markets, Basic Books, New York, 1977, p. 6.

і великого бюрократичного апарату. Той факт, що окремі групи, які контролюються сім'ями (наприклад, Таті), все ще надійно функціонують завдяки їх винахідливості. Фірми державного сектора, яким надаються переваги з ідеологічних міркувань, можуть створюватися з ускладненнями, що часто спостерігалося в інших країнах, коли послідовно не дотримуватися точного критерію економічної діяльності. Траплялися й винятки, як, наприклад, "Бахрат Хеві Електрикалз", котра протягом кількох років не лише зростала надзвичайно швидкими темпами, а й навіть витримала жорсткі випробування на технологічну й управлінську компетентність на міжнародних ринках. В той же час багато інших фірм виснажували ресурси країни.

Спокуса централізованого планування цілком зрозуміла і навіть виправдана, враховуючи потребу подолання наслідків тривалого колоніального періоду і виведення Індії на шлях модернізації. Для здійснення планів не вистачало влади, що пояснювалося двома основними причинами. Перша полягає в тому, що, обравши модель "змішаної економіки", країна автоматично обмежила централізоване планування; друга і важливіша – вибір парламентської демократії зробив неможливим нав'язування планів силою. Не випадково командна економіка не існує будь-де у світі без системи унітарної влади, тобто здатності вдаватися до примусу; це стосується і країн з правлінням типу протизваги або колегіальної влади, за виключенням періодів воєн, коли населення визнає необхідність нормування і контролю.

Враховуючи складність становища Індії і її переважно індивідуалістські цінності, не можна розраховувати на стихійне узгодження-гармонізацію економічних рішень, що приймаються керівниками приватних і державних підприємств та урядовими чиновниками. Отже, існують невідповідності між економічною системою і політичним правлінням Індії, а також між економічною системою, характером та розмаїттям цінностей.

2. Майбутні шляхи

На наступні кілька десятиліть основні завдання Індії неминуче будуть у сфері економіки. Проте для їх виконання слід значно посилити здатність людей мобілізувати енергію та підвищити рівень професійної майстерності робітництва. Шлях до цієї мети пролягає, по-перше, через перебудову політичного правління, а потім через певні зміни цінностей і економічної системи. Результативність змін економічної системи залежить від під-

вищення ефективності функціонування перших двох компонентів суспільного ладу.

Спершу визначимо, якими будуть головні пріоритети на кілька наступних десятиліть.

– Стабілізація населення. Майже неминучий приріст населення Індії на 300–400 млн чоловік. Чим швидше зменшуватиметься приріст населення, тим легше буде якоюсь мірою підвищити життєвий рівень його більшої частини.

– Постійне розширення виробництва сільськогосподарської продукції. Країна залишатиметься надто бідною для того, аби дозволити собі імпорт продуктів харчування. Високі врожаї кількох останніх років свідчили, що Індія може виробляти продукцію навіть на експорт. Цьому могли б сприяти розширення і поліпшення іригації, застосування добрив, вдосконалення знарядь праці і раціональніше використання землі.

– Поряд зі зростанням продуктивності праці в аграрному секторі повинне відбуватися поступове переміщення дедалі більшої кількості людей у переробні галузі виробництва та у сферу послуг. Суть пов'язаної із цим серйозної проблеми полягає у тому, що поглинання надмірної робочої сили, яка вивільняється у сільському господарстві, мусить відбуватися одночасно з певним скороченням числа безробітних і частково зайнятих. Здійсненість цього значною мірою залежатиме від розширення, вдосконалення і переорієнтації системи освіти, зосередженої на набутті потрібної майстерності у всіх професіях, щоб домогтися зростання продуктивності праці і, отже, підвищення конкурентоспроможності на світовому ринку, зростання реальної заробітної плати, купівельної спроможності та відповідного попиту. Девізом могло б бути: нехай кожен індієць навчиться робити щось корисне компетентно й якісно.

– Усунення кастової системи та інших класових відмінностей.

Визначені завдання грандіозні, якщо брати до уваги нинішнє становище країни і швидке зростання кількості населення. Яким шляхом можна мобілізувати достатні сили на їх виконання? Яким чином, наприклад, можна було б створити "державну службу розвитку", що залучила б мільйони безробітної молоді та випускників шкіл і спрямувала б їх зусилля на економічно і соціально корисні справи, зокрема на будівництво доріг та іригаційних мереж або подолання неписьменності?

Чи є у Індії потреба в диктатурі? Такий варіант для країни не прийнятний і не бажаний. Більшість представників еліти Індії, які мали б започаткувати будь-які зміни у характері політичних інституцій, відчують відразу до диктаторської системи. До того ж, враховуючи особливості індійського народу, малоymo-

вірним було б ефективне функціонування диктатури – вона просто не могла б діяти. Конструктивніший напрямок пролягає через розвиток колегіальної влади, справжнього національного уряду, укомплектованого з усіх політичних фракцій, але обраного і, таким чином, уповноваженого швидше парламентом, ніж відповідними партіями. Подібний розвиток повинен супроводжуватися децентралізацією процесу прийняття політичних рішень владою до рівня штатів, більшість яких за територією і населенням належить до категорії середніх націй-держав. Така децентралізація потрібна для того, щоб пристосувати політику і способи розв'язання проблем до різноманітних природних, економічних і культурних умов штатів. Чи ймовірний такий розвиток? Можливо, і так. По-перше, нині перед Індією постали великі труднощі. Прийшло розуміння того, що політична система, основана на партійній політиці, пройшла зеніт своєї ефективності не тільки в Індії, а й в деяких зв'язаних із нею країнах, наприклад у Великобританії. Поряд із цим зростає усвідомлення високої економічної ефективності деяких країн Азії, подібних до Японії, що у прийнятті політичних рішень обрали шлях консенсусу. Очевидність гострої потреби змін у поєднанні з розумінням того, що лише система колегіальної влади повністю зберігає демократичні свободи, може забезпечити достатній поштовх до таких змін.

Мусять відбуватися певні модифікації домінуючих цінностей і як сприятлива передумова, і як наслідок змін політичного правління. Такі модифікації повинні здійснюватися у напрямку більшої схильності до співпраці, більшого добровільного підпорядкування громадянським і державним потребам. Індійська філософія, зокрема Дхарма раннього періоду, має великий банк ідей, з якого можна багато запозичити для перегляду цінностей. Що слід насамперед зробити, то це висвітлити такі традиційні чесноти, як почуття обов'язку і дух пристосування, що практикувалося, наприклад, у великих сім'ях. Водночас переконання, що "не існує нічого вищого за особу", потребує наближення до реальності. Така зміна у цінностях, як більше добровільне підпорядкування, не вимагає підризу традиційної толерантності до відмінностей, яка залишатиметься вкрай потрібною для того, щоб справлятися з вражаючою неоднорідністю країни.

Здається вірогідною відсутність драматичних змін у економічній системі. На першому етапі слід було б підвищити авторитет планування, зокрема на рівні штатів, а на федеральному рівні – підтримувати лише загальну координацію. Кращого виконання планів можна було б досягти на шляху більшої єдності уряду, послідовнішої політики уряду і швидше добровільної при-

хильності, ніж подальшого регулювання і бюрократизації. В разі створення необхідних основ і появи рушійної сили в розвитку економіки міг би здійснюватися послідовний перехід до економічної системи вільного підприємництва узгодженого типу. Це припускає, що політичне правління набуло б форми колегіальної влади, а цінності наблизилися б до кооперативного типу при посиленні самодисципліни, добровільного підпорядкування громадянським і державним потребам.

Можна було б передбачити і не такий мирний сценарій для Індії. Населення неконтрольовано зростає. Імпорт нафти як важкий тягар в економіці гальмує її розвиток і збільшує безробіття. Як правило, в Індії з кожних трьох років два недощові. Дедалі знижується рівень освіти, дисципліни і моралі. Зростає напруженість між регіонами і партіями. Освічені безробітні, більшою мірою політизовані і зневірені, заповнюють вулиці, спричиняють масові безпорядки, воєнне втручання і громадянську війну. Тоді Індія вдається до спокуси тоталітаризму. Сказане не є особливо привабливою запропонованою перспективою і недостатньо ймовірною, оскільки не відповідає духу Індії.

3. Індія – об'єкт симпатії чи джерело знань?

Більшість світу ставиться до Індії з дещо поблажливою симпатією, оскільки нині величезної ваги набув такий показник суспільного виробництва, як валовий національний продукт на душу населення. Кілька попередніх сторінок могли викликати подібну приховану думку. Тому корисним було б кинути погляд на іншу частину образу Індії: Індія як країна мудрих думок, як країна, де панує релігія-філософія індуїзм, визначена Махатмою Ганді як "пошук правди ненасильницькими методами", Індія як батьківщина буддизму, що вказує "середній шлях", "золоту середину", філософії, яка могла б сприяти примиренню нинішніх антагоністичних суспільних устроїв і у далекому майбутньому їхньому наближенню до золоті середини. Навіть сучасна Індія, незважаючи на її низький економічний статус, слабкості політичної системи, як політична сутність має цінність певного зразка – провісника явищ, що десь виникнуть. Після всього Індія – це континентальна країна з величезним населенням, якому притаманні істотні культурні, етнічні та інші відмінності; все-таки всі тут влаштувалися під одним політичним дахом, без гегемонії однієї етнічної групи, не зазнавши процесів "плавильного котла", гомогенізатора або політичного тиску

з метою створення індійця стандартного типу. Зрештою, чи не цього прагнуть країни Західної Європи і чи не така доля очікує весь світ?

БРАЗИЛІЯ

Очевидно, Бразилія – кандидат на вихід у позицію країни з реальною вагою у світовій економіці і реальним впливом на світову політику протягом кількох наступних десятиліть. Цьому сприяє ряд факторів, водночас існують і певні перешкоди.

1. Її недавній старт

Економіка Бразилії нещодавно стала досить багатогалузевою та інтегрованою. Впродовж чотирьох століть після відкриття Бразилія завдяки своїм природним багатствам пройшла ряд своєрідних економічних циклів, у кожному з них переважав один-єдиний експортний товар з кожного регіону країни. Такими товарами були ліс, цукрова тростина, золото, каучук і кофе поряд з іншими "менш важливими" товарами, зокрема бавовною і какао, що періодично то належали до основних, то відігравали другорядну роль в експорті. Протягом кожного циклу економіка Бразилії була близька до монокультурної, орієнтованої на зовнішній світ, і задовольняла його попит.

В останні десятиліття відбулися значні зміни в напрямку становлення видобувної й обробної галузей, отож, було започатковано повний економічний розвиток. Переміщення столиці з Ріо до спеціально збудованого міста Бразилія відображало намір орієнтувати країну на внутрішні проблеми і було швидше символічним збігом обставин, ніж причиною початку нового етапу економічного розвитку. Керівництво країною на цій ранній стадії злету здійснювалося досить майстерно і часом навіть з певною віртуозністю управління економікою на макрорівні, достатньою для того, щоб зробити Бразилію вдалим об'єктом вивчення. Прийнята Бразилією економічна модель була подібною до реалізованої країнами Західної Європи століття тому: заохочування інвестицій у видобувну, металообробну й обробну промисловість, створення необхідних матеріальної й управлінської інфраструктур. Очікувалося, що цей процес приваблюватиме дедалі більше людей з менш продуктивного сільського госпо-

дарства до продуктивніших промислових галузей, які можуть запропонувати більші заробітки, тим самим підвищуючи купівельну спроможність трудового населення і, отже, внутрішній попит на товари. Досить одного разу переступити конкретний поріг і процес, що аналізується, стане саморегульованим. Він діяв би подібно до поширення хвилі на ставку, поступово охоплюючи майже всю його поверхню, тобто з часом переміщуючи основну частину трудового населення з сільського господарства до обробної промисловості і пізніше частково до сфери послуг. Незначна частина населення, яка залишилася б у сільському господарстві, також почала б працювати продуктивніше і підвищувала б свій добробут завдяки модернізації (механізації, застосування добрив, іригації, зберігання продукції), уможливленої необхідним постачанням із розширеної промислової сфери.

Цей процес далекий від вдалого старту. Однак для Бразилії характерні два моменти, з якими не стикалися країни Західної Європи, починаючи процес модернізації: високі темпи приросту населення і "транзисторна революція", що уможливорює швидкий і всеосяжний зв'язок.

У більшості європейських країн населення зростало відносно повільно, потребуючи для подвоєння майже століття. В міру розширення промислового виробництва і створення нових робочих місць відбувалося вимивання робочої сили з сільського господарства. До того ж хоча й існували значні перепади у рівнях життя різних верств населення, вони не були надто різкими. Населення в своїй масі не було ні високоосвіченим, ні добре поінформованим, його прагнення зростали не надто швидко, однак в суспільстві спостерігався прогрес. Таким чином, освічена еліта могла управляти масами.

У Бразилії населення подвоюється кожні два з половиною десятиліття. Навіть відносно швидке розширення промислових анклавів, подібних "San Paulo", не може справитися з темпами зростання населення. Отже, характерним для Бразилії є виразний економічний дуалізм: менше третини населення – це сучасна привілейована, заможна частина суспільства, а решту – дві третини – становлять бідні і затуркані люди. Проте ті, кого не торкнувся процес індустріалізації, нині "приєднуються" до решти країни і частини зовнішнього світу за допомогою транзистора. Вони мають певні уявлення про рівень життя в інших місцях; можуть домагатися кращих умов життя і праці і багато хто їх досягає. Це утворює вибухову суміш. Цілком зрозумілі труднощі управління ситуацією за допомогою попереднього бразильського правління типу противаги, створеного за американським

зразком. Будь-який демагог легко набавляє собі ціну обіцянками (які не можна виконати), аби бути обраним. Та не так просто нормальним демократичним шляхом послабити напруженість, викликану крахом нереалізованих сподівань. "Спокуса тоталітаризму" у вигляді військового уряду, покликаного стримувати напруженість, також зрозуміла, хоча й сприймається більшістю на Заході не із захопленням.

2. Сучасне становище

Бразилія сьогодні – це країна з індивідуалістсько-конкурентними цінностями, унітарним типом політичного правління, економічною системою підприємництва за наявності твердої руки уряду в її спрямуванні.

2.1. АКТИВИ

– Територія наближається до розмірів Сполучених Штатів, значна частина незаймана, хоча здебільшого придатна для користування.

– Величезні запаси окремих природних ресурсів.

– Чималого розміру має промисловий анклав, що швидко розширюється.

– Постійно підтримується імпульс модернізації та індустріалізації, зокрема завдяки успішному змішуванню і мирному співіснуванню різних рас, вірі в долю країни з боку промислової та професійної еліти.

2.2. ПАСИВИ

– Недостатні природні запаси нафти. Провидіння не було надто щедрим до Бразилії з цим нині надзвичайно важливим ресурсом. Проте завдяки кліматичним умовам в Бразилії біомаса забезпечує більшу перспективу як потенціальний замітник нафти, ніж у переважній частині інших країн.

– Величезний зовнішній борг, що зростає здебільшого через значний імпорт нафти.

– Приріст населення надто великий, аби рівномірно поглинатися сучасними галузями економіки.

– Двоїстий характер економіки, що може призвести до соціальних і політичних конфліктів.

3. Майбутні варіанти

Демографічна проблема загрожуватиме Бразилії приблизно протягом наступних трьох десятиліть. Стримати приріст населення буде майже неможливо, поки воно знову не подвоїться порівняно з нинішніми 110 млн. Враховуючи цей факт та характер сучасного суспільного ладу, якими могли б бути шляхи, що привели б Бразилію до двадцять першого століття, що подає великі надії? Цінності, напевно, не зазнають докорінних змін. Можливо, ще деякий час зберігатиметься схильність до самоутвердження або навіть потурання своїм бажанням завдяки наявності величезних просторів, природних багатств і здебільшого сприятливого клімату. Звертання до кальвіністських принципів ("ви можете робити все, що не приносить вам радощів"), добровільне підпорядкування вищим цілям і, таким чином, кооперативні або колективістські цінності не є справою завтрашнього дня.

Не здаються легкими також різкі зміни економічної системи. Навряд чи має успіх у Бразилії дійсно адміністративно-командний тип економіки при суспільній власності на засоби виробництва. Вона не сумісна з експресивним, діяльним і підприємливим характером багатьох бразильців. Це скоротило б прямі іноземні інвестиції, що відіграють важливу роль у стимулюванні розвитку бразильської економіки; змістило б акценти у зовнішній торгівлі і зумовило б її швидку переорієнтацію на нові ринки. Нарешті, нав'язування таких змін і дотримання необхідної дисципліни вимагало б навіть жорсткішого політичного режиму, ніж існуючий. Це нагадувало б натягування важкої вологої ковдри на сонячну Бразилію.

Що можна сказати про характер її політичного правління? Здійснюється тиск з метою швидкого відновлення демократії типу противаги, коли партії борються за владу, але перспективи невтішні. Такого може і не бути, а якщо це навіть і станеться, то, напевно, триватиме недовго. Враховуючи дуалізм бразильської економіки і суспільства та зазначений тиск, підсилений перспективами модернізації, правління типу противаги різко обмежувало б населення, вело б до серйозних розбіжностей і вибуху у вигляді революції або ще одного воєнного перевороту. Чи залишається поновлення воєнного режиму єдиним шляхом стримування тиску, доки темпи індустріалізації не перевищать темпи

приросту населення? Можливий інший варіант – поступове залучення до існуючої структури влади людей з різною політичною орієнтацією і створення коаліційного типу правління, обминаючи стадію політичного розвитку з владою типу протипаги.

Щоб запобігти перетворенню коаліційного уряду в увіковічену владу олігархії, уряд мусить обиратися парламентом і бути перед ним підзвітним. Для подальшого гарантування демократичних свобод (свободи слова, зібрань, правового захисту), забезпечення гармонії між урядом і населенням слід було б частіше вдаватися до референдумів. З метою відновлення федерального устрою в країні можна було б здійснити певну децентралізацію політичної влади, як передбачалося спочатку і як того вимагають величезні простори і строкатість країни.

Вирішального значення для Бразилії набуває проблема надання стосункам між урядом, бізнесом і звільненими робітничими лідерами швидше консультативного і кооперативного характеру, ніж суперницького. У цьому плані для Бразилії доречнішим є досвід таких країн, як Німеччина або Японія, ніж Сполучені Штати. Оскільки експорт Бразилії переорієнтовано на "нових чемпіонів росту", це слід поширити і на політичні та соціальні орієнтири.

РОЗДІЛ 3

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ІДЕОЛОГІЙ

Чому виникають різні суспільні устрої? Що було джерелами цінностей? Що викликало їх появу? Суспільний лад утворився для задоволення усвідомлених потреб людей. Це походить від внутрішньої природи людини у різних формах прояву, яка зрештою була у неї частково закладена у процесі творення. Одвічна філософська проблема – проникнути у таємницю справжнього походження людини, глибоко пізнати її природу і потреби для того, щоб утворити такі відносини і створити такі інституції, які дозволять людині реалізувати свою долю, своє призначення або саму себе. Створення міфів, формування релігій і розробка наукового методу пояснюються потребою зрозуміти істинний смисл існування людини щодо матеріального світу, який її оточує. Урізноманітнювалися пошуки "істини", відповіді були різними. Які ж основні напрямки думки? Схематично вони представлені у табл. 3.

Спробуймо дослідити ці різні переконання. Більшість стародавніх міфів та існуючих релігій пов'язують походження людини з якоюсь надприродною силою; вони бачать людину як витвір Волі Божої. У процесі творення людина наділялася різними властивостями та рисами. Проте її поведінка не повністю наперед визначена, отже, вона відрізняється від поведінки одноплемінників. Прояви поведінки людини оцінюються за шкалою "добре", "погано" або "двічі".

Стародавні філософи пов'язували поведінку людини з її внутрішньою природою. Хзун-цу вважав, що "природа людини – це зло; доброта є результатом свідомої діяльності"¹. Під свідомою діяльністю він розумів по суті навчання, здобування знань. При таманне природі людини зло слід виправляти, змінювати за допомогою освіти і запровадження обрядових принципів. У цьому

¹ Hsun-tzu, The Works of Hsun-tzu, translated from the Chinese by Homer H. Dubs, AMS Press, New York, 1976.

він вбачав мету "цивілізованого" суспільного ладу. Мудрі потрібні були для того, щоб створювати обрядові принципи, а мудрі королі – щоб їх утверджувати.

Таблиця 3

Походження людини	Природа людини	Джерела "етичних" цінностей	Узагальнені цінності
Божа Воля	Зло; добро; змішана	Боже одкровення	Індивідуалістсько-суперницькі або кооперативно-групові
Результат еволюції природи	Добро; результат навколишнього середовища	Закони природи	Кооперативно-групові або егалітарно-колективістські
Біологічна випадковість	Складна; унікальність людини – знання	Сама людина, її об'єктивна потреба	Наперед не визначені; свобода вибору

Значно пізніше, ґрунтуючись на іншому підході, Зігмунд Фрейд прийшов до майже подібних висновків щодо природи людини¹. Він вважав, що інстинктивний потяг людини до чуттєвого задоволення суперечить основній меті цивілізації, тобто спрямуванню сил природи на благо людини і регулюванню стосунків між людьми, особливо тих, що торкаються розподілу багатства. Інстинктивні потяги спонукують людей ставитися один до одного як до об'єктів задоволення власних потреб. Це суперечить духу законів цивілізації; отже, їх повинна нав'язувати меншість, яка так чи інакше оволодіває засобами примусу, хоча в ідеалі така меншість пододала б власні інстинктивні потяги.

В обох згаданих філософських концепціях без відповіді залишаються такі питання: якщо природі людини притаманне зло, то звідки випливає потяг до вдосконалення, створення обрядових принципів, подолання інстинктів – потяг до цивілізації? З оточення людини? Чому і як з'являються мудрі?

Мен-Цзи дотримується протилежної думки: він вважає, що природі людини притаманне добро: "Схильність людини творити добро подібна до властивості води текти донизу"². Він стверджував, що людина наділена основними чеснотами, і їх слід лише плекати, аби вони проявлялися як бажана поведінка щодо інших. До таких чеснот належать: співчуття, що проявляється як гуман-

ність; сором, що веде до праведності; почуття шанобливості, перетворене на добропристойність; розуміння справедливості і несправедливості як джерело мудрості. За Мен-Цзи людина, подібно до поганого правителя, змушена чинити зло виключно за певних обставин. Пізніше якоюсь мірою подібні погляди сформулював Ж.-Ж. Руссо.

Постає питання: якщо обставини – це результат діяльності людини, то як і чому виникають "зловмисні обставини"?

Као-Цзи, сучасник і учень Мен-Цзи, природу людини вважав нейтральною, не схильною до добра чи зла – її можна спрямувати на добро або зло¹. Такий підхід найлогічніший, оскільки впродовж всієї нашої історії є багато свідчень того, як одні й ті ж особи і спільноти виявляються здатними чинити дуже добрі і дуже погані справи. Хоча, можливо, було б навіть правильніше розглядати людину схильною до добра або зла, ніж нейтральною. В ній добро і зло пробуджуються складними обставинами, взаємодією її інстинктів та стосунками з іншими людьми. Подібного погляду на природу людини дотримуються основні релігії; одна з їх цілей полягає в тому, аби пробудити у людині добро за допомогою законів моралі, приписувань, обіцянок винагороди, загрози покарання.

Якщо загадковою залишається істинна природа людини, то ще загадковішою є власне мета існування людини. Аби усвідомити цю мету, визначити, до чого і як іти, як ставитися до інших і до навколишнього середовища, розуміти, що таке добро і що таке зло, що справедливо і що несправедливо, людина прагне проникнути у таємницю світобудови, досягнути волі Творця, віднайти справедливий лад і кодекс поведінки. Здавалося, що джерело моралі знаходиться поза людиною, є предметом не вільного її вибору, а швидше точною інтерпретацією божих намірів, які підсилювалися одкровеннями різних пророків.

Іншою новітньою теорією походження людини стало матеріалістичне вчення. Згідно з ним, людина, подібно до усіх інших істот, – це результат фізичної еволюції, яка здійснюється за законами природи. Природа людини, її поведінка, історія і доля підпорядковані законам еволюції. Вона повинна прагнути до "відкриття" законів природи, поглибленого їх розуміння і подальшого приведення кодексу приписань у відповідність з ними. Таким чином, звідси знову випливає, що у людини немає свободи вибору цінностей; вони для неї наперед визначені. У контексті цієї теорії легко зрозуміти впевненість декого щодо кінцевого результату суспільного розвитку (тобто світове безкласове суспільство).

Згідно з найсучаснішою теорією, сформульованою Жаком Моно,

¹ Freud S. The Future of an Illusion (edited by J. Strachey), W. W. Norton, New York, 1975.

² Works of Mencius (edited by J. Legge), Dover Publications, New York, 1970.

¹ Ibid.

людина – це результат випадкової біологічної мутації¹. Можливо, з деякими недостатньо науковими обґрунтуваннями він твердить, що сучасна наука, зокрема молекулярна біологія, остаточно спростувала уявлення про те, що людина – результат втручання Бога або природної еволюції. Моно вважав, що не існує ні кінцевої мети, ні усталеної єдності людини і решти світобудови. Ці висновки ґрунтуються на таких спостереженнях.

– “Однією з універсальних характерних властивостей живих істот є сталість хімічної будови (ДНК), в якій закладено генетичний код”.

– “Еволюція не є тенденцією, притаманною живим істотам”.

– “Зміни у біосфері проходять ряд несподіваних збурень, що впливають на окремі молекули, і, таким чином, у своїх проявах не піддаються передбаченню і контролю”.

З його подальших спостережень випливає, що інші суспільні істоти, окрім людини, генетично наперед визначені у своїй поведінці завдяки “наперед заданій схемі” нервової системи. Отже, їхні відносини, взаємодія і стабільність “суспільних” структур генетично гарантовані й увічніні. Їм не потрібні ні кодекс, ні основи етики. Унікальність людини, що вирізняє її у тваринному світі, визначається тим фактом, що її кодекс поведінки передається переважно культурним, а не генетичним шляхом. Ось чому людина має історію, а інші види тваринного світу – палеонтологію (лише скам’янілі рештки є свідченням їх існування); отож, перед людиною виникає завдання і нагальна потреба мати основу, остаточно виправдану системою цінностей і кодексом моралі. Саме це зумовило потяг до релігій і філософських теорій з метою віднайдення відповідних моральних джерел, системи цінностей. Проте якби наука могла довести, що виникнення людини сталося в результаті величезної “гри у Монте-Карло”, що Космос до її появи не мав ніякого відношення і міг навіть не помітити цього, в такому разі над людиною не існує ні первісного джерела, ні основ цінностей, ні моралі. Таким чином, людині притаманні потреба, а ще більшою мірою свобода їх творити, ніж відкривати.

Розмаїття ідей і переконань про походження, природу і долю людини вело до узагальнення поглядів у системах цінностей та ідеологій. Звичайно, на їх формування вплинули конкретний досвід різних суспільств, навколишнє середовище, у якому змушене було існувати суспільство і, отже, періоди, коли вони виникали. Конфлікти між ідеологіями пояснюються здебільшого вже названими причинами (звідки й впливають розбіжності у трактуван-

ні минулого), а не істотними відмінностями в уявленні про прагнення і устремління людини, а також про суспільний лад, що міг би їх задовольнити.

Серед основних “прагнень”, на яких зосереджувався розум людини, були: досягнення достатку і благополуччя, рівність можливостей і благ, рівність перед законом або у статусі і становищі, обстоювання проти привілеїв, свобода і справедливість – їх витоки і способи досягнення.

Якими б людині не уявлялися жадані становище або умови, досягнення їх можливе лише у зв’язку з стосунками з іншими людьми. Характер таких стосунків залежатиме від того значення, яке надається особі у суспільстві. Одна з систем цінностей, що виникла і дуже підтримується в англосаксонському світі, надає пріоритет особі, її розвитку і її самореалізації. Якими не були б створені інституції, їх слід спроектувати так, аби це сприяло задоволенню прагнень індивідуумів. Ця система переконань розглядатиметься у розділі 4.1, що присвячений індивідуалістсько-конкурентційним цінностям.

Одна із систем переконань розглядає людину як переважно частинку суспільного ладу і вбачає потребу кожної особи віднайти своє місце у суспільній структурі, відіграти в ній свою особливу роль і добровільно підпорядкувати себе потребам суспільства. Такі переконання характерні для конфуціанської та синтоїстської культур, що істотно вплинули на поведінку людей у країнах, подібних Японії. Далі досліджуватимемо їх під назвою групово-кооперативних цінностей.

Від попереднього не дуже відрізняється спосіб бачення людини як частинки спільноти. Людина повинна розчинитися у житті спільноти. Такі погляди пропагуються у Радянському Союзі і апробуються у Китаї. Цю систему цінностей можна назвати егалітарно-колективістською.

Різні приписування та інституції, що виникли з метою регулювання відносин між людьми, пов’язані з однією з трьох названих систем цінностей. Зрештою існують два різних типи інституційних взаємовідносин між людьми: політичні й економічні. Перший тип стосується питання влади. Влада – це право, можливість приймати рішення, що зачіпають усю спільноту. До основних запитань, пов’язаних з владою, належать: Чим підтверджується право на її використання? Як вона досягається або яким шляхом її слід досягати? Має вона бути сконцентрованою чи розпоршеною? Як можна її увіковічнити або відібрати, обмежити або контролювати? Визначимо також питання про те, хто може приймати, запроваджувати і виконувати закони; хто і як може вирішувати питання про податки, пенсії та розподіл ресурсів; хто і як може приймати рішення про

¹ Monod J. On values in the age of science, essay presented at the Fourteenth Nobel Symposium, 1969.

війну, мир або питання зовсім з іншої сфери – про спосіб збирання сміття? Аби бути прийнятною, ідеологія мусить включати систему заходів щодо оформлення політичних інституцій, які регулюють владні відносини між людьми і за допомогою відповідних відносин дозволяють задовольнити політичні прагнення й устремління.

Інша система взаємовідносин, що вимагає певних ідеологічних заходів, стосується суто економічних питань – матеріальних благ і послуг. Необхідність існування системи виробництва і розподілу багатства зумовлена наявністю матеріальних потреб людини, таких потягів і прагнень, які може задовольняти лише сфера матеріального виробництва. Первісна людина і її родова община існували в умовах економічного самозабезпечення. Прагнення поліпшити своє буття підштовхувало людину до урізноманітнення виробничих функцій, поділу праці, спеціалізації виробництва й обміну товарів і змусило її пройти через етапи родової, регіональної, державної і міжнародної структур до сучасних складних взаємопов'язаних і взаємозалежних економічних інституцій. І знову-таки, економічний досвід людини змінювався в залежності від наявних природних ресурсів, що визначали її життя, досягнень в опануванні навколишнього світу, а також соціальних і політичних структур, що сприяли підвищенню ефективності економічних процесів або перешкоджали цьому. Таким чином, економічна мета ідеології полягає у тому, щоб запропонувати ефективну і справедливую економічну систему, яка забезпечила б ефективне виробництво і / або справедливий розподіл матеріальних благ. Економічна компонента ідеології повинна дати відповіді на такі питання: як заохочувати людину до продуктивної праці, якими мусять бути система винагород, власність на засоби виробництва, основи розподілу й обміну товарів?

Погляди різняться в залежності від того, якій складовій ідеології, політичній чи економічній, надається перевага. Дехто, особливо Маркс, вважав, що економічні фактори визначають інституції у соціальній і політичній структурах. Інші надавали більшого значення політичній організації і розглядали її як складову частину, що визначає ефективність і справедливість економічної системи. Однак історичний досвід і сучасні спостереження свідчать, що обумовленість і детермінізм спрацьовують в обох напрямках. Отже, політичне правління може впливати і впливає як на форму, так і на функціонування економічної системи, і навпаки, хоча виявляється, що вплив економічної системи на політичне правління вимагає більше часу для свого прояву.

Важливішим здається той факт, що ці дві компоненти суспіль-

ного ладу, тобто політичне правління й економічна система, існують у різних поєднаннях. У такому випадку вони безумовно не повністю визначають одна одну. Для того щоб забезпечити можливість створення нових проектів або програм, які вказують суспільствам шлях до бажаних умов життя, можна змінювати їх поєднання, роз'єднувати, "схрещувати" і знову поєднувати.

Але спершу слід докладно розглянути три системи цінностей, основні різновиди політичного правління й економічних систем, що стали складовими ідеологій і основними компонентами наступних суспільних устроїв.

РОЗДІЛ 4

СКЛАДОВІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Цінності

Оскільки нас цікавлять питання ефективності суспільств, то особливий інтерес викликають цінності / переконання, що впливають на стосунки між індивідами або групами, на відносини в суспільстві як такому. Отже, найпродуктивніший спосіб класифікації цінностей пов'язаний зі ступенем значимості, що приписується самому собі, іншим особам або громаді в цілому, а саме: індивідуалістсько-конкурентній, групово-кооперативній та егалітарно-колективістській.

В окремих країнах основні цінності зрозумілі і широко підтримуються; в інших – вони плюралістичні за характером. Проте у більшості націй-держав застосовується або принаймні проголошується без доказів система переконань, що панує у суспільстві.

ІНДИВІДУАЛІСТСЬКО-КОНКУРЕНЦІЙНІ

Індивідуалістсько-конкурентні цінності можуть брати початок від релігійних вірувань, певного суспільного досвіду та багатого матеріального середовища, що склалося історично. Увічненню цих цінностей сприяла відсутність безпосередньої спільної зовнішньої загрози. Далі коротко аналізується розвиток цієї системи цінностей.

Згідно з деякими релігіями (наприклад, християнством), людина створена за образом Бога, вища за всі істоти, наперед визначена для панування над ними. Кожен індивід має право зосереджуватися на власній персоні як для задоволення своїх тимчасових

потреб, прагнень, так і для пошуку спасіння душі. Отже, основна мета існування людини полягає у реалізації самої себе і забезпеченні собі загробного життя, цього можна досягти лише особистими зусиллями і заслугами. Для задоволення тимчасових потреб і прагнень людина мусить докладати багато зусиль. Щоб забезпечити собі загробне життя, вона має боротися зі спокусами, уникати зла і творити добро. В обох випадках людина повинна докладати зусиль, водночас у неї є свобода вибору, наскільки наполегливою в цьому бути. Таким чином, відповідно повинні по-різному винагороджуватися зусилля. На терезах винагород і покарань – святість і / або чистота на противагу прокляття, а у світському житті – достаток і благополуччя на противагу неталану, злидням і нещастю. Диференціація винагород за зусилля зумовлює і виправдовує боротьбу за винагороду. Для кожної людини мірилом успіху будь-якої справи є успіх інших; стосовно інших людей успіх досягається шляхом конкуренції. Одні виграють, а інші програють.

До тих, хто програв, слід ставитися зі співчуттям; треба виявляти великодушність до тих, хто меншою мірою удачливий, честолюбивий, енергійний, не досяг у житті великого, проте кожен повинен надалі не шкодувати сил для досконалого виконання своєї справи і вирізнятися серед інших. Суспільне благо – побічний продукт устремління індивідуума до самореалізації. Слід так побудувати суспільство, щоб воно сприяло устремлінням індивідуума, служило його інтересам і, таким чином, було їм підпорядковане.

У такому тлумаченні можливі перекоєння Божої Волі, але зрештою воно відповідало інстинктивним схильностям людини. Подальше підсилення і виправдання цього погляду відбулося, коли людина опинилася у багатому і благодатному середовищі, прикладом може бути молода американська нація 1776 року. Наявність незайнятого простору давала можливість кожній людині вільно пересуватися, не ущемляючи інших; величезні масиви цілинних земель освоювалися і перетворювалися на приватну власність шляхом індивідуальних зусиль без необхідного позбавлення інших такої можливості. Кожен повинен був іти самобутнім шляхом, розраховувати на власні сили і можливості. Територіально віддалені органи влади не мали можливості надати належної допомоги, вони не могли певною мірою управляти і вимагати дотримання законів. Виникла потреба у взаємній допомозі, проте іноді були і сутички, зумовлені зіткненням інтересів або спробами обмежити селтлерів. Описана ситуація формувала і плекала такі риси поведінки, як сильний індивідуалізм, впевненість у собі, прагматизм, мобільність, нонконформізм, честолюбство, прагнення до успіху, наполегливість і конкурентоспроможність.

Існував й інший фактор, що сприяв розвитку індивідуалістської системи цінностей. Суть його полягала у стихійному відборі людей, схильних до індивідуалізму ще до прибуття у США. Дехто привніс із Британії успадковане прагнення до індивідуальних свобод і самоутвердження, яким сприяла відсутність зовнішньої загрози безпеці держави. Більшість тікала фактично від феодалних суспільств, де зазнавали економічної експлуатації, релігійної дискримінації або політичних обмежень. Вони задихалися у нестерпних умовах старого суспільного ладу. Отже, вони були схильними до індивідуалістських переконань і поведінки, готовими рішуче обстоювати переваги своїх поглядів.

У багатому природному середовищі індивідуальний успіх мав тенденцію також бути здебільшого вигідним для нової громади в цілому. Навіть коли на зміну початковій стадії прийшов тріумф технологій, винахід однієї людини не лише забезпечував благополуччя їй, а й примножував можливості багатьох. У XVIII і XIX століттях вплив пануючої релігії, стихійний відбір людей, здатних до самоутвердження, і багате природне середовище приводили до спільного результату і підсилювали один одного, формуючи і концентруючи до крайнощів систему індивідуалістських цінностей.

Чи все ще залишаються чинними ці вирішальні фактори цінностей? Інтерпретація панівної протестантсько-фундаменталістської релігії у Сполучених Штатах може стати винятком, який, можливо, дещо відрізняється від волі Творця. Релігія могла зосередитися переважно на людині як індивідуумі, ніж як на частині людства. Отже, це є предметом розгляду. Спогади про утиски з боку суспільного ладу, з якого прибули іммігранти, інколи перекручувалися, а з часом зникли. За життя двох поколінь баланс природного середовища змістився від надбагатства до зменшення окремих ресурсів, від необмежених вільних просторів до перенаселення міст і перевантажених автострад, від героїчних мандрівок, що вимагали надмірних особистих зусиль, винахідливості і часом застосування сили, до перельотів на реактивних літаках, що потребують лише годин. Все це стало можливим завдяки організованому спільним діям багатьох тисяч людей. Суспільство пройшло шлях від "закону прерій", що тримався на дулові револьвера, до численних законів, що приймаються щорічно різними законодавчими органами, які, зібрані воедино, утворили б стіс паперів висотою у кілька футів. Відбувся дуже швидкий перехід від "ковбойського" світу до сприйняття "землі як космічного корабля".

Враховуючи певне зменшення впливу панівної релігії і деякі її нові інтерпретації, стирання у пам'яті спогадів про епоху освоєння прерій, "скорочення" природного середовища й обмеження, пов'язані з взаємозалежністю світу, чи можуть надалі виключно індивідуалістсько-конкурентні цінності бути путівником до ефективної, функціональної поведінки індивідуумів і для створення інституцій, які у свою чергу увічнили б таку поведінку?

ГРУПОВО-КООПЕРАТИВНІ

Основні принципи цієї системи цінностей ґрунтуються на тому, що людина – лише частинка, але невід'ємна частинка, світобудови. Вона має бути у гармонії з природою і особливо з іншими людьми. Людина наділена унікальними рисами, проте це не означає, що для неї наперед визначена і передбачена роль володаря усього суцього. Оскільки людина – це просто складова частина людства і суспільства, то смисл її існування і призначення корениться у суспільстві. Її зв'язки з суспільством різноманітні: безпосередньо сім'я, розширена родина, що об'єднує тих, хто жив у минулому і хто з'явиться у майбутньому; робоча бригада, товариство, широка громада, нація. Надійне функціонування цих різноманітних структур пріоритетне над потребами і прагненнями індивідуума.

Кожен індивідуум відіграє особливу роль, що швидше органічно вплетена у тканину суспільства, аніж перебуває поза нею або в опозиції до неї. Отже, кожен мусить знайти своє місце у структурі суспільства, аби вона могла надійно функціонувати. Людина повинна жити у відповідності зі своїми громадськими обов'язками. Їй слід добровільно підпорядковуватися груповим або суспільним цілям, що перебувають у певній ієрархії, тобто нація, товариство, робоча бригада, сім'я – хоча і не обов'язково у такому порядку.

Достоїнства людини визначаються переважно її бажанням і здатністю жити так, аби відповідати сподіванням, а не демонструвати свої переваги над іншими. Отже, добродесність полягає скоріше у стримуванні себе, ніж у самореалізації, пристосуванні до сподівань, ніж у індивідуалістському самоутвердженні і диференціації.

Із урахуванням цих поглядів сформована поведінка стає більш групово-, ніж індивідуально-орієнтованою, більш узгодженою, ніж конкурентною, стосунки між індивідуумами базуються швидше на взаємних зобов'язаннях і прихильності, ніж на перевагах і договірних угодах.

Коріння цих цінностей може сягати релігійних та містичних інтерпретацій походження, природи і долі людини. Далі такі цінності формувалися під впливом досвіду людини, набутого у подоланні особливих труднощів, пов'язаних з суворим природним середовищем, а у деяких випадках – із зовнішнім ворожим полі-

тичним оточенням. Серед країн з переважно групово-кооперативними цінностями у Японії їх походження може бути найзрозумілішим. Заради порівняння зі Сполученими Штатами знову можемо звернутися до 1776 року, але на цей раз розглянути Японію. Основна політеїстична релігія – синтоїзм – віддавала перевагу розглянутій інтерпретації місця індивідуума у Всесвіті і суспільстві. Тому, хто дотримується віри у многобожжя, значно легше сприйняти ідею про те, що людина – лише частинка світобудови, а не унікальне явище, більше частинка суспільства, ніж певна індивідуальна реальність. Природне середовище підсилює мудрість і практичне значення такого тлумачення і породило довіру до нього. Уже тоді японські острови, що були порівняно малими, мали велику кількість населення. Переважну частину території займали гори, які мало що могли дати людям. Обмежений простір країни не давав свободи маневру без застосування сили або витіснення інших. Не залишалося жодних спільних надбань, до яких можна було б докласти індивідуальних зусиль і які можна було б перетворити у приватну власність. Не вистачало родючих земель. Найприйнятнішим шляхом для виживання залишалося вирощування рису. Водночас вирощування рису вимагало терасування та іригації. Якщо перше можна було здійснити спільними зусиллями, то друге без них просто неможливе – навіть після спорудження зрошувальних каналів воду слід було дозувати.

Існуючий суспільний лад поміщиків (*дайме*), воїнів (*самураї*), селян і торговців з чітко визначеними функціями, взаємозалежністю і глибокою відданістю був одночасно відображенням групово-кооперативних уявлень і частково їх джерелом. Те, що Японія на той час більш ніж півтора століття існувала майже у повній ізоляції від решти світу, зумовило однорідність культури і, отже, цінностей, сприяло їх укоріненню і підтримці переважної більшості суспільства.

Може викликати здивування, що цінності, розвиваючись за таких особливих обставин, пережили модернізацію (яка почалася у 1868 році – реставрація Мейдзі), економічну та імперіалістичну експансію у період між двома світовими війнами, нищівну поразку у другій світовій війні і навіть наступне надзвичайне економічне піднесення, завоювання світових ринків і прилучення до клубу економічних гігантів. Пануючі групово-кооперативні цінності рясно проявляються на різних рівнях сучасного японського суспільства. Завдяки цьому може існувати "Джапан Інкорпорейтед". У відповідності з ним функціонує "економічний струнний квартал" (МІТІ, банки, торгові фірми, концерни). Цим пояснюється відродження офіційно розпущених дзайбацу (конгломерати японського типу). Групово-кооперативні цінності – основа типу управ-

ління "догори дном" за наявності зайнятості впродовж усього трудового життя, сеньйоріальної системи, групової відповідальності як основних підвалин стосунків між людьми. Усе це – реалії; вони визначають поведінку людей, сприяють їх новітнім досягненням.

Японці не відкидають індивідуальні амбіції, мотиви, схильності і пристрасні бажання. Вони лише намагаються "приручити" ці почуття і їх реалізувати через надання кожному можливості відіграти належну роль у структурі суспільства. Існує чимало доказів наявності саме таких підходів. Наприклад, між фірмами Японії спостерігається жорстка конкуренція, за винятком випадків, коли інтереси нації вимагають іншого; жорстка конкуренція з країнами світу, коли цього безпосередньо вимагають інтереси нації; випадкові індивідуальні прориви у сфері технічних нововведень, у створенні нових корпорацій і організацій. Час від часу відбуваються також бурхливі демонстрації, оскільки самодисципліна і добровільне підпорядкування стали для окремих членів громади надто високою ціною безконфліктного функціонування суспільного устрою.

Ці клапани зниження соціальної напруженості виконують заспокійливу функцію щодо самовпевнених, негнатовних членів суспільства, тоді як більшість продовжує пристосовуватися до норм, що розглядаються як соціально прийнятні і бажана поведінка.

Виникають серйозні питання щодо збереження охарактеризованих цінностей. Японія відкрилася світові. Вона відкрилася до широкого імпорту усіх видів товарів і знань з боку індивідуально орієнтованих суспільств. Вона влаштувала собі випробування протилежними, навіть конкуруючими цінностями, які нині можна ефективно пропагувати завдяки сучасним засобам зв'язку, що виробляються Японією в обсязі, значно більшому, ніж їй потрібно. У суспільстві відбувається процес швидкої урбанізації і, як наслідок, спостерігається відчуження від природи, що на початковому етапі породжувало серйозні проблеми. Японська сім'я зменшилася від родини, що включала кілька поколінь, до нинішнього найменшого розміру, об'єднуючи тільки батьків і дітей. Все це є свідченням, що боротьба за збереження групово-кооперативних цінностей буде наполегливою, але не обов'язково програюю. Японія – лише один з кількох прикладів східних культур і націй, що перебували під впливом подібних релігій і культур, жили у схожих природних умовах і тепер демонструють таку ж подібність у віруваннях і поведінці. Всі вони належать до регіону китайського конфуціанства. Це Тайвань, Сінгапур (з переважно китайським населенням) і Південна Корея. Протягом останніх десятиліть вони виявили велику життєздатність. Надзвичайно успішно запозичували

технічні знання від різних частин світу і досягли високих темпів економічного розвитку. Перелічені успіхи досягнуті незважаючи на (або, можливо, внаслідок) збереження багатьох традиційних цінностей, соціальних схем і завдяки широкомасштабному імпорту технічного ноу-хау із Західного світу.

Хоча справжніми бастионами групово- або родинно-орієнтованої, узгодженої, прихильної поведінки виступають Японія та деякі інші країни Азії, певну схильність до свідомої дисципліни і згуртованості можна також віднайти навіть серед таких країн з "еллінською" культурою, як Німеччина або Швеція. Можуть бути різними мотиви, основи взаємовідносин та інституційні структури, проте деякі їх прояви подібні (тобто ефективніші мобілізація і гармонізація особистих зусиль, ніж можна бачити нині у сучасних вкрай індивідуалістських суспільствах).

Випробуванням життєздатності групово-кооперативних цінностей стане їх подальше використання у подоланні труднощів сучасного і майбутнього середовища, а також для підтримання ефективної взаємодії між суспільствами, що базуються на різних віруваннях. Оскільки звужуються простори, вичерпуються ресурси, посилюється взаємозалежність у світі, квінтесенцією, здається, стає схильність до згуртованості. Постає лише одне питання: чи здатні держави з такими цінностями подолати групову і національну відданість та егоїзм, стати конструктивними партнерами у світовому устрої?

ЕГАЛІТАРНО-КОЛЕКТИВІСТСЬКІ

Усі системи цінностей визнають людину індивідуумом з властивими йому рисами і характеристиками, що вирізняють кожного індивідуума серед інших людей. До того ж усі вони визнають, що смисл існування кожної людини впливає в основному з її взаємодії з іншими людьми. Системи цінностей відрізняються тим, якого значення вони надають людині як особистості або людині як членові громади і, таким чином, характеру і ролі її взаємодії з іншими. Згідно з індивідуалістсько-конкурентними цінностями, людина – це індивідуум з притаманними йому особливостями, своєкорисливістю, що є найсуттєвішим. У групово-кооперативних цінностях провідне значення має добровільне підпорядкування індивідуумів громадському благу. В егалітарно-колективній системі цінностей перевага надається людині як члену громади, її взаємодії з іншими і мало не злиттю людини з колективною сутністю.

Колективістські ідеї та ідеали походять від деяких релігійних

вірувань, окремих етичних і філантропічних мотивів, але найчіткіше визначені у марксистській теорії. Конкретні прояви цих ідеалів спостерігалися у різні історичні періоди, починаючи від ранніх суспільств до сучасних держав і до проектів майбутнього суспільного ладу. Основні ідеї такі: люди народжуються рівними, але з точки зору не лише рівності можливостей або рівності перед законом, а й рівності прав на задоволення своїх потреб. Таким чином, головний принцип – "кожному за його потребами", але необхідною передумовою його здійснення (отже, першою частиною основного правила) є "від кожного за його здібностями".

Походження колективістських ідеалів часто приписується їх релігійним витокам; проте різне тлумачення релігійного вчення може привести до майже діаметрально протилежних висновків. Можна, наприклад, так тлумачити християнство: людина створена за образом і подобою Бога, а тому як унікальне творіння. Таке надання значення людині як особистості виправдовує зосередження на власному "Я". Водночас можна зазначити, що інші люди теж створені за образом і подобою Бога. Отже, всі люди рівні перед Творцем. Враховуючи такі заповіді, як "люби свого ближнього, як самого себе", "усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви їм", людину можна розглядати лише як частинку людської спільноти. У такому разі смисл її існування полягає у співіснуванні з іншими. Звідси залишається тільки один крок до ідеалу суспільної власності і громадського життя. Етичні і філантропічні основи громадського існування також пов'язані з подібними міркуваннями.

Зовсім інша аргументація на користь егалітарно-колективістського суспільства, яке у недалекому минулому мало значно більшу мобілізуючу силу, базувалося на науковому матеріалізмові, що розглядає людину як продукт еволюції, підпорядкованої законам розвитку природи. Стисло – це марксистська школа мислення.

Марксизм пропонує історичний аналіз і передбачення / рецепти на майбутнє: у минулому людину до праці спонукував її власний економічний інтерес, оскільки вона жила в умовах матеріальних нестатків. Подібність інтересів об'єднувала людей і суспільні класи. Ці класи конфліктували між собою, оскільки суттєво різнилися їх економічні інтереси, наприклад власники і робітники. Власники засобів виробництва нарощують виробничі потужності і зменшують заробітну плату робітникам з метою власного збагачення. Нарощування засобів виробництва веде до конкурентної боротьби за ринки, зменшення прибутків і послаблення системи, а також водночас – до збільшення чисельності пролетаріату. В міру зростання усвідомлення своєї сили пролетаріат повалить послаблений клас капіталістів, створить раціональну систему ви-

робництва і розподілу товарів. Це дозволить створити основу матеріального достатку і можливості задоволення матеріальних потреб усього населення. Як тільки забезпечуються ці умови, усуваються нестатки, що у минулому визначали спосіб життя людей, одразу ж індивідуалістсько-конкуренційна поведінка людей змінюється на кооперативно-підтримувану. Затим можливий перехід до стану комунізму, що ґрунтується на принципі "кожному за його потребами, від кожного за його здібностями", оскільки відпаде потреба боротися за мізерні ресурси. Зникнуть класові суперечності, а відтак і класові конфлікти, а тому і могла б зникнути потреба в державному апараті, який раніше був покликаний врегульовувати такі конфлікти.

У всі періоди історії спостерігалися спроби застосувати на практиці егалітарно-колективістські цінності. Раннім суспільствам, зокрема острівним громадам, були притаманні форми примітивного комунізму. Наприклад, морське риболовство вимагало певних організованих групових зусиль, співробітництва і розподілу вилову для виживання громади. Таким чином, розвивалися способи розподілу як зусиль, так і результатів. Згідно з дослідженнями антропологів, розподіл відбувався не за принципом "кожному за його потребами", а за ієрархічною системою: ступінь спорідненості з рибаком, роль у житті громади тощо. У переважно пасторальних суспільствах більшого значення набула власність на пасовища громади, а не окремої особи. Це зменшувало потребу в робочій силі, сприяло раціональному використанню пасовищ, дозволяло здійснювати кочівницькі колективні переміщення на зеленіші простори. Однак за такої форми суспільної організації наголос робився швидше на колективному використанні власності і поєднаних зусиллях, ніж на подальшому розподілі результатів зусиль.

На самому початку XIX ст. у Об'єднаному Королівстві та Сполучених Штатах спроби запровадити егалітарно-колективістські форми організації викликалися здебільшого релігійними, етичними та філантропічними мотивами. Деякі громади організувалися згідно з комуністичними принципами. Вони не гармоніювали з пануючими у цих суспільствах цінностями, розглядалися сучасниками як утопічні експерименти і, відтак, зазнали невдачі. Пізніші експерименти з громадським співжиттям у Сполучених Штатах, включаючи такі крайні форми, як колективний секс, також здебільшого зазнали невдачі і знову ж таки тому, що великою мірою не узгоджувалися з пануючими у суспільстві цінностями.

Інший цікавий приклад втілення егалітарно-колективістської філософії – кібуци в Ізраїлі. Їх поява частково завдячувала марксизмові і частково мотивувалася патріотичними настроями. Мета

полягала в освоєнні земель і виробництві у межах країни певної кількості харчових продуктів. Тоді як триває дія початкових стимулів, значна кількість членів кібуців мусить знаходити достатнє задоволення у цій формі організації і способі життя, щоб виникало бажання надалі йому слідувати незалежно від патріотичних вимог. Кібуци – одна з крайніх форм колективізму. У них відсутня приватна власність, усе належить колективу, і його члени мають рівні права на участь у прийнятті рішень. Повсюдно діє принцип "кожному за його потребами, від кожного за його здібностями". Особливо цікавим є те, що ця форма організації існує на нижчому суспільному рівні і фактично якоюсь мірою різко контрастує зі способами організації переважної більшості промисловості, торгівлі і навіть політичного життя країни. Кібуци нагадують егалітарно-колективістські острови у індивідуалістсько-конкуренційному морі.

Найважливіші події і досвід пов'язані з марксистською філософією. Під її знаменом спалахнула і перемогла Жовтнева революція 1917 року. На місці самодержавної Російської імперії виник Радянський Союз, нині одна з наймогутніших держав світу. Китай, найнаселеніша країна світу, також пройшла через соціальну революцію, скориставшись марксистським баченням як рушійною силою і суспільною перспективою. До егалітарно-колективістського табору різними шляхами прилучалися деякі менші країни. Отже, нині офіційною ідеологією третини людства став марксизм у його різних інтерпретаціях.

Жодна з розглянутих країн не проголосила досягнення стадії повного комунізму. Окремі країни, типу Китаю, вважають, що вони близькі до ідеалу, оскільки досягли відносно високого ступеня рівності у розподілі багатства та у рівнях життя, дарма що на низькому щаблі економічного процвітання. Інші перебувають на перехідному етапі, завдання якого полягає у забезпеченні достатку і, таким чином, створенні матеріальної бази для запровадження комунізму. На цьому перехідному етапі допускається наявність нерівності, а з метою заохочення людей до продуктивнішої праці застосовуються диференційовані винагороди за різні трудові зусилля. Це повинно прискорити створення матеріального достатку, що все ще розглядається як передумова запровадження справжнього комунізму.

Подібно до двох попередніх егалітарно-колективістську систему цінностей можна розглядати у моральному й утилітарному аспектах. Перший підхід викликає такі питання: Чи справді людина Божою Волею або законами природи приречена на колективістський спосіб існування? Чи відображає він повною мірою істинну природу людини? Чи може цей спосіб існування пристосуватися

до видимої неповторності кожної особи? Само собою зрозуміло, постають питання утилітарного "лакмусового папірця": Чи можуть егалітарно-колективістські форми існування пробуджувати найпродуктивніші, творчі здібності людини, водночас забезпечуючи заохочення і простір для творчих зусиль? Відтак, чи можуть вони сприяти технологічному та економічному прогресові? Чи можуть вони якщо не усувати, то принаймні істотно послабляти конфлікти в суспільстві? Чи буде людина свідомо приймати їх і добровільно докладати зусиль для спільного блага? Чи буде вона схильною робити все це завдяки новим методам виховання, чи потрібні певні засоби примусу? Чи можна досягти абстрактної точки на шкалі економічного розвитку, що дозволить проголосити досягнення стану достатку і потім запровадити справжній комунізм? Чи не надто відносним є поняття багатства? Чи можна знаходити задоволення у більшій мірою узгодженій взаємодії з іншими людьми, якій протистоять майже інстинктивні індивідуальні мотиви і прагнення, або чи існує потреба примушувати людину до такої поведінки?

Мені здається, потяг до егалітарно-колективістських цінностей набув значного поширення. Їх мобілізуюча сила величезна. Випробувана також можливість їх втілення, принаймні на нижчому суспільному рівні, наприклад у кібуцах. Керуючись цими ідеями, окремі країни мають визначні індустріальні і воєнні досягнення. На думку переважної більшості дослідників, суспільна і політична ціна таких досягнень вважається надто високою. Отож, чи не до егалітарно-колективістських цінностей дрейфуватиме світ завтрашнього дня?

Політичне правління

Друга основна компонента будь-якого суспільного ладу – тотальність його політичних інституцій і процедур, яку називати мемо політичним правлінням. Існує безліч способів класифікації і визначення характеру політичних режимів, що різняться аналітичною точністю і практичним застосуванням. Найпоширеніші політичні ярлики виявляють тенденцію до перетворення у велику мобілізуючу силу, проте вони мало сприяють істинному розумінню, оскільки люди приписують їм різні значення. Вони більше використовуються для створення або підтримання політичної напруженості, ніж як основа нової політичної структури. Мається на увазі словосполучення типу "демократія проти автократії".

Визначення режиму як автократичного викликає негативний

присмак. Воно мимоволі супроводжується такими поняттями, як "диктаторський", "пригноблюючий", "деспотичний", "несправедливий", "узурпаторський". Отже, жоден уряд не обере для себе таку назву.

На відміну від автократії демократія як концепція, ідеал, бажана форма політичного правління стала у недавній історії надзвичайно привабливою; вона здобула майже загальне визнання у сучасному світі. Якщо це твердження викликає подив, то віднайдіть хоча б один сучасний політичний режим, який проголошує себе недемократичним або антидемократичним. Навіть ті режими, які уособлюють абсолютну владу, виправдовують її за допомогою демократичної термінології. Ті, хто скасовують політичні інституції, тлумачать свої дії як тимчасові заходи, зумовлені особливими обставинами. Така велика привабливість, майже гіпнотична сила слова "демократія" свідчить, що вона торкається чутливих струн, які досягли певної стадії політичної свідомості і зрілості.

Однак поняття демократії охоплює різноманітні моделі політичного правління, що існували у минулому і мають місце сьогодні. Основні з них такі.

Пряма демократія. За цієї системи члени даної громади беруть безпосередню участь у розробці політичних рішень, зокрема у прийнятті законів або розв'язанні питань щодо особливих дій. Виразне обгрунтування такого типу політичного правління знаходимо у Ж.-Ж. Руссо: "Жоден закон не є дійсним, доки він не виражає загальну волю, консенсус усієї спільноти. Жодна людина не може нести повну моральну відповідальність і тому дійсно бути громадянином, доки вона не бере участі у досягненні консенсусу, який її узаконено стримує"¹.

Представницька демократія. Члени громади все ще залишаються основним джерелом влади і мають право на прийняття рішень, але вони реалізують це право через своїх обраних представників. Виправдання такої системи швидше утилітарне, ніж моральне, оскільки виявляється надто важко зібрати усіх членів громади в одному місці для того, щоб забезпечити їх безпосередню участь у розробці законів або прийнятті виконавчих рішень. Розв'язання цієї проблеми пропонує система виборних представників, які мають виступати у ролі делегатів своїх виборців і обстоювати їхню волю та інтереси.

Конституційна демократія. Влада здійснюється виборними представниками, але їх повноваження щодо прийняття і виконання законів обмежені конституцією, яка встановлює границі законів і повноважень, захищає права меншостей та громадян. Потре-

¹ Rousseau J.-J. Du Contrat Social, first written in 1762, French & European Publications, New York, 1971.

ба в конституції визнається повсюдно, хоча конституції були і все ще часом залишаються швидше заміником законності, ніж її основою.

Соціальна, або економічна, демократія. Загально визнана головна мета полягає швидше у послабленні соціально-економічних суперечностей, ніж у гарантуванні рівних можливостей, рівності перед законом або основних особистих свобод. Інший провідний принцип – безпосереднє залучення до прийняття економічних рішень тих, хто бере участь у виробничому процесі.

Тоталітарна демократія. Це крайня форма прояву економічної демократії. Вона ґрунтується на ідеї, що економічні умови життя людини – вирішальний фактор її політичного і соціального статусу. Необхідною передумовою політичної рівності визнається економічна рівність. Концентрація влади у руках диктатора, олігархії або однієї партії виправдовується необхідністю соціальних перетворень для забезпечення економічної рівності. У цьому випадку поняття "демократичний" використовується, аби показати, що влада здійснюється на благо народу, а відтак в ім'я народу.

Короткий огляд змісту демократії свідчить про труднощі застосування такого традиційного способу класифікації форм політичного правління. На наш погляд, таксономія (систематика), що включає протипаги (боротьба за владу), колегіальність (співпраця при владі) та унітарну владу, наочніше показує, як насправді здійснюється влада – право на управління і прийняття рішень. Більшість країн обов'язково підпадають під одну з цих категорій. Далі дається характеристика названих трьох типів політичного правління.

ВЛАДА ТИПУ ПРОТИПАГИ (БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ)

Форма політичного правління типу протипаги ґрунтується на індивідуалістсько-конкурентних цінностях і існує у країнах, де переважають такі цінності, а саме в англосаксонських, англосаксонських. За такої форми політичного правління існують правляча група та опозиція; влада звичайно ділиться на законодавчу, виконавчу і судову, а інституції, особливо в американському варіанті, побудовані так, щоб функціонувати як система контролю і рівноваги.

Такий тип правління виник в основному або як протидія унітарній владі, або як її розвиток. Можливо, корисно було б простежити шлях еволюції цього типу правління, перш ніж аналізувати його сутність. Типи правління унітарної влади різняться за ступе-

нем концентрації влади (від абсолютної, якою наділяється одна особа, до значного її поділу з малими групами в суспільстві). Рим існував як олігархічна республіка, де вузькому колу людей належала дуже велика влада. Згодом вона стала автократичною імперією. У середньовічних феодальних суспільствах знаходимо зародки влади типу протипаги. Деякі монархії, наприклад у Об'єднаному Королівстві, не були абсолютними, оскільки монархи не могли прийняти рішення з такого питання, як податки, без згоди феодалів, церковної влади і привілейованих міст. Зібрання цих груп, у досягненні згоди щодо нових податків та інших важливих рішень, були попередниками сучасних парламентів. Монархії були обмежені у використанні влади не лише зазначеними факторами, а й потребою підтримувати законність своєї влади. У цієї влади могло б бути три джерела: Божа Воля, що дарувала монарху владу; так звана "спадкоємність"; а також підпорядкованість здійснення влади "закону землі", системі вірувань і угод, що розвивалися з плином часу у тлумаченні справедливого і несправедливого. Конституції виникли як спроба кодифікувати розуміння справедливого і несправедливого, визначити зміст закону про землю і встановити обмеження на здійснення влади для захисту певних непорушних прав.

Незважаючи на те, що у XVI – XVII століттях утверджувався абсолютизм, знову відбулося повалення влади необмежених монархів в одних країнах шляхом революцій, в інших – поступового розвитку. До влади прийшли парламенти. Так, у Об'єднаному Королівстві парламент спершу здобув право на прийняття законів, вирішення фінансових питань, а згодом проголосив верховенство над виконавчою функцією уряду. Наступний поділ влади на законодавчу і виконавчу, обґрунтований у філософських працях Джона Локка ("*Про громадянський уряд*")¹, поклав початок чіткому формуванню політичного правління типу протипаги. Ідеї про поділ влади, включаючи судову як незалежну сферу, сформулював і поширював барон де Монтеск'є ("*Дух законів*")². Цей поділ залишається наріжним каменем англосаксонських моделей сучасного, демократичного типу правління.

Концепція поділу базується на припущенні, що людина може помилятися і бути схильною до зла. Інституції слід створювати такими, щоб вони могли запобігати можливим помилкам людини. Такий спосіб мислення забезпечує виправдання появи опозиції – іншого наріжного каменя розвитку інституцій політичного прав-

¹ Locke J. Of Civil Government 2nd Essay, first written in 1690, Regency-Gateway, South Bend, Indiana, 1960.

² Baron de Montesquieu. The Spirit of Laws, first written in 1735 – 40, University of California Press, California, 1978.

ління. Аби гарантувати прийняття парламентом справедливих законів і точне виконання їх урядом, опозиція мусить здійснювати владу стримування, противаги у законодавчому і виконавчому процесі (закликати уряд до порядку, вотум недовіри тощо).

Люди самі створюють інституції, їх форма впливає на поведінку людей. Отже, якби єдиною метою опозиції було стримування використання влади тими, хто її здійснює, то цю функцію можна було б виконувати конструктивно і законно. Проте якщо обмежитися лише цією функцією, то з часом зменшилися б стимули до її виконання. Відтак, система створює умови для періодичних виборів. Вони мають надійне логічне обґрунтування:

– гарантують, що уряд (законодавча і виконавча влада) залишається виразником волі більшості;

– заохочують сумлінне виконання функцій тими, хто при владі, обіцяючи максимальну винагороду у вигляді наступного переобрання;

– запобігають зловживанням владою, що можуть виникати в разі надто тривалого її використання, а отже, карають непереобранням (майже щодня американським і англійським школярам нагадують вислів лорда Ектона: "Влада розбещує, абсолютна ж влада розбещує абсолютно"¹);

– підтримують стимули для опозиції перспективою приходу до влади.

Саме цей останній пункт, що здається життєздатним, на практиці може зумовлювати викривлення і навіть певне "виродження" системи. Система могла б функціонувати задовільно доти, доки головною метою опозиції було б стримування використання влади. Коли ж основним мотивом (цілком природно) стає прагнення до влади, відповідно поведінка набирає своєрідного характеру; метою опозиції стає протидія. Це веде до спроб послабити тих, хто при владі, до загострення суперечностей, поширення конфліктів, поляризації суспільних сил, посилення чвар і, отже, до перетворення потенціально корисної суспільної енергії на зайве політичне напруження. Цей процес справедливо можна назвати соціально-політичною ентропією. У кінцевому підсумку він стає інституціоналізованим, законним і навіть добросовісною руйнацією влади (тобто здатністю до дії, до вдосконалення).

Заслужують на увагу очевидні процеси: аби бути обраним, слід апелювати до виборців. Найлегший шлях у досягненні мети – критика можновладців за неефективність їх діяльності, неспроможність, безчесність, корупцію і порочність, а з іншого боку – обіцянки "задовольнити" те, чого бажають і "гідні" виборці, за

допомогою кращих програм, більшої єдності, ефективнішої організації, кращого управління. Спосіб створення тиску полягає в тому, щоб перебільшувати, прикрашати, збурювати пристрасті і сподівання населення. Система перетворюється на політичну біржу, де влада може перейти до тих, хто пропонує найвищу ціну. Коли опозиція приходить до влади, ролі змінюються, а процес триває. Задовольнити сподівання значно важче, ніж їх породити. В результаті виникають розчарування, зростає тиск на тих, хто при владі, і т. д. Щоб залишитися при владі, слід підтримувати популярність на виборах. Подальші дії мотивуються більше бажанням виграти наступні вибори, ніж максимальним суспільним благом. Скорочується відтинок часу на прийняття політичних рішень. Недооцінюються наслідки на далеку перспективу, меншого застосування знаходять раціональні заходи, і в результаті основні проблеми можуть залишатися нерозв'язаними. У цьому зв'язку дуже красномовною є нинішня нездатність справитися з інфляцією у суспільствах, де популярність – необхідна умова перебування при владі.

Періодичні вибори також покликані діяти як протиотрута щодо "корупції влади", різновид політичних циклів очищення, спосіб дезинфекції системи. Проте це викликає переривчастість, час від часу зміни політичного курсу, а відтак – зайві витрати енергії і уповільнення суспільного прогресу.

Форми політичного правління типу противаги притаманні й інші риси, які є сумнівними. В окремих випадках правило більшості означає, що можна досить чисельну меншість ошукати і за законом нав'язати їй свою волю. Такі меншості можуть відчувати втрату опори в суспільстві, відчуження від нього, що може викликати відповідну руйнівну поведінку, зокрема масові страйки або навіть насильство. З іншого боку, закони та інституції, покликані забезпечувати надійний захист меншостей, можуть надати добре організованим, згуртованим меншостям непропорційно великі важелі впливу на перебіг законодавчих або виконавчих процесів. Отже, все більшого відчуження можуть зазнавати навіть численніші групи населення, але не такі організовані, не такі багаті або не здатні так голосно про себе заявити.

Існують значно важливіші причини глибокого переосмислення системи. Низка специфічних факторів сприяла формуванню політичних інституцій в Об'єднаному Королівстві і Сполучених Штатах. По-перше, релігійні відмінності. Щоб вони не вилилися у релігійні війни, які вирували у континентальній Європі, слід було віднайти способи примирення суперечностей, усунення перешкод і досягнення рівноваги.

Відсутність реальної зовнішньої загрози для Великобританії і

¹ Lord Acton. Letter to Bishop Mandell Creighton, 5 April 1887.

Сполучених Штатах уможливила спрямування більших зусиль на з'ясування внутрішніх питань. Водночас домагання розширити імперію в Об'єднаному Королівстві та освоїти багатий континент у Сполучених Штатах забезпечувало достатню мобілізуючу силу і згуртованість у подоланні певної напруженості, викликаной внутрішньою боротьбою за владу. Обидві країни могли дозволити собі таку розкіш, як політичні ігри, завдяки зростанню їх багатства.

Останнім часом названі умови докорінно змінилися. У цих країнах несуттєвими стали релігійні відмінності; нині більшого значення набувають етнічні, расові та соціальні відмінності, що вимагають різних способів розв'язання можливих конфліктів. Зникла Британська імперія так само, як щезли незайняті багаті простори у Сполучених Штатах. Провітання й ефективне функціонування країн вимагало консолідації суспільства; однак біржа політичних обіцянок утруднювала цей процес. Вивчення громадської думки Інститутом Геллапа свідчить про те, що стриманість і самодисципліна, породжені дефіцитом та зовнішніми обмеженнями діяльності, не є природним побічним продуктом правління.

КОЛЕГІАЛЬНА ВЛАДА (СПІВПРАЦЯ ПРИ ВЛАДІ)

Існують два характерних варіанти колегіальної форми політичного правління, за яких інституції і процеси прийняття рішень докорінно різняться, хоча вони мають однакові кінцеві результати. Обидва забезпечують високий ступінь консенсусу у відповідних суспільствах за відсутності гострих чвар або конфліктів і дисциплінованої прихильності до політичних курсів і рішень та досить ефективної їх реалізації.

Взірцем першого варіанту може бути Швейцарія. Цей тип правління співіснує з індивідуалістсько-конкурентними цінностями, оскільки наявні формальний поділ влади у вигляді постійних коаліцій на всіх рівнях політичного правління у цьому суспільстві і водночас пряма демократія, що передбачає широку участь населення у прийнятті конкретних рішень, знову ж таки на різних рівнях політичної організації від федерального через кантональний до рівня громади (комуни. – Ред).

Швейцарський тип прямої демократії має історичні корені. Форма прямої демократії існувала в окремих первісних суспільствах, де члени спільноти брали безпосередню участь у прийнятті рішень. Таке практикувалося лише у відносно невеликих спільнотах. Подібна система у значно складнішому вигляді застосовувалася і розвивалася у грецьких містах-державках типу Афін. Незважаючи на те що ця система була досконалішою за методами

та інституційними формами, вона у деяких аспектах демонструвала відступ від ранніх форм прямої демократії, оскільки право на участь в ній поширювалося лише на громадян, раби виключалися. І знову-таки до цього процесу залучалася відносно мала кількість населення, система передбачала рабовласницький тип економіки, аби дозволити громадянам у вільний час приділяти увагу справам міста. Повністю зазнали невдачі спроби поширити систему за межі окремого міста-держави і створити більшу політичну сутність, подібну до сучасних націй-держав, застосувавши концепцію конфедерації. Такі невдачі пояснювалися кількома причинами. Означені спільноти за природою свого політичного досвіду не могли бути достатньо сумісними. Дехто припускає, що пряма демократія може функціонувати лише у відносно малих спільнотах. Однак сучасний досвід Швейцарії свідчить, що вона здатна функціонувати і у більших утвореннях типу нації-держави.

Той факт, що Швейцарська конфедерація створювалася поступово протягом тривалого часу за умови, що нові території, нині кантони, приєднувалися до конфедерації здебільшого на добровільних засадах, зумовив розвиток інституцій офіційно колегіальної влади у вигляді постійних коаліцій різних партій Швейцарії. Оскільки нові території мали істотні регіональні або мовні відмінності, вони могли б приєднуватися до конфедерації лише за гарантії збереження певних їх особливостей. Все це передбачало, що нові території мали б значну автономію і впливали б на управління конфедерацією в цілому.

Окремі принципи швейцарської демократії та її інституційні особливості розглянуті у розділі, присвяченому Західній Європі. Можливо, корисно було б вказати на наріжні камені теорії, що лежить в основі колегіальної влади. Згідно з цією теорією, інтереси індивідуумів можуть найбільшою мірою задовольнятися в разі, коли вони мають найбільшу можливість безпосередньо впливати на політичні рішення. Водночас чим більше індивідуум впливатиме на рішення, тим більшу відповідальність він відчуватиме перед суспільством. Отже, відповідальність за поведінку кожного індивідуума щодо системи залежить в першу чергу від здатності впливати на неї. З цього випливає, що розпорощення і децентралізація влади не послаблюють здатність суспільства до дій, звершень, мобілізації сил, а, навпаки, породжують більші обов'язки громадян перед суспільством, а тим самим суспільну мобілізуючу здатність.

Інший тип правління, якому більше підходить назва консенсуальний, ніж колегіальна влада, функціонує не тому, що створені відповідні політичні інституції, а тому, що система групово-кооперативних цінностей, яка лежить в його основі, формує загальну

схильність населення до уникнення конфліктів і пошуку консенсусу. Японія – взірць цієї форми правління з широким застосуванням консультацій і досягненням консенсусу, що є головною рисою процесу прийняття рішень.

До другої світової війни в Японії існувала унітарна система влади. Видозмінювалися її форми від абсолютної монархії через олігархію до конституційної монархії. У період золотої ізоляції (1602 – 1867) провідну роль відігравали сегуни, проте вони ділили владу із землевласниками (*дайме*). З часом там встановилася конституційна монархія, що в дійсності була олігархією, за якої влада поділялася між монархом і малочисельною військовою та промисловою елітою. Після другої світової війни американці запропонували і розробили нову політичну систему, яку японці з готовністю сприйняли. Для неї були характерними основні риси конституційної монархії, коли роль імператора чисто символічна, існує парламентарна демократія за наявності кількох політичних партій. Партія, що одержує більшість голосів на виборах, формує уряд. Отже, в принципі діє правило більшості при існуванні опозиційних партій, іншими словами – це класична структура політичних інституцій влади типу протизваги.

Проте у цій офіційній політичній структурі переважає досягнення консенсусу як домінуючий процес прийняття політичних рішень. Він поширюється на всі сфери життя Японії. Поведінку японців здебільшого все ще визначають групово-кооперативні цінності. Процесу пошуку консенсусу сприяють певні почуття, що існують в традиціях. По-перше, особливе значення надається збереженню репутації, існує страх втратити її. Цим зумовлюється уникнення прямого протиставлення ідей, поглядів, альтернатив. На різних рівнях суспільства проводяться тривалі дискусії з метою досягнення спільного бачення проблеми або ситуації, віднайдення рішення як побічного результату такого бачення на відміну від різкого переходу до альтернативних конкуруючих пропозицій. По-друге, бажання індивідумів підпорядкувати себе вищим цілям. Їхні погляди, пропозиції і дії можуть викликати довіру, оскільки спричинені, принаймні частково, міркуваннями блага робочої групи, компанії або країни.

Про ефективність цієї системи свідчать швидко повоєнна відбудова, три десятиліття небаченого економічного росту та успішне подолання наслідків такого потрясіння, яким була нафтова криза. У виборах суперниками виступають різні кандидати, відбуваються справжні парламентські дебати, нерідко трапляються політичні маніфестації, проте сила культурних традицій і цінностей така, що переважає сили, які сіють розбрат, і підтримує високий ступінь згоди й обов'язку на всіх рівнях японського суспільства.

Система політичного правління деяких країн, наприклад

Німеччини, посідає місце між двома його типами, розглянутими раніше. Між політичними партіями точиться відкрита і безпосередня боротьба за владу. Коли жодна партія не може досягти простої більшості, формується частково коаліційний уряд. У процесах прийняття рішень не вдаються до прямої демократії. Крім того, системі колегіальної влади притаманні певні властивості, зумовлені швидше інтеграцією різних верств населення, зокрема робітництва, з політичною системою, раціональним ступенем децентралізації влади на користь складових частин федерації (земель), поділом влади на рівні підприємств, в цілому переважно "партнерством", ніж антагоністичними відносинами між різними суспільними класами.

Протягом кількох останніх десятиліть Швейцарія, Японія та Німеччина були країнами, що найефективніше функціонували. Інші країни, зокрема з демократією англосаксонського типу, зіткнулися з труднощами у запозиченні і засвоєнні корисних уроків з досвіду системи правління цих трьох країн.

Істинний характер політичних інституцій Швейцарії або недостатньо відомий, або не враховується як специфічна ситуація, як приклад малої країни з надзвичайно досвідченим народом. Проте географічне розташування цієї системи правління саме в Швейцарії далеко не випадковість. Ця система, створена з урахуванням окремих положень американської конституції, в подальшому випробовувалася, модифікувалася і старанно зберігалася. Для швейцарців влада означає швидше відповідальність, ніж привілеї, і це захищало їх від руйнівних наслідків концентрованої влади.

Японія як велика держава залишається дещо загадковою і частіше викликає острах, ніж захоплення. Надзвичайна однорідність цінностей багатьма сприймається як унікальна, аби служити зразком для інших; проте якщо врахувати природні умови, за яких сформувалися такі цінності, то ця суспільна модель подає повчальний приклад на майбутнє.

Німеччину, безперечного економічного лідера в Європі, все ще пам'ятають за її руйнівницькі дії в минулому. Вони стали можливими внаслідок схильності німців до дисципліни і добровільного підпорядкування, а відтак великої мобілізуючої здатності, яку можна спрямувати у хибному напрямку. Проте нині країна ефективно функціонує не лише в економічній, а й у політичній сфері. Цей особливий суспільний досвід міг би стати корисною наукою для інших.

Унітарна влада характерна для широкого кола політичних укладів минулого і сьогодення, відома під назвами абсолютна, автократія, деспотія, диктатура (ліва чи права, воєнна чи пролетаріату); інші назви обіймають однопартійну систему, неконституційні монархії, революційні уряди, верхівку племені. У сучасному світі більшість згаданих характеристик має і додаткове негативне забарвлення. Сучасні уряди, навіть з відвертими рисами унітарної влади, приписують собі різні назви, використовуючи переважно термін "демократичний". Незважаючи на те що існують різні підходи до виправдання концентрації влади, сам факт концентрації є одним із спільних знаменників усіх названих варіантів.

Інший спільний знаменник – відсутність легальної опозиції, або противаги, і тому широким народним масам дуже важко відібрати владу у тих, хто нею володіє, і передати її іншим. У минулому такі зміни влади могли б здійснюватися лише насильницькими методами, як-то революція, двірцева або народна, чи державний переворот. Часто таким подіям сприяли поразка у війні, інші біди, критичні ситуації.

Як же виникло правління типу унітарної влади, і чому воно досі існує? Будь-яка організація потребує порядку, системи правил, яких мають дотримуватися її члени. Першопричина такого порядку і правила, що з нього випливають, пов'язані безпосередньо з уявленнями про людину та її походження. Виходячи з того що людина – творіння Волі Божої або результат еволюції, керованої законами природи, можна дійти висновку: основна визначальна влада знаходиться поза і над людиною. Отже, цілком звичайним є усвідомлення, що мусить бути вершина у будь-якій суспільній організації і хтось на вершині піраміди влади. Це може бути абсолютний монарх, який успадковує владу від попередника, глава "істинної" церкви, якому Творець відкрив істину, або це може бути "найприйнятніший", який витримав боротьбу з іншими, нав'язавши право сили, як це роблять справжні тирані. Якщо згідно з пануючими уявленнями людина навіть має право на волевиявлення, унітарна структура влади може утвердитися як вираз волі народу. Це може статися тоді, коли виникає гостре загальне усвідомлення потреби у різкій зміні суспільного і, головним чином, економічного ладу, так само як переконання, що подібне суспільне перетворення вимагає сильної руки, не стримуваної ніяким послабленням влади або неправомірними обмеженнями.

Якщо унітарна влада і має притягальну силу, то тільки тому, що у неї є окремі привабливі риси. Вона дозволяє сформувати спільну мету і досягати її. Пріоритет може надаватися державним,

колективним або громадським потребам над індивідуальними. Унітарна влада сприяє директивному плануванню і нібито раціональному розподілу ресурсів. Вона дозволяє приймати швидкі рішення і так само швидко їх виконувати. Як правило, це ефективна система для ведення воєн і подолання труднощів у критичних ситуаціях.

Цій системі правління притаманні деякі очевидні недоліки. Вона як у минулому, так і тепер породжує шалений опір. Спостерігається тенденція до усунення будь-якої опозиції централізованій владі, заборони поглядів, що виникли за межами структури влади. Це веде до суспільного обману з подальшою небезпечкою ігнорування реалій і руху по дотичних. Гальмується еволюційний розвиток, оскільки відсутні достатня конкуренція ідей, аналіз витрат і прибутків від різних варіантів, а також прагматичне пристосування до нових реалій. Така система дозволяє тим, хто при владі, стати на шлях свавілля, служіння власним егоїстичним цілям, корупції. Втім найбільшою трудністю є необхідність нав'язування людям волі вождя, партії або так званої волі народу. Цим зумовлюється потреба створення бюрократичного апарату нагляду, контролю і, як правило, примусу, що може стримувати ініціативу, послаблювати мотивацію і викликати прихований або відкритий опір.

Отже, можна сформулювати фундаментальне положення: ефективність управління або влади меншою мірою визначається їх внутрішньою природою, ніж тим, наскільки добровільно вони сприймаються тими, на кого поширюються, тобто

Ефективність влади = f (прийнятність влади)

Таким чином, концентрована влада – форма правління унітарної влади – може бути ефективною за таких умов:

- спільнота позбавлена досвіду життя в інших системах або їх глибокого розуміння;
- народ визнає владу однієї особи або олігархії з релігійних, моральних, прагматичних причин;
- існування групи багатих і маси бідних;
- наявності групи освічених і маси неписьменних;
- існування групи рішучих і маси байдужих, інертних;
- наявності групи честолюбних і маси конформістів;
- панування досить однорідних культур, у яких переважна більшість поділяє цінності і прагнення;
- усвідомлення зовнішньої загрози і надзвичайних ситуацій;
- обіцяне краще майбутнє здатне переважити жертви (в основному індивідуальні свободи), яких вимагає унітарний тип правління.

Тип правління унітарної влади демонструватиме неефективність за таких умов:

- вища влада не вважається недоторканою;
- існування переважно внутрішньої взаємозалежності, ніж залежності бідних від багатих;
- освіченості мас;
- політичної свідомості і пробудження мас;
- прагнення більшості до самоутвердження;
- неоднорідності, плюралістичності країн;
- відсутності близької зовнішньої загрози для суспільства.

Наведений аналіз абстрагується від морального обґрунтування типу правління унітарної влади (тобто чи пристосовується система до істинної природи, прагнень і призначення людини), але не відкидає його. Отже, можливо, слід було б далі вивчати питання в прагматичному, утилітарному аспекті, тобто: Що таке ефективність політичного правління? Ефективним можна вважати правління, здатне зберігати й увічнювати себе, сприяти технологічному та економічному прогресові, задовольняти усвідомлені потреби більшості населення. Ефективність системи політичної влади можна розглядати з позицій балансу сил. Яка суспільна енергія потрібна, аби обстоювати інституції політичного правління? Яке співвідношення здобутків / витрат? Це співвідношення, як зазначалося раніше, в свою чергу залежить від готовності більшості населення визнавати законність унітарних принципів влади, пристосуватися до бажаної поведінки. Чим більше зусиль потрібно, аби забезпечити прийнятність системи, прихильність до неї, тим слід мати більший бюрократичний апарат, тим більше енергії слід вилучити з економічної або суспільно корисної діяльності на підтримання власне системи влади. Зайві витрати такої енергії можуть породити порочне коло: чим більше стримування, невдоволення, опір у різних формах, чим більше загроза владомощам, тим більше зусилля з їхнього боку потрібні, щоб утриматися при владі. Чи можна розірвати це порочне коло, не вдаючись до насильницьких дій, до революцій, що так дорого обходяться людям і такі непередбачливі у своїх кінцевих результатах?

Економічні системи

Третьою компонентою будь-якого суспільного ладу і важливою детермінантою ефективності будь-якого суспільства є економічна система. Її функції – виробництво і розподіл багатства. Основні питання, що їх розв'язує кожна економічна система, такі: що і як виробляти, де розміщувати, як розподіляти й обмінювати, кого і як винагороджувати за виробничу діяльність? Природа будь-якої

економічної системи залежить від того, яким чином розв'язуються зазначені питання. Існує кілька характерних прототипів систем і, як наслідок – різних гібридних варіантів. Основні ознаки прототипів згруповані у табл. 4.

Зміст таблиці – спрощене відображення реальності; єдина її мета – полегшити безпосереднє порівняння економічних систем і здійснити аналіз умов, за яких кожна з систем може бути найефективнішою. У розділі 1 ("Ефективність суспільств – загальний огляд") згадувалися лише перші три прототипи з п'яти, що можна пояснити їх поширенням серед країн або тим, що країни з такими системами відіграють важливу роль у світовій економіці. Два інших прототипи представлені у таблиці у зв'язку, тому що вони можуть послугувати корисною наукою.

Існують й інші способи аналізу і порівняння економічних систем. Основним ознакам, наочно представленим у табл. 4, віддані переваги тому, що вони мають різні ідеологічні корені. Ці ознаки дозволяють порівнювати детермінанти ефективності економічної системи. Вибір назв для цих п'яти систем породжує певні проблеми. Загальноновживані назви типу "капіталізм" і "комунізм" у свідомості багатьох людей суто негативного забарвлення. Крім того, вони неповно відображають сучасну реальність. Капіталізм зазнав суттєвих змін, зокрема це стосується відокремлення власності на засоби виробництва від управління ними. Отже, назва "вільне підприємництво" сприймається більшою мірою як описова щодо сучасної сутності системи цього типу, оскільки її найхарактернішими ознаками стали відносна свобода ринків і свобода започатковувати нову діяльність. Незважаючи на те що "узгоджене вільне підприємництво" дуже подібне до "вільного підприємництва", його все ж слід виділити в залежності від ступеня гармонізації економічних рішень, яка можлива у країнах, де особисті цілі підпорядковані народному благу.

Комунізм – не дуже вдала назва для економічної системи, позаяк це більше мета, аніж реальність. Радянська економіка, що підпала б під цю категорію, офіційно називається соціалістичною. Проте це скороминуща стадія, проміжний тип системи, головне призначення якої – підготовка бази матеріального достатку для запровадження комунізму. Назва "адміністративно-командна система" відображає переважно методи прийняття економічних рішень і характер власності.

"Розподільчий соціалізм" у застосуванні, наприклад, до Швеції – цілком прийнятна назва. Його головна опора і мета, що усвідомлювалися соціалістичним урядом впродовж чотирьох десятиліть, полягали у досягненні справедливості при розподілі багатства. "Ринковий соціалізм", назва, що застосовувалася до Югославії, може означати більшу свободу ринків, ніж це існує в дійсності.

Таблиця 4

		Типи систем				
Основні ознаки	Вільне підприємництво (капіталізм)	Узгоджене вільне підприємництво	Адміністративно-командна система	Розподільчий соціалізм	Ринковий соціалізм	
1. Головний мотив і / або критерій діяльності	Максимізація прибутку	Максимізація приросту і прибутку	Максимізація виробництва	Прибуток	Життєдатність	
2. Характер власності	Приватний	Приватний	Державний	Приватний	Коллективний	
3. Характер ринку	Вільний	Вільний	Керований	Вільний	Контрольований	
4. Роль уряду	Обмежена вище названими характеристиками	Гармонізувати економічну діяльність	Прийняття рішень; планування; управління	Протистояти несправедливостям при розподілі	Визначення цілей; координація; регулювання	
5. Першопричина і головна мета	Економічна; ефективне виробництво	Економічна і політична; поліпшення становища країни, задоволення індивідуальних потреб	Політична; створення матеріальної бази комунізму	Соціальна; ефективне виробництво; справедливий розподіл	Соціополітична; економічна демократія через самоуправління	

Така назва підкреслює цю ознаку, аби показати відмінності подібної системи від інших, наприклад, Радянського Союзу. Визначальною рисою ринкового соціалізму є міра участі робітників у прийнятті рішень у процесі управління підприємством.

ВІЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО

Капіталізм прийшов на зміну середньовічним, феодальним системам, що характеризувалися кріпацтвом у сільському господарстві, ремісництвом і незначною торгово-обслуговуючою сферою, яка зв'язувала сільське господарство з ремісництвом. Суспільство складалося з невеликої групи дуже багатих і переважної більшості дуже бідних людей. Багаті вирізнялися високим рівнем особистого споживання, а не вкладанням нагромаджених прибутків у виробництво. І, як наслідок, спостерігалися незначне підвищення продуктивності праці, неістотні розширення виробничих потужностей, економічне зростання.

З часом про себе дали знати нові сили, і вони сформували лице "капіталізму". Розширення міжнародної торгівлі викликало необхідність спеціалізації, збільшення розмірів виробничих одиниць, появу комерційного хисту та механізмів кредитування і, таким чином, зумовило концентрацію капіталу та його відповідне вкладання. Технічні нововведення дозволили здійснювати спеціалізацію і широкомасштабне виробництво. Реформація і виникнення протестантської моралі, що схвалила й узаконила капіталістичний спосіб життя, визначила інший шлях спасіння через напружену працю, ощадливість і високу віддачу, вивільнили і раціональніше використали енергію, необхідну для виробничої діяльності. Потурання багатству перестало бути основною метою його створення. Значно важливішого значення набула ефективність використання багатства. Це забезпечувало моральне виправдання його накопичення, оскільки воно потрапило б до рук, які використовували б його найефективніше, а отже, найдоброчесніше. Наголошуючи на святості будь-якої праці, протестантська мораль заохочувала самовіддану, дисципліновану працю на всіх рівнях суспільства.

Нації-держави сприяли подальшому розвитку "капіталізму", створюючи правову та інституційну інфраструктуру у вигляді кодексу законів, стабільних грошової одиниці і внутрішніх ринків, а також прилучаючись до вдосконалення і розширення матеріальної інфраструктури, а саме транспорту і зв'язку. Таким чином, вони сприяли спрямуванню подальших приватних інвестицій безпосередньо на продуктивну промислову і комерційну діяльність.

Адам Сміт у праці "Дослідження про природу і причини багат-

ства народів" (1776 р.) розкрив деякі гідні уваги ознаки капіталізму, виправдав його появу переважно економічно, а частково й морально, обґрунтував аналітично та ідеологічно, тим самим підтвердив подальший розвиток капіталізму.

Наступні технологічні нововведення та зміни у виробництві привели до промислової революції, що супроводжувалася механізацією, поглибленням спеціалізації, зростанням продуктивності праці та розмірів підприємств, а також розширенням ринків.

Капіталізм піддавали гострій критиці. Найістотніший виклик кинув йому Карл Маркс. Він визнав, що протягом відносно короткого проміжку часу капіталізм створив могутні продуктивні сили і вважав його необхідною стадією розвитку людства, яку слід пройти, аби зруйнувати попередні менш продуктивні системи. Водночас К. Маркс наголошував, що капіталістична система надто несправедлива і страждає від напруженості і конфліктів. Відтак вона неодмінно занепаде, а на її місці виникне комунізм як надзвичайно ефективний і справедливий лад.

На додаток до виклику, кинутого марксизмом та різними породженими ним рухами, на капіталізм чатували інші випробування на виживання. У процесі розвитку він перетворився на систему, яку нині можна з більшою відповідністю йменувати "вільне підприємництво". До наступних викликів капіталізму належать:

- втрата Західною Європою лідерства на світовій арені, що підірвало основи капіталізму у цій частині світу;

- глибока криза з її банкрутствами, відмовою від сплати боргів, скорочення зовнішньої торгівлі, підрич фінансової стабільності і згуртованості;

- "Новий курс" Рузвельта і розширене використання державою фінансових і грошових важелів у Сполучених Штатах, країні, яка щойно стала новим бастионом капіталізму;

- поступове розпорошення власності на засоби виробництва шляхом розпродажу акцій і наступним відокремленням власності від управління.

Найсерйознішою загрозою стали народження і розвиток діаметрально протилежної економічної моделі, адміністративно-командної системи, що виникла в результаті Жовтневої революції 1917 року.

Серйозної критики система вільного підприємництва зазнає і досі з боку країн, що належать до цієї ж системи. Відзначене відокремлення власності від управління породжує ситуацію, за якої існують "власність без влади і влада без власності", послаблюючи основне виправдання влади, що ґрунтується на власності як на "природному праві". Нестача ресурсів і зміна контролю над їх

використанням стримували економічне зростання, що має вирішальне значення для життєздатності системи вільного підприємництва.

Усі названі виклики і загрози призвели до змін, що визначили напрямок розвитку економіки вільного підприємництва. Враховуючи зазначені історичні передумови, можна дослідити характер такого розвитку і перетворень, яких зазнала система вільного підприємництва. Це буде здійснено шляхом розгляду її основних структурних ознак, пов'язаних з ними проблем, критики, а також реагувань коригуючих дій та реформ. Розвиток цієї системи узагальнено у табл. 5.

Максимізація прибутку – важлива спонука приватного підприємництва та основний критерій оцінки його ефективності. Вона має таку першопричину: прибуток – винагорода за діяльність, вкладення капіталу і наражання на ризик. Прибуток – також міра перевищення результатів над витратами. Цей надлишок можна вкласти у подальший розвиток, зростання виробництва, а відтак у розширене відтворення багатства. Основна критика, націлена на максимізацію прибутку, полягає в тому, що прибутки можна максимізувати, мінімізуючи заробітну плату, розвиваючи засоби виробництва і підвищуючи ціни. Мінімізація заробітної плати була соціально небажана, оскільки робила багатих багатшими, а бідних біднішими, і економічно саморуйнівним процесом, позаяк обмежувала попит на товари і послуги, тим самим подальше розширення виробництва. Доведено, що тривалого розвитку засобів виробництва можна було б досягти тільки шляхом завоювання колоніальних або зарубіжних ринків, викликаючи небезпеку можливих конфліктів і послаблення системи.

Мінімізація заробітної плати породила певні реагування і реформи: виникли профспілки, що набирали сили на переговорах при укладенні колективних договорів і змушували істотно підвищувати заробітну плату відповідно до зростання продуктивності праці, а іноді і більше. Дійсно експлуататорський рівень заробітної плати був здебільшого ліквідований шляхом запровадження законодавства про мінімальний заробіток, прийнятого в усіх країнах вільного підприємства. В результаті у країнах вільного підприємництва, що досягли високого рівня економічного розвитку, більшість людей стала багатшою, а бідність в основному ліквідовано. Економічна нерівність ще існує, проте вона є значно зменшеною.

Інша важлива структурна ознака системи вільного підприємництва – приватна власність на засоби виробництва. Її своєрідне моральне обґрунтування походить від так званого природного права на власність, тобто людина, докладаючи зусиль до створен-

Таблиця 5. Розвиток системи вільного підприємництва

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. Максимізація прибутку для створення надлишків; інвестицій; зростання	Надмірне розширення; мінімізація заробітної плати; зuboжіння пролетаріату	Викликання профспілок; законодавство про мінімальну заробітну плату; зменшення рівня бідності
2. Приватна власність "природне право" і винагорода ефективності	Можливість нагромадження багатства у руках кількох людей	Прогресивне оподаткування доходів і спадщини; поширення та інституціоналізація власності
3. Вільні ринки конкуренція спрямовує фактори виробництва у найефективніші сфери	Вільний ринок веде до циклічних коливань, спадів, монополізації, до створення картелів, недовикористання ресурсів	Фінансове, грошове, інше втручання держави; антитрестівське законодавство; певний контроль над цінами
4. Обмежена роль уряду гонити індивідуума за власною вигодою задовольняти переважну більшість людей	Зумовлює матеріальну та іншу нерівність; надає верховенство індивідуальним потребам над суспільними; допускає високий рівень безробіття	Соціальне законодавство: пенсійне забезпечення по старості, страхування на випадок хвороби та безробіття; громадські роботи; розширення контролю
5. Головна мета – ефективне відтворення багатства і задоволення індивідуальних потреб	Економічна і соціальна несправедливість	Поступове використання соціальних і політичних критеріїв у сфері прийняття рішень та оцінки діяльності підприємств

ня спільного майна, може перетворити його на приватну власність. Проте ще вагоміші, логічніші її обґрунтування лежать у сфері економіки. Суть доказів полягає в тому, що якраз багатство дає можливість заощаджувати і вкладати капітал, що веде до його накопичення, розширення сфери застосування і подальшого зростання добробуту дедалі більшої кількості людей. Отже, збільшення приватної власності – основна винагорода тим, хто ефективно використовує фактори виробництва. Вістря критики цієї ознаки спрямоване на те, аби показати, що в разі відсутності контролю цей процес привів би до накопичення багатства в руках дедалі вузкого кола людей. Багатьом все це здавалося і морально і політично несправедливим. До того ж мали місце спроби довести, що й економічно приватна власність могла бути неефективною. Оскільки при концентрації багатства віддається перевага інвестиціям, то це обмежує попит на товари широкого вжитку і зменшує потребу в подальших інвестиціях. Накопичення капіталу в руках небагатьох автоматично приводить до розширеного виробництва.

Доведено, що попит, принаймні на товари широкого вжитку, визначається рівністю, ніж нерівністю у розподілі багатства. Якщо економічно і можна виправдати накопичення багатства у руках тих, хто ефективно його використовує, то право успадкування багатства менш обґрунтоване, позаяк немає ніякої гарантії, що спадкоємці зможуть так само ефективно його використовувати. В той час як визнано, що вкладати капітал доцільніше у великих розмірах, аніж малими порціями, альтернативна структура капіталу, наприклад в Японії, де основну частину капіталу позичають банки, свідчить, що фінансові інституції можуть збирати і об'єднувати малі заощадження у досить великі суми на інвестиційні цілі. Отже, концентрація капіталу у приватних руках не є обов'язковою передумовою накопичення капіталу.

Головні реформи, що мали за мету подолання негативних наслідків концентрації багатства, предбачали прогресивне оподаткування доходів і спадщини, яке більше сприяє процесові розпорощення власності, аніж прогнозованій її концентрації. По обидва боки Атлантичного океану ще існують підприємства могутніх сімей-власників. Проте вони швидше стали винятком, аніж правилом. Домінуючою релігією є широке розпорощення власності. Це зумовило докорінну зміну ролі власності у системі вільного підприємництва. Розпорощення через володіння акціями поступово послабило здатність акціонерів здійснювати прямий контроль над засобами виробництва. Фактично рішення про те, що виробляти, для яких ринків, шляхом якого поєднання ресурсів і як розпоряджатися прибутками належить нині професіоналам, менедже-

рам підприємств, які не є їх власниками. Інституціоналізація власності через пенсійні фонди просунула цей процес ще на один крок вперед. Пряме володіння акціями зрештою дозволяє акціонерів розпоряджатися своєю долею в разі невдоволення результатами або виходячи зі своєї оцінки сучасного курсу і перспектив, отже, це і є спосіб непрямого впливу на управління. Право на пенсію не дає подібних привілеїв. Члени правління і менеджери фондів, які діють від імені їх (фондів) справжніх власників, ними однак не контролюються. Останнім часом виникли нові обмеження прав власників, а потім і менеджерів. Групи людей у суспільстві, яких хвилює діяльність того чи іншого підприємства, утворювали виборчі округи і проголошували "посередницькі права", аби впливати на управлінський апарат підприємства просто тому, що їх торкається його функціонування.

Все це розкриває зміст твердження "власність без влади і влада без власності". З часом змінилися основи влади, право розпоряджатися ресурсами. Спершу влада походила від власності. Цей період можна було б назвати ерою "промислової аристократії". Потім влада змістилася в бік компетентності, технічної здатності забезпечувати економічно ефективно використання ресурсів. Це, все ще домінуюче становище, можна було б назвати ерою менеджерів – "професійної меритократії". Потім влада знову зміщується і виявляє тенденцію залежності від різних вкладників. "Посередники" муситимуть схвалювати, визнавати або принаймні неохоче згоджуватися з управлінськими рішеннями. Така наступна стадія могла б називатися "посередницька демократія".

Третьою і, напевно, найсуттєвішою ознакою вільного підприємства є вільний ринок. Існує два різних, але близьких способи обґрунтування цієї структурної ознаки системи. Згідно з першим, вільний ринок означає існування конкуренції за придбання ресурсів і засобів виробництва. Оскільки той, хто найефективніше використовує ресурси, забезпечує найбільші прибутки, може запропонувати за них найвищу ціну і, таким чином, найшвидше їх придбати. Такий механізм автоматично забезпечує найпродуктивніше використання наявних ресурсів. Інше обґрунтування подав Адам Сміт. Він стверджував, що вільний ринок діє подібно до невидимої руки, яка в разі дотримування індивідуумами власних економічних інтересів забезпечить задоволення інтересів переважної більшості.

Проте механізм вільного ринку має певні слабкі місця і помітні перебої у функціонуванні, отож, за це він зазнає гострої критики. По-перше – схильність до циклічних коливань рівня економічної діяльності. Може зменшитися попит на деякі товари. Це може спричинити ланцюгову реакцію: зменшення попиту підсилюється

скороченням матеріальних запасів, поступово посилюючи економічний спад. Досвід свідчить, якщо розпочався спад в економіці і відсутнє втручання з боку держави, то він може йти по спіралі до повної депресії. По-друге, складається враження, що у вільний ринок ніби вмонтовані саморуйнівні сили. За умов наявності справжньої конкуренції ринок функціонує надійно, розподіляючи найраціональніше засоби виробництва. Це передбачає існування багатьох дрібних виробників і покупців, які конкурують. Ціна відображає співвідношення попиту і пропозиції, ніхто не здатен взяти їх під контроль. В житті таке трапляється рідко. Оскільки прибутковість значною мірою може зростати в залежності від здатності контролювати попит і пропозицію, а отже й ціни, то до сфери короткочасних інтересів економічних учасників вільного ринку слід віднести якомога більший вплив на нього. З цим пов'язані спокуси і мотиви картелізації, монополізації або, принаймні, досягнення провідної ролі на будь-якому ринку. За таких умов можливе неоптимальне використання ресурсів. У цьому зв'язку підприємці, які найбільше переконані у перевагах вільного ринку і виступають його палкими прихильниками, час від часу стають його найзапеклішими противниками.

Для подолання слабких сторін вільного ринку і врахування спрямованої на них критики розроблялися нові заходи, приймався новий курс і здійснювалися реформи. Насамперед, створювався механізм фінансового і грошового впливу. Нагадаємо, як він повинен функціонувати: коли починається цикл спаду, шляхом збільшення кількості грошей в обігу і зниження ціни за допомогою зменшення процентних ставок на кредити, іпотеку тощо можна досягти зростання купівельної спроможності і викликати додатковий попит. Іншим заходом, що по суті рівноцінний за ефективністю, але який важче застосувати, є зниження податків. Коли попит на товари і послуги переважає пропозицію, викликаючи інфляцію, можна вдатися до протилежних заходів. Для відновлення рівноваги між попитом і пропозицією можна зменшити кількість грошей в обігу, підвищити їх вартість шляхом збільшення процентних ставок і податків. Застосовувалися й інші механізми компенсації циклічних коливань, зокрема інвестиції в громадсько корисні роботи, антициклічне фінансування, а також були спроби збалансувати циклічні коливання попиту, породжені приватним сектором і попитом з боку державної влади. Останнім часом фінансові і грошові механізми дещо втратили свою ефективність. Це пояснюється переважно політичними, а не економічними причинами. Урядам з політичним правлінням типу противаги важко підтримувати фінансову і грошову дисципліну, вони дуже бояться програти вибори.

Інший напрямок реформ – прийняття антитрестівського законодавства, покликаного захистити конкуренцію від руйнівної дії монополізації і картелізації. Його реалізація пов'язана з певними труднощами. Коли вперше було застосовано антитрестівські закони, зокрема у Сполучених Штатах, конкурентоспроможність будь-якого підприємства по суті визначалася на внутрішньому ринку. Нині конкурентоспроможність визначається переважно на світовому терені. Превентивні об'єднання, корисливі придбання і панівне становище на внутрішньому ринку можуть бути серйозною перешкодою на шляху ефективної участі підприємств у міжнародній конкуренції, тим самим знижуючи ефективність системи в цілому.

Наступною структурною ознакою системи вільного підприємництва стала обмежена роль уряду в економічному житті. Спочатку передбачалося, що уряд лише гарантуватиме відповідне функціонування трьох детермінант ефективності системи: максимізація прибутків, законність і захист приватної власності та справжня свобода ринків. Обґрунтування обмеженої ролі уряду базувалося на переконанні, що реалізація власних інтересів індивідуума задовольнятиме переважну більшість людей. Невтручання як ознака капіталізму нині перестала бути реальністю. Досвід свідчить, що невторчання уряду могло б предвіщати надмірне безробіття, значну матеріальну і соціальну нерівність, вищість особистих цілей над громадсько-державними. Якщо вільний ринок функціонує нормально, це означає, що ресурси розподіляються між тими, хто платить за них найвищу ціну. Ринок сприяє тим, хто має що запропонувати. Молоді, енергійні і компетентні люди можуть запропонувати свої сили і вміння, одержуючи за це велику платню, забезпечуючи свій добробут і навіть багатство. Хворі, менш компетентні або люди похилого віку перестають бути економічним активом, оскільки їм нічого запропонувати на ринку. У них немає жодних економічних підстав, аби користуватися будь-якими ресурсами. Якщо йти за цією логікою до її крайніх форм, то суспільство слід очищати від таких людей, передавати їх під опіку родичів або друзів, а якщо вони багаті, дозволяти жити за рахунок спадщини. В той час як економічно найприйнятніша логіка виживання є жорстокою, вона не прийнятна соціально і політично у будь-якому сучасному суспільстві, що визнає право кожної людини на задоволення принаймні основних життєвих потреб. Отже, спостерігається поступове зростання ролі урядів у виправленні несправедливостей ринкового розподілу шляхом розвитку соціального законодавства, запровадження пенсій по старості, страхування на випадок хвороби або безробіття, а також загальної допомоги всім нужденним. У цьому зв'язку уряди країн з системою вільного

підприємництва відрізняються від урядів країн розподільчого соціалізму лише мірою втручання у механізм вільного ринку.

Зроблений аналіз показав сили, які сформували систему вільного підприємництва. У більшості випадків вона надійно функціонує і дозволяє країнам по обидва боки Північної Атлантики принаймні досягти дуже високих рівнів економічного розвитку. Хоча тут може виникнути ряд суттєвих запитань: Чи здатна ця система бути ефективною в усіх країнах, за всіх умов, пов'язаних з наявністю ресурсів, зростанням населення та його щільністю, а також на всіх стадіях економічного розвитку? За яких умов ця система найефективніша?

Аби відповіді на ці запитання, пропонуються деякі загальні міркування. Система вільного підприємництва, очевидно, високо-ефективна, коли:

- населення зростає повільно, що дозволяє поступово і без обмежень накопичувати капітал, нарощувати промислове виробництво, відбувається міграція населення з сільського господарства, до промисловості, підвищується продуктивність праці в промисловості, а через запровадження нових технологій і в сільському господарстві;

- країна в економічному розвитку досягає стадії масового споживання, на якій найвищим пріоритетом виступає задоволення індивідуальних потреб споживача, зокрема у товарах тривалого користування, комфорту і предметах розкоші, вимагаючи наявності великої кількості "вільних підприємств", здатних задовольняти різні смаки і запити, а також зацікавлених у цьому.

Система, напевно, не дуже ефективна, коли:

- населення зростає дуже швидко і приватна ініціатива не спроможна забезпечити достатню кількість нових робочих місць;

- ресурси дуже бідні і потребують спрямування на очевидні пріоритетні потреби;

- країна обирає шлях швидкої індустріалізації, особливо в умовах зростання населення і певних ресурсних обмежень;

- країни в економічному розвитку наближаються до постіндустріальної стадії, і пріоритети починають зміщуватися в бік суспільних потреб – чисте навколишнє середовище, високий рівень, доступність освіти і охорони здоров'я, до того ж цікава, а не лише вигідна праця для всіх.

Система капіталізму з початку існування була "спроектована" так, аби відзначитися у накопиченні капіталу й ефективному створенні багатства. Лише поступово у функціонуванні системи усувалися зловживання і перебої, переваги надавалися соціальним та політичним аспектам. Нині діють різні сили, що знову видозмінюють систему і якоюсь мірою змусять її зблизитися з

іншими системами. Аналіз цих систем дається у наступних розділах.

СИСТЕМА УЗГОДЖЕНОГО ВІЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Основні ознаки цієї системи нагадують ознаки системи "вільного підприємництва". Суть її насамперед зумовлюється тим, що прибутковість – головна передумова тривалої життєздатності підприємств і, відтак, важливий критерій їх діяльності; панує приватна власність на засоби виробництва; розпорощення власності здійснюється через володіння акціями; ринок відносно вільний, з великою кількістю поставальників і покупців, ціни визначаються в залежності від пропозиції, попиту і вартості виробництва.

Система відрізняється від "найчистішої" форми вільного підприємництва узгодженістю економічних цілей в межах ділової спільноти, рівнем консультацій між бізнесом, урядом, а в деяких випадках – робітничими лідерами, а значить, можливістю визначати національні економічні цілі і пріоритети, не вдаючись до імперативного планування або адміністративного розподілу ресурсів. Нами досліджуються три моделі цієї системи – французька, західнонімецька і японська, перелічені у порядку підвищення ефективності систем з точки зору загального економічного становища названих країн.

Поняття "узгоджене", застосоване до економічної системи, вперше використали французи, і саме у Франції, напевно, у нього найглибші історичні корені. Появу його можна віднести до XVII ст., часів Людовика XIV і його міністра фінансів Ж. Б. Колбера. Вони заснували ряд державних компаній і ввели жорсткий урядовий контроль над економічним життям країни. Сучасне перевтілення колбертизму виникло після другої світової війни у формі індикативного планування і ряду націоналізованих підприємств. У 1946 році було створено Генеральний Комісаріат Планування як головний орган управління французькою економікою. Водночас у приватних руках залишалася більша частина власності, а ринковим силам дозволялося здійснювати основний розподіл і розміщення ресурсів¹.

Послідовний перехід Франції від трьох- до п'ятирічних планів сприяв здійсненню відбудови, економічному зростанню і проведенню змін у структурі економіки. Процес планування виявився досить складним. По-перше, в нього закладалися загальні темпи економічного розвитку. Потім розроблялися детальні плани у

¹ Kindelberger C. P. French Planning in Comparative Economic Systems, Richard D. Irwin, Homewood, Ill., 1969.

різних комісіях, де представники відповідних сфер економічної діяльності співставляли свої плани, інвестиційні пропозиції тощо. Результати роботи комісій порівнювалися з метою встановлення незбалансованостей типу надмірних або недостатніх потужностей. Розроблялася загальна програма, що включала детальні галузеві плани. Такі плани не мали сили закону. У забезпеченні їх виконання уряд покладався в основному на розміщення капіталу через націоналізовані банки і політику кредитування. В результаті стали можливими сприяння розширенню "бажаної" діяльності і створення перешкод на шляху небажаної.

У Франції існують й інші причини, що забезпечують можливість повної узгодженості економічної діяльності і здійснення урядом великого впливу на економічне життя країни. Найважливіша з них – це, ймовірно, існування елітарної цивільної служби, професіонального управлінського *мандринату*. Це випускники престижних елітарних шкіл (*grandes écoles*) і Національної Школи Управління, де вони здобувають знання і набувають здатність до напруженої і компетентної праці, прилучаються до спільних уявлень про долю нації і готові присвятити себе служінню їй. Така мережа освіти зберігає традиційні тенденції до централізації і визначає верховенство загальнонаціональних цілей над індивідуальними. Існує також добре організована система патронату, що може обстоювати ідеї лідерів бізнесу і промисловців після консультацій у галузевих комітетах.

Розширення економічної діяльності, посилення її взаємозв'язків, більша відкритість до міжнародної торгівлі ускладнили: інплікативне планування і дещо знизили його ефективність. Останнім часом більші надії покладаються на ринкові фактори за умови, що "узгодженість" досягається спрямуванням окремих команд в одному напрямку. Наприклад, у випадку з енергетичною проблемою вдалися до поширення інформації про неї, збільшення цін на нафту, широкого рекламування економії енергії, іншими словами, до "підвищення рівня свідомості" та одночасно до стимулюючого фінансування альтернативних джерел енергії.

Дієвість цієї системи послабляється гострими ідеологічними і політичними суперечностями між партіями і тим, що більшість організованого робітництва з неприязню ставиться до системи і залишається поза структурою влади.

Складається враження, що *Федеративна Республіка Німеччина* беззастережно віддана системі вільного підприємництва. Більше того, вона здатна забезпечувати високий ступінь гармонізації і управління економікою, не вдаючись до централізованого планування або адміністративного примусу. Цьому сприяє ряд факторів та інституційних заходів.

По-перше, з часів Бісмарка існує традиція, згідно з якою уряд підтримує бізнес за допомогою протекціоністських тарифів або безпосередньої участі у бізнесі через державні компанії.

По-друге, спостерігається схильність населення до громадської дисципліни і підпорядкування вищим цілям. Ще важливішими є широке консультування, законодавство, що з нього випливає, і роль банків у формуванні напрямків діяльності у сфері промисловості і бізнесу.

Як промисловці, так і службові особи добре організовані і надійно захищені федераціями. Діє невелике лоббі американського типу, що захищає особливі інтереси. Індивідуальні компанії не збираються в асоціації, а до уряду звертаються через свої федерації.

Чиновники з виконавчих органів проводять широкі консультації з різними групами тиску, що є основою для формування політики і підготовки законодавчих ініціатив. Саме виконавча сфера розробляє законодавчі пропозиції, спрямовуючи економічне життя країни. Парламентарії обговорюють і приймають закони, але вони не мають у своєму розпорядженні допоміжного персоналу, а отже, не готують закони.

Банки володіють акціями великого числа компаній, надають їм кредити і можуть суттєво впливати на їх головні рішення. Це додатково сприяє гармонізації ділової активності.

Своєрідна комбінація уряду, що загалом прихильно ставиться до бізнесу, незначних відмінностей між законодавчою і виконавчою сферами, добре організованих підприємців і робітників, могутніх банків, і широкі консультації між цими різними складовими частинами структури влади дозволяють Німеччині виконувати злагоджену економічну мелодію без необхідності співати в унісон.

Якби існував приз за організацію економічної діяльності і водночас за обстоювання в основному системи вільного підприємництва, то перший такий приз одержала б Японія. Красномовним свідченням ефективності цієї системи стали визначні економічні досягнення Японії кількох останніх десятиліть. З другорядного становища вона піднялася майже до рівня Сполучених Штатів за валовим національним продуктом на душу населення і перевершила їх майже в десять разів за валовим національним продуктом на 1 км² площі¹.

Забезпеченню такої ефективності економіки сприяють ряд факторів.

– Перший і найголовніший полягає в тому, що культурними цінностями пояснюються природність і майже обов'язковість для

японців підпорядковувати інтереси індивідуума або невеликої групи "вищим цілям" типу національного економічного розвитку.

– Другий – природі процесу прийняття рішень в Японії притаманна велика схильність до уникнення конфліктів, обговорення кола питань і проблем з усіма заінтересованими. Досягнення консенсусу – процес повільний і виснажливий, однак у подальшому забезпечує прихильність до прийнятих рішень.

– Третій – інституційні заходи, тобто організація діяльності уряду, промисловості і робітництва.

– Четвертий полягає в існуванні компетентної і відданої справі адміністративної еліти¹.

Перші два фактори уже розглядалися у цій книзі. Два останніх вимагають невеликого уточнення.

Уряд вбачає своє головне призначення в тому, щоб сприяти діяльності у сфері бізнесу, а не регулювати її. Він покладається швидше на "адміністративні директиви", вплив через сприятливі умови кредитування і механізми типу ліцензій на спорудження підприємств, ніж на правила і закони, аби змусити компанії дотримуватися визначених цілей. Законодавці, які не одержують підтримки "персонального виборчого округу" і не мають власного штату, у процесі підготовки законів мусять спиратися на виконавчі органи. Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості (МІТІ) проводить дослідження, розробляє прогнози, визначає цілі і завдання, широко інформує про них законодавців. Міністерство фінансів контролює Банк Японії, який позичає гроші великим банкам, а ті в свою чергу забезпечують компанії лівовою часткою капіталу. Оскільки Міністерство фінансів також контролює систему податків, то воно може істотно впливати на виконання директив МІТІ.

Обидва міністерства, особливо МІТІ, залучають промисловість до широких консультацій. Велика промисловість відіграє провідну роль в економіці і згрупована у три традиційні "конгломерати" (*Дзайбацу*) і пізніше утворені об'єднання, що концентруються навколо трьох великих банків. У цих об'єднаннях проводиться багато консультацій та узгоджується стратегія розвитку. Крім того, існують торгові асоціації, утворені за галузевою ознакою, де проводяться подальші консультації, і, на завершення, могутня організація покликана прикривати головні фірми "Кейданрен", що забезпечує форум обговорення усіх ключових економічних питань, обстоює інтереси бізнесу, а її штат фахівців здійснює численні дослідження, котрі використовуються різними міністерствами як

¹ Okita S. Japan, China, and the United States: relations and prospects, Foreign Affairs, Summer 1979, 57(5).

¹ Vogel F. E. Guided free enterprise in Japan, Harvard Business Review, May – June 1978, 56(3).

вхідна інформація для формування стратегії розвитку. Позаяк робітництво організоване у профспілки переважно на рівні компаній, і, враховуючи традиційну практику зайнятості робітника протягом усього життя у великих фірмах, виникає думка, що інтереси робітництва в основному співпадають з інтересами його компаній. Робітничі лідери консультуються між собою та одержують поради від деяких урядових органів.

Виникають зіткнення інтересів, одні компанії зазнають збитків, зате інші, чия діяльність відповідає урядовим цілям, мають підтримку, однак складається враження, що все це чиниться в інтересах країни.

Загальна схильність до уникнення конфліктів, проведення консультацій, налагодження співробітництва доповнюється діяльністю елітарного ядра чиновників (сформоване переважно з випускників престижного факультету права з не менш престижного Токійського університету), що й дозволяє системі так ефективно функціонувати. Завдяки жорсткій системі відбору такі чиновники кмітливі, компетентні, працьовиті і беззастережно віддані справі. Таких управлінців не завжди люблять, іноді навіть недолюблюють за зверхність, проте рідко беруться під сумнів їхні компетентність і обов'язок служити нації. Чиновники володіють моральним авторитетом, підтримуваним методом батога і пряника, що підсилює мотиви їх діяльності.

Розглянуті різні форми системи "узгодженого вільного підприємництва" мають ряд спільних рис. По-перше, уряди вважають однією з головних своїх функцій сприяння економічній діяльності, а не просто її регулювання або контроль. Законодавча і виконавча влади різко не розмежовані і, безумовно, не протистоять одна одній, отже, законодавство й управління краще узгоджені. По-друге, групи з різними економічними інтересами мають широку соціальну базу, добре організовані, усі дотримуються правил гри та усвідомлюють значення національних інтересів. По-третє, надійно відпрацьований процес консультацій, який чітко виконується. Нарешті – це наявність компетентної, відданої справі і досить стійкої управлінської еліти.

Все це дозволяє зробити висновок: чим більші загальне визнання "справедливості" системи і схильність до відносин співробітництва між урядом, бізнесом і робітництвом, тим ефективніше функціонує система.

АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНА СИСТЕМА

Така назва системи визначає витoki економічної влади, ініціативи і ключових рішень, державну власність та контроль над за-

собами виробництва. Найхарактернішим представником такого типу економічної системи є Радянський Союз. Її поява пов'язана з егалітарно-колективістськими цінностями, що ґрунтуються на марксистській ідеології, яка виникла з аналізу капіталізму у вигляді реакції на нього. Основоположний постулат цієї ідеології полягає в тому, що економічні відносини визначають усі інші. Тому кінцевою метою суспільного ладу, а отже її економічної системи, мусить бути повна економічна рівність. Капіталізм базується на економічних несправедливостях та експлуатації робітників шляхом присвоєння власниками додаткової вартості, створеної робітниками. Незважаючи на те, що капіталістична система вивільняє великі продуктивні сили і створює простір для їх розвитку, вона приречена на руйнацію внаслідок внутрішніх антагонізмів і класової боротьби. Зруйнування капіталістичної системи повинне здійснюватися через пролетарські революції.

Першою такою подією стала Жовтнева революція 1917 року. Багато дослідників доводять, що Жовтнева революція відбулася у непередбаченій країні, оскільки царська Росія не досягла достатньо високого рівня капіталістичного розвитку. Країни Західної Європи теоретично більше дозріли для революцій, бо мали високий рівень індустріалізації, сформований клас пролетаріату і порівняно високу політичну свідомість. Оскільки соціально-економічний прогрес у Західній Європі досягався мирними демократично-парламентськими засобами, у середовищі робітничого класу не виникало достатньої прихильності до революції у цій частині світу. Перемога революції в Російській імперії зумовлена низкою причин. Царський режим залишився без підтримки більшості населення. Дехто з аристократії усвідомлював, що режим ставав надто ліберальним, надто прогресивним. Інтелігенція ж вважала, що він недостатньо прогресивний. Селяни все ще не мали землі, робітники зазнавали експлуатації, а неросійські національності – пригноблення. Армія була деморалізована військовими невдачами у першій світовій війні. З іншого боку, були лєнінські приваблюючі гасла: "землю – селянам, волю – неросійським народам, владу – пролетаріату", а також невелика, але дисциплінована і віддана справі група революціонерів. Схилити чашу терезів в бік революції допоміг той факт, що відживаючий режим за допомогою Заходу часом, здавалося, більше дбав про придушення національно-визвольного руху, ніж про протидію комуністичній революції.

У своєму розвитку радянська економіка пройшла кілька стадій, що надали їй сучасного вигляду. Спершу це була фаза "воєнного комунізму", що тривала з 1918 по 1922 рік. Вона характеризувалася переходом промислових, банківських і комерційних підприємств

під контроль держави, ліквідацією власників і заснуванням робітничих рад. Технічна та управлінська некомпетентність нових керівників, усунення нормальних комерційних відносин і ліквідація грошово-матеріальних стимулів призвели до дуже непоказної економічної діяльності цього періоду. Аби підняти економіку, було запроваджено "нову економічну політику". Відновлювалися приватна власність на дрібні підприємства і нормальні комерційні відносини. За кілька років вдалося відбудувати економіку, а обсяг її виробництва досяг довоєнного рівня.

У 1929 році нову економічну політику скасували і перейшли до фази швидкої, форсованої індустріалізації, що почалася з першим п'ятирічним планом. Вибір цього нового курсу пояснювався кількома причинами. Вільне підприємництво, як характерна ознака нової економічної політики, було ідеологічною поступкою капіталізму, складалося вразення, що Радянський Союз обирає шлях, протилежний його політичним цілям. Темпи індустріалізації і модернізації оцінювалися як невідповідні. Вважалося за необхідне створити надійний захист Радянського Союзу від ворожого навколишнього світу і підтримати наступні пролетарські революції за кордоном; таким чином, все це вимагало сильної армії і, в свою чергу, потребувало міцної індустріальної бази.

Новий курс включає ряд складових. Перша – насильницька колективізація сільського господарства. Її цілями були: знищення приватної власності в аграрному секторі, сприяння широкомасштабному обробітку землі і механізації, вивільнення частини робочих рук із сільського господарства для промисловості, встановлення повного контролю над виробництвом і постачанням продовольства для міського промислового населення, що швидко зростало, і вилучення прибутків від сільськогосподарського виробництва для фінансування інвестицій у промисловість. Друга складова курсу – надання пріоритету розвитку енергетичної бази, металургії, машинобудуванню та створенню матеріальної інфраструктури. Третя складова – рішення про підтримання високих рівнів інвестицій шляхом стримування тогочасного споживання. Все це втілювалося в життя методами централізованого планування, адміністративного розподілу ресурсів та інтеграції всіх економічних об'єктів через державний апарат. Друга світова війна затримала цю фазу економічного розвитку, і вона тривала аж до початку 60-х років. На той час в країні основні економічні цілі були досягнуті, завершено піднесення економіки і створено широку індустріальну базу. Оскільки економіка стояла на порозі стадії зрілості, то змінилися пріоритети і спостерігалася нерішуча спроба реформування економічну систему.

За ці звершення заплачено величезну соціальну і політичну

ціну у вигляді масового голоду під час колективізації, наступного постійного недопостачання товарів широкого вжитку і, безумовно, сталінського терору. Тут не аналізується ця ціна, оскільки ставиться за мету зосередити увагу на механізмах і функціонуванні різних економічних систем, поглибити розуміння того, як узгоджуються або не відповідають одні одним різні системи цінностей, типи політичного правління й економічні системи та яким чином можна вдосконалити їх функціонування.

На підставі цього короткого історичного екскурсу розглянуто головні структурні ознаки економічної моделі адміністративно-командного типу, окремі її слабкі сторони і необхідні реформи. Разом з тим здійснено спробу виділити напрямок її розвитку. Результати наведені у табл. 6.

Перша ознака адміністративно-командної системи – орієнтація на максимізацію виробництва продукції. Позаяк комунізм визначався як кінцева мета, реалізація фундаментального принципу "кожному за потребами" вимагала спершу створення бази матеріального достатку. Творці цієї системи вбачали найкращий шлях її організації в наданні кожному економічному об'єктові точного кількісного завдання щодо виробництва продукції. Максимізація прибутків розглядалася як засіб експлуатації робітників, а тому вважалася ідеологічно неприйнятною. Отже, замість оцінки діяльності підприємств і управління ними за створеним прибутком визначалося виконання (або перевиконання) планів виробництва продукції за обсягом і в результаті мали "показник успіху роботи".

Такий спосіб оцінки діяльності підприємств веде до викривлень. Існує безліч шляхів максимізації виробництва продукції через надмірні витрати капіталу, праці, сировини або нераціональне використання обладнання. Викривлення можуть бути особливо значними, якщо продукція не має єдиної провідної характеристики або стандарту якості. Наприклад, можна виробляти заплановану кількість водопровідних кранів, використовуючи нестандартні матеріали і робочу силу низької кваліфікації, в такому разі крани швидше за все працюватимуть ненадійно, потребуватимуть частих ремонтів або вийдуть з ладу. Необхідну кількість дахового заліза можна швидше виготовити, використовуючи дедалі більше прокатних станів, шляхом надмірного витрачання прокату, а отже витрат сировини, виконуючи марну роботу лудіння заліза чи застосовуючи дорожче обладнання і більше робочої сили. З кількісними завданнями пов'язана інша трудність: оскільки планові органи встановлюють обсяги виробництва, одержавши від підприємств показники їх виробничих потужностей, цілком природним є потяг до заниження цих показників, аби одержати занижені планові завдання. Це веде до тривалих уточнень планів і навіть

Таблиця 6. Розвиток адміністративно-командної системи

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. Максимізація виробництва продукції Через кількісні показники заля швидкої індустріалізації; наступне багатство	Відхилення, пов'язані з показниками по-одиночки: марнотратство, не-потрібні товари	Зростання кількості показників успішної діяльності; введення вартісних показників; відновлення показників прибутковості
2. Державна власність Ліквідувати нерівність у матеріальному становищі; забезпечити раціональне використання засобів виробництва	Недостатні винагороди за працю; збереження неефективних підприємств; неоптимальне використання ресурсів	Стимулювання індивідуальної діяльності; поділ прибутків, одержаних підприємством; приватні земельні наділи у сільському господарстві (приватна власність на більшу частину земель у Польщі)
3. Керівний ринок Ресурси направляються у пріоритетні галузі; повне використання обладнання; ресурси; стабільність; самозабезпечення	Ціна не відображає вартість; нерациональне використання капіталу; низька якість товарів широкого вжитку; невідповідність міжнародній спеціалізації / конкурентоспроможності	Рекордна ціна з метою приведення у відповідність з вартістю; проценти на капітал; ціни вільного ринку на окремі товари; розширення зовнішньої торгівлі
4. Визначальна роль уряду Чіткі цілі; пріоритети; верховенство суспільних потреб над індивідуальними	Багаторазове збільшення пріоритетів; вузькі місця; ускладнення централізованого планування; бюрократизація	Децентралізація; відносини між підприємствами на комерційних засадах
5. Першопричина та основні цілі Перша жно політичні; змінити відносини власності і створити матеріальну базу для побудови комунізму	Відхилення, пов'язані з відступом від "економічних законів", окрема ціна дефіциту	Поступово визначаються "об'єктивні економічні закони" і частково вмонтовуються у систему

досягнення "домовленостей" між різними заінтересованими органами і тими, які визначають плани, що можуть бути заниженими або завищеними порівняно з фактичними виробничими потужностями і наступним неоптимальним використанням засобів виробництва і ресурсів.

Цей внутрішній недолік системи викликає серйозну критику і спроби виправити становище. На перших порах це досягалося збільшенням кількості показників успішної діяльності. Повернемося знову до прикладу з даховим залізом. Підприємство замість єдиного завдання виготовити певну кількість дахового заліза у квадратних метрах одержало б, наприклад, такі завдання і нормативи: обсяг виробництва різного сортаменту в тонах і квадратних метрах, процент поновлення фондів, витрати людино-годин на одиницю виробленої продукції тощо. Однак багаторазове збільшення кількості показників успішної діяльності ускладнює прийняття управлінських рішень, не створюючи раціонального критерію розподілу ресурсів, оскільки існує ще й інша істотна трудність, пов'язана з цим типом економічної системи. Підприємства не розпоряджаються своєю продукцією і не несуть відповідальності за її реалізацію. Відтак у них відсутні внутрішні стимули до забезпечення якості продукції та її придатності для вжитку. Виявляється, набагато важче розвиватися, застосовуючи показники успішної діяльності, ніж використовуючи такий один показник, як прибуток, що визначає приріст виробленої продукції над витратами підприємства. Різні країни Східної Європи застосовували окремі вартісні показники, але, що важливіше, з часом повернулися до прибутку. Нині процес планування для багатьох підприємств на додаток до деяких кількісних показників успішної діяльності повинен в окремих випадках включати план прибутку, тоді робота підприємств оцінюватиметься за його виконання.

Друга ознака адміністративно-командної системи – державна власність на засоби виробництва. Вона має подвійне обґрунтування. Приватна власність допускає експлуатацію і може посилювати економічну нерівність, класові суперечності і конфлікти. У марксистській ідеології приватна власність – основне соціальне зло. Крім того, вважалося, що привласнення державою усіх засобів виробництва вестиме до раціонального використання ресурсів, зростання виробництва продукції і тим самим сприятиме створенню матеріальної бази для побудови комунізму. Цій характерній ознаці притаманні недоліки. Багатьом людям властива схильність до користолюбства; якщо вони позбавлені можливості отримувати і примножувати результати своєї праці, то їхні зусилля зменшуватимуться. Подібне спостерігалося особливо в аграрному секторі економіки. Праця у сільському господарстві справляє враження

улюбленого заняття. Здавалося б, що приватновласницький інтерес до землі посилює стимули до праці. До того ж приватна власність у поєднанні з вільним ринком вимагає дотримання принципу економічної ефективності під загрозою банкрутства. Це автоматично породжує стимули до праці і гарантує ощадливе використання ресурсів. В умовах, коли власником усіх підприємств виступає держава, яка водночас переслідує неекономічні цілі, зокрема досягнення повної зайнятості, неефективні підприємства і далі можуть функціонувати, що призводить до далеко не оптимального використання ресурсів.

Заходи з метою подолання деяких цих труднощів вживалися принаймні у період переходу до комунізму. Отже, відновлювалися матеріальні стимули, що ґрунтувалися на індивідуальній праці. Підприємствам дозволялося залишати у власності і розпоряджатися частиною створених ними прибутків. Це забезпечувало підприємствам, насамперед їх управлінському персоналу, стимули до ефективного функціонування, оскільки від цього також залежать заробітки менеджерів. У сільському господарстві дозволено мати присадибні ділянки, на яких колгоспники можуть вирощувати продукцію для власного споживання і продажу на відносно вільному ринку з метою поповнення своїх неадекватних заробітків, одержуваних за працю в колгоспах. Окремі країни Східної Європи, зокрема Польща, відновили приватну власність на більшу частину земель.

Третя ознака адміністративно-командної системи – керований ринок. Вважалося, що шляхом централізованого вирішення питань – хто і що виробляє; за допомогою яких засобів; кому передає і за якою ціною – і контролю за їх виконанням держава змогла б направляти ресурси у пріоритетні галузі, домагатися повного використання виробничих потужностей, ресурсів і тим самим гарантувати економічну стабільність, повну зайнятість і високий ступінь економічної самостійності. Для Радянського Союзу автаркія здавалася економічно можливою в зв'язку з його масштабами і широким спектром запасів природних ресурсів. Політично вона була бажана, бо відповідала намірам захистити і поширити комуністичну революцію. Ця ознака системи також породжує окремі проблеми. Коли ціни встановлюються централізовано, відповідаючи будь-яким критеріям, крім суто економічного, вони перестають відображати справжні витрати виробництва. Ціни, встановлені таким свавільним шляхом, викликають певні збитки і зловживання дефіцитними ресурсами. Наприклад, з ідеологічних мотивів було вирішено, що не слід застосовувати поняття ціни капіталу і норми прибутку. У деяких галузях економіки це привело до невикористаної капіталомістких виробничих процесів.

У подальшому труднощі виникають тоді, коли економіка урізноманітнюється і розширюється асортимент продукції. Збільшується перелік цін, що мають визначатися централізовано, зумовлюючи розширення і неефективну діяльність бюрократичного апарату. Додаткова складність пов'язана з впливом такого методу встановлення ціни на якість товарів широкого вжитку. Досить легко централізовано встановити ціну за кількість продукції, але набагато складніше визначити її відповідно до певного критерію якості. Зрештою свавільне встановлення цін деформує розуміння відносних переваг економіки, ускладнює прийняття рішень у галузі зовнішньої торгівлі.

Щоб подолати ці труднощі, вдавалися до різноманітних заходів і реформ. З метою наближення механізму формування цін до ефективного ціноутворення ціни періодично переглядалися. Відновлювали норму прибутку на капітал, визнаючи той факт, що її нульовий рівень передбачає необмежений приплив капіталу і, отже, марнотратство у його використанні. Позаяк ця норма прибутку встановлювалася свавільно відповідними органами, вона далеко недостатньо відображала попит на капітал та альтернативні способи його використання. Аби зменшити тягар централізованого встановлення цін, товари відносять до кількох різних категорій. Ціни на стратегічні товари визначаються централізовано; так само централізовано формується шкала цін на проміжні товари; на товари виключно місцевого значення ціни встановлюються у відповідності з попиту і пропозицією.

Рішення у сфері зовнішньої торгівлі ґрунтуються здебільшого на аналізі співвідношення витрати / випуск. Після розробки економічного плану проводиться аналіз, аби виявити витрати, які бажано скоротити, і прибутки, які слід збільшити або можна створити. Перше потребує імпорту, а друге призначене на експорт. Світові ціни частіше, ніж внутрішні, використовуються для обмінних операцій. Розроблено певні показники, щоб дати приблизну оцінку порівняних переваг. Зовнішня торгівля частково стосується імпорту передових технологій, які допомагають подолати ще й іншу трудність, пов'язану з невідповідним рівнем впровадження теоретичних наукових знань у нові товари та ефективніші технологічні процеси.

Наступна характерна ознака цієї економічної системи – провідна роль уряду у вирішенні всіх економічних питань. Її логічне обґрунтування полягало в тому, що уряд мусить бути здатним визначити через свої планові органи ясні цілі і пріоритети, надавати верховенство суспільним потребам над приватними і відповідно розподіляти усі ресурси.

На ранніх, первісних, стадіях економічного розвитку за наявності кількох пріоритетів уряду значно легше здійснювати тотальний

контроль над економічним життям. В міру урізноманітнення економіки відбувається багаторазове збільшення пріоритетних напрямків і ускладнюються планування, управління, контроль. Складність зростає швидше експоненціально, ніж як лінійна функція від збільшення масштабів і різноманітності економіки. Це породжує інформаційне перевантаження і комунікаційні труднощі, що спричинює виникнення вузьких місць, тимчасових криз і подальше зростання бюрократичного апарату. Впродовж останніх десятиліть неодноразово вдавалися до певних реформ, щоб подолати зазначені труднощі. До них слід віднести створення економічних районів, наступне їх перегрупування, децентралізацію процесу прийняття рішень і запровадження комерційних відносин між підприємствами, які виробляють продукцію, і тими, що її розподіляють.

Основу структури розглянутої економічної системи становили суто політичні міркування, тобто зміна відносин власності і створення матеріальної бази комунізму. Таке підґрунтя продиктувало чотири основні її структурні ознаки, а саме: максимізація виробництва продукції, державна власність, керований ринок і провідна роль уряду. Кожна з цих ознак окремо і у взаємодії з іншими зумовила виникнення певних деформацій. Спроби подолати їх призводили до застосування ортодоксальних економічних критеріїв у процесі прийняття рішень. Головним серед них є прибуток, як найкращий і найпростіший критерій визначення результатів діяльності підприємства і ціноутворення, що адекватно відображає вартість і забезпечує раціональніше використання дефіцитних ресурсів. Часткове застосування в економіці цих та інших "об'єктивних економічних законів" – важливий напрям розвою системи. Окремі країни, що створили свої економічні системи на кшталт радянської, наприклад Угорщина, здійснили навіть глибші економічні реформи.

З усього цього, очевидно, можна зробити висновок, що, з одного боку, адміністративно-командна система все ще істотно відрізняється від системи вільного підприємництва, якщо брати до уваги характер власності на засоби виробництва, а з другого – спостерігається тенденція до зближення у підході використання матеріальних стимулів, критеріїв прибутковості та окремих механізмів вільного ринку у розподілі ресурсів. Цим пояснюється висновок про наявність конвергенції між обома системами, що з самого початку були ідеологічно протилежними.

Хоча зроблений аналіз висвітлив багато існуючих труднощів, а також застосовуваних модифікацій первісної структури економічної системи адміністративно-командного типу, безперечним є той факт, що Радянський Союз швидко зростав як одна з найбільших

індустріальних держав світу. Прийнята ним економічна система стала очевидним знаряддям здійснення швидкої індустріалізації. Чи не слід в результаті зробити висновок, що цей тип системи найефективніший і може бути зразком для багатьох суспільств, що перебувають на різних стадіях розвитку і володіють різними запасами ресурсів? Навряд чи. Так само як і будь-яка ця економічна система високоефективна за певних умов і зовсім неефективна за інших. Вона забезпечує окремі характерні переваги, але за них доводиться дорого платити.

До переваг системи слід віднести можливості:

- визначати стійкі пріоритети і відповідно розподіляти ресурси: відтак існує можливість послідовно зосереджуватися, наприклад, на створенні енергетичної бази, важкої промисловості і матеріальної інфраструктури, наслідуючи приклад інших країн;

- обмежувати споживання і нарощувати темпи зростання інвестицій;

- надавати перевагу суспільним потребам, зокрема освіті, охороні здоров'я, над індивідуальними потребами, наприклад володінням автомобілем;

- гарантувати повну зайнятість.

Вона має окремі недоліки, а саме:

- потреба в нав'язуванні дисципліни і повної одноманітності;

- насильне зволікання у задоволенні індивідуальних потреб споживача;

- загальний низький рівень якості товарів широкого вжитку;

- трудність перебування на передових рубежах у сфері комерційно вигідних технологічних нововведень при плануванні призводить до вибору легшого шляху копіювання існуючих досягнень, ніж сприяння новим винаходам;

- відсутність конкурентоспроможності на світовому ринку, за виключенням експорту сировини та відносно простих товарів.

Цілком логічно припустити, що економічна система адміністративно-командного типу може бути ефективною:

- у країні з наявним широким спектром ресурсів, а отже, з потенціальною автаркією;

- у країнах з надлишком робочої сили, у яких зайнятість людей навіть у низкопродуктивних сферах це краще, ніж масове безробіття;

- за надзвичайних ситуацій, коли раціонування і розподіл ресурсів – єдиний шлях задоволення основних потреб;

- в умовах необхідності швидкого проходження ранньої стадії індустріалізації, особливо на етапі економічного піднесення.

В міру того як країна досягає вищих щаблів індустріального розвитку і могла б перейти до стадії масового споживання, еконо-

мічна система командно-адміністративного типу стає громіздкою і несприйнятливою до змін – вона більше стримує розвиток, ніж сприяє йому. Лише за наявності численних центрів прийняття економічних рішень і прояву ініціативи система може відгукнутися на різноманітні потреби і вимоги населення. Водночас можна стверджувати, що після проходження країнами стадії масового споживання і надання більшої ваги суспільним потребам в економічному житті дедалі зростає роль уряду; отже, окремі ознаки економіки адміністративно-командного типу можуть бути ефективнішими за відповідні ознаки системи чисто вільного підприємництва, у якій вільний ринок виступає єдиним розподільником.

РОЗПОДІЛЬЧИЙ СОЦІАЛІЗМ

Ця економічна система – своєрідне поєднання соціалістичних цілей і, насамперед, системи вільного підприємництва. У різних варіантах вона існує у Скандинавських країнах, але для цього конкретного дослідження, мабуть, найбільше підходить приклад Швеції. Основоположний принцип системи полягає у розмежуванні двох економічних функцій: створення багатства і його розподілу. Перша виконується приватним сектором за принципами вільного підприємництва. Друга здійснюється шляхом прямого втручання уряду, аби компенсувати і виправити способи, визнані несправедливими у розподілі, що відрізняються від механізмів вільного ринку. Основні контури системи з її окремими проблемами і наслідками представлено у табл. 7.

Дещо докладніше розглянемо головні структурні ознаки системи розподільчого соціалізму. Максимізація прибутку визначається мотивом й основним критерієм оцінки діяльності підприємств. Прибутки розглядаються як міра перевищення обсягів випуску продукції над витратами виробництва, отже, як свідчення раціонального використання ресурсів. Країні не загрожують аморальні методи максимізації прибутків за рахунок мінімізації заробітної плати, якщо мати на увазі силу профспілок і підтримку їх соціалістичним урядом, що перебував при владі понад сорок років. Це знайшло відображення у законодавстві, яке запобігає всякій формі експлуатації та зловживанню владою, що нею наділені підприємства.

Занепокоєність і проблеми, що виникають у зв'язку з максимізацією прибутку, зосереджені на труднощах збереження відповідного рівня рентабельності, аби забезпечити інвестиції та нововведення для збереження тривалої життєздатності. Рентабельне функціонування підприємства, окрім іншого, вимагає знач-

Таблиця 7. Розвиток розподільчого соціалізму

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. Максимізація прибутку Дев'ять стимул до праці; дисципліна на виробництві у використанні ресурсів	Високі податки і соціальне забезпечення послаблюють індивідуальні мотиви, якщо праця не стала умовою виживання	Зростання внутрішніх стимулів шляхом участі в одержанні доходів; якість умов праці; соціальні винагороди за працю
2. Приватна власність Свавільне відчуження власності вважається несправедливим і економічно неефективним	Окремі групи приватних власників; банкам все ще належить провідна роль в економіці	Високі податки, аби зменшити накопичення багатства; запропонована поступова інституціоналізація власності об'єктів, профспілок
3. Вільний ринок Найкращий механізм розподілу ресурсів, зокрема товарів широкого вжитку	Схильність до циклічних коливань; нерівномірність розвитку регіонів; згасання окремих галузей промисловості	Податкові стимули інвестицій антициклічного спрямування або з метою вирівнювання розвитку регіонів; допомога у здійсненні структурних змін
4. Роль уряду Сприяє створенню багатства соціально справедливими способами і гарантувати справедливий розподіл	Великий бюрократичний апарат, що стримує ініціативу; докучливість "заощадливої" держави, що викликає песимізм	Занепокоєність втраченою конкурентоспроможністю на світовому ринку; спроби стримати зростання бюрократичного апарату
5. Першопричина і цілі У створенні багатства панує вільне підприємництво; роль соціалістичного уряду полягає у встановленні справедливого розподілу	Дилема між ефективністю, а отже, стимулами, незначними витратами і рівністю у доходах; можливість; соціальна забезпечення	Невеликі розміри таких країн; необхідність імпорту / експорту; отже, конкурентоспроможності на світовому ринку накладає зовнішні обмеження на справедливість розподілу

ного стимулювання людей, що на ньому працюють. Оскільки існують, з одного боку, високе прогресивне оподаткування, а з іншого – істотний рівень соціального забезпечення, праця приносить менші матеріальні винагороди і перестає бути жорсткою економічною необхідністю, в результаті послаблюється стимулю до праці. Аби запобігти цим негативним проявам, вживалися численні заходи на рівні приватних фірм, а також на державному макрорівні у вигляді відповідного законодавства. Основна увага згаданих заходів зосереджувалася на компенсації послаблених зовнішніх стимулів до праці (висока платня за сумлінну працю) посиленням внутрішніх стимулів до праці. Цього було досягнуто шляхом розширення можливостей робітників впливати на рішення, що позначаються на їх праці, підвищенні її якості, поліпшенні умови праці, зростанні соціальних винагород за роботу, спрямовану на більшу самостійність робочих груп, зменшення ієрархічних відмінностей, тобто на піднесення гідності людини праці. Після проведеного експериментування було законодавчо закріплено участь робітників у керівництві підприємством на рівні його правління. Мета такого заходу – виділити істотнішу "частку" тим, кого найбільшою мірою торкається діяльність підприємства, послити почуття їх обов'язку, відповідальності і, таким чином, підвищити економічну ефективність підприємства.

Приватна власність протистоїть соціалістичній ідеології, яка обстоює громадську, колективну або державну власність. Проте вона визнається і допускається як основна форма власності з огляду на ряд причин. По-перше, у Швеції коли до влади прийшли соціалісти приватна власність була усталеною формою. Здійснення покvapливої, суцільної націоналізації демократичним способом було б неможливим і могло б призвести до економічно руйнівних наслідків. По-друге, свавільне і раптове позбавлення людей власності політично виглядало несправедливим. Найсуттєвіші міркування, напевно, стосувалися сфери економіки. Досвід інших країн свідчить, що вільне підприємництво, важливою складовою якого була приватна власність, справляє враження ефективності системи для створення багатства. Націоналізація, де вона мала місце, автоматично не підвищувала економічну ефективність відповідних країн, а часто-густо результат був протилежним. Отже, вважалось, що уряд не може мати відносних переваг у безпосередньому управлінні підприємствами, що виробляють продукцію і розподіляють її. Як наслідок, попри чотири десятиліття правління соціалістів в Швеції, переважна частина засобів виробництва залишилася у приватних руках. Лише незначна їх частина набула форми кооперативної власності, а безпосередньо державі належить близько п'яти відсотків засобів виробництва.

Критика, націлена на цю характерну ознаку системи, зосереджувалася на тому фактові, що окремі сім'ї, невеликі групи приватних власників і банки продовжують відігравати провідну роль в економіці. Аби стримувати накопичення і надконцентрацію багатства, а також сприяти його розпорощенню встановлено високе прогресивне оподаткування. Більше того, перспективним стало здійснення поступової передачі власності акціонерним компаніям і профспілкам шляхом продажу акцій з метою одержання додаткових надходжень, крім прибутків компанії. Якби такий курс був реалізований, то протягом двох десятиліть профспілкові об'єднання здобули б контрольні позиції в компаніях. Однак в такому випадку власність не належала б безпосередньо робітникам. Вона набула б більшою мірою колективної, інституціоналізованої форми. Останні зміни в уряді Швеції відклали на невизначений час здійснення цього особливого пакета пропозицій.

Важлива складова цієї економічної системи – свобода ринку. Вважається, що вільний ринок забезпечує ефективні розміщення ресурсів у сфері виробництва і розподіл товарів широкого вжитку. Ціни, у яких відображаються попит і пропозиція, сприяють ефективнішому розміщенню продуктивних сил, ніж ціни, встановлювані централізовано. Інше міркування пов'язане, безперечно, з тим фактом, що Швеція великою мірою залежить від зовнішньої торгівлі, отже, ціни її внутрішнього ринку мають складатися з урахуванням цін зовнішнього ринку. Як і в інших країнах, вільному ринку Швеції властиві схильність до циклічних коливань і потенціально регіональна нерівномірність, спричинена в свою чергу кліматичними умовами, розподілом природних ресурсів і топографією. Вдавалися до різних заходів, аби запобігати таким відхиленням. Один з них дозволив фірмам вкладати на спеціальні рахунки 50 відсотків своїх прибутків до оподаткування. Їм надавалася можливість вилучати кошти, не сплачуючи податків, і у відповідні періоди направляти їх у сфери, погоджені з урядом. Це приваблива форма податкових стимулів для досягнення антициклічності і вирівнювання регіонального розвитку.

Основну увагу у своїй діяльності уряд приділяв відверненню несправедливостей розподілу вільного ринку, вдаючись до прогресивного оподаткування, високорозвинутого соціального законодавства і заходів підвищення добробуту, що охоплюють доступність освіти, охорони здоров'я, щедре страхування на випадок безробіття і пенсії по старості. Уряд також вбачає своє призначення у підтримці адміністративної, правової сфер та окремих галузей матеріальної інфраструктури, аби сприяти функціонуванню приватного сектора. На додаток до забезпечення ефективного виробництва багатства і справедливого його розподілу уряд разом із

тим намагається впливати на виробництво таким чином, щоб воно здійснювалося "соціально справедливими" способами за сприятливих умов праці, обмеженого ризику і рівноваги сил управління і робітництва.

Занепокоєність і критика стосуються здебільшого дуже високих прогресивних податків, громіздкого бюрократичного апарату та обтяжливої, повсюдно присутньої, всесильної, "ощадливої" держави. Звідси випливають такі наслідки: зростання накладних витрат, зниження конкурентоспроможності на світовому ринку, виникнення необхідності швидких структурних змін у промисловості і наступна потреба в тому, щоб уряд втрутився і взяв на себе управління галузями промисловості, що занепадають.

Першопричина і мета розподільчого соціалізму цілком зрозумілі: таке розмежування створення багатства і його розподілу, коли перше залишається у приватному секторі, аби примножуватися, а другий великою мірою регулюється урядом. Виникає дилема, бо загострюється питання щодо несумісності економічної ефективності та економічної рівності. Перша вимагає стимулів і мотивів, а відтак, диференціації у винагородах, а друга потребує зменшення такої диференціації, аби досягти рівності у доходах, можливостях, впливові на систему і в соціальному становищі. Орієнтація на досягнення ще більшої рівності, здійснення глибоких змін у характері власності, схоже, стримують країну типу Швеції зберігати свої експортні можливості і, отже, конкурентоспроможність на зовнішньому ринку, що базується на економічній ефективності країни. Саме це накладає обмеження на перспективні соціальні і політичні цілі цієї системи – досягнення повністю соціально справедливого розподілу.

Хоча мета полягала у докорінній зміні суспільства, для її досягнення обрали еволюційний, а не революційний, шлях. Перевагу віддали поступовому, але швидкому зростанню матеріального добробуту населення замість ущемлення нинішнього покоління на угоду обіцянкам світлого майбутнього. Зростання рівності знайшло широку підтримку з боку населення.

Перевага надавалася збереженню законності і політичних свобод, а не нав'язуванню масам політичної дисципліни та слухняності, з метою створення справедливого і жаданого майбутнього ладу.

Як зазначалося раніше, розподільчий соціалізм породжував гостру критику і у розглянутих країнах і поза їх межами. Піклування уряду про людину від колиски до могили протистоїть індивідуалістським ідеям ініціативи, самопомочі та особистої відповідальності за власну долю. Високе соціальне забезпечення багато хто розглядає як демобілізуючий фактор, що знижує стимули до праці. Про це свідчить приклад Швеції з її високим ступенем аб-

сентеїзму і плинності робочої сили. Певні побоювання стосуються можливого загального послаблення моралі. Інший аспект критики пов'язаний з тим, що, незважаючи на гарантування законності і конституційних свобод, уряд твердою рукою встановлює значні адміністративні обмеження, тим самим фактично ущемлює реальні свободи. Ще одне застереження пов'язане з тим, що розподільчий соціалізм на вищій стадії розвитку породжує цінності, звичаї і поведінку, які властиві лише постіндустріальному, надзвичайно багатому суспільству. Швеція як країна, можливо, й близька до такої стадії, проте внаслідок існування економічної взаємозалежності між нею й іншими країнами, які ще не досягли такої стадії розвитку, їй напевно доведеться певний час зберігати свою життєздатність на світовій економічній шаховій дошці.

Функціонування цієї системи протягом майже чотирьох десятиліть в цілому було позитивним. Зберігалися високі темпи технологічного прогресу. Спостерігалися значне піднесення і переорієнтація промислової діяльності в напрямку досягнення вищої продуктивності праці та високоінтенсивних методів виробництва. В результаті мали високі темпи економічного зростання, що супроводжувалися істотним зменшенням економічної нерівності. Це вимагає певного уточнення: розподільчий соціалізм зробив значний вклад у цей процес, в той же час були й інші причини, що зумовлювали швидкий розвиток, зокрема наявність природних ресурсів, висока політична зрілість населення зі схильністю до співпраці, відсутність гострих соціальних конфліктів і, як наслідок, можливість спрямування зусиль у переважно продуктивне русло. Перед системою останніми роками постало таке головне питання: Чи породжує вірогідність тривалого прогресу в напрямку соціальної та економічної рівності, зростання добробуту власну рушійну силу? Чи застосовуватиметься політичний примус з метою забезпечення такого прогресу, навіть якщо він не зможе бути економічно сталим внаслідок уповільнення економічного зростання і неадекватного збільшення продуктивності праці? Прийнятність розподільчого соціалізму як моделі для інших суспільств залежить від його здатності справлятися з цією дилемою.

РИНКОВИЙ СОЦІАЛІЗМ

Ця особлива економічна система склалася в Югославії. У табл. 8 узагальнено аналіз "будівельних конструкцій" її структури, визначено напрямки її розвитку та критики.

Таблиця 8. Розвиток ринкового соціалізму

Основні ознаки	Породжені системою проблеми і критика	Реагування і реформи
1. Життєздатність підприємств Рентабельність і максимум випуску продукції	Труднощі поєднання соціалістичних цілей і капіталістичного критерію ефективності	Законодавчі обмеження автономності підприємства; ідеологічні застереження
2. Власність Належить робітничим колективам; робітництво створює вартість, а отже, мусить нею розпоряджатися	Відсутність компетентності в управлінні; механічне схвалення рішень; верховенство короточасних інтересів над довгостроковим інвестиційним; громадський апарат у сільському господарстві і на дрібних підприємствах сфери послуг	Навчання робітників; професіоналізація управління; принципи розподілу прибутків; більшість земель і дрібних підприємств сфери послуг повернути у приватне користування
3. "Узгоджений" вільний ринок Надійний механізм розподілу ресурсів	Монополія окремих підприємств; не-ефективні можуть виживати; безробіття; технологічне відставання	Заохочення внутрішньої конкуренції; відкритість до конкуренції на зовнішньому ринку; "експорт" робочої сили до країн вільного підприємства; спільні підприємства з іноземними компаніями
4. Уряд "оркеструє" Визначає цілі; координує регулює; забезпечує політичну владу	Відсутність кваліфіковано розробленого плану; неоптимальні інвестиції; регіоналізм	Спрямування інвестицій через кредитування; посилення політичного контролю за економічною діяльністю
5. Першочергові цілі Робітничача самостійність і самонаглядність	Проблеми узгодження державних інтересів і автономії робітничих колективів	Пошук компромісу між централізованим управлінням і автономією підприємств, між ідеологією і жорсткістю економічних законів

В основу структури цієї системи покладено таку головну ідею: якраз робітництво створює вартість, надлишкову і додану вартість. Отже воно повинно управляти засобами виробництва і мати вирішальне слово щодо можливості розпоряджатися надлишковою і доданою вартістю, яку вони створюють. Цю функцію не може виконати уряд, що управляє економікою в цілому від імені робітництва, дарма що він базується на партії пролетаріату. Ті, хто працюють на будь-якому підприємстві, повинні бути здатними безпосередньо впливати на рішення, що стосуються того, яку роботу слід виконувати, як її здійснювати, хто ними буде керувати і якими мають бути матеріальні винагороди.

Отже, югославська система виступає швидше як пряма, а не представницька економічна демократія. В умовах представницької економічної демократії влада здійснюється від імені трудящих, можливо, для їх блага, але безпосередньо не враховуючи їхньої думки. Таким чином, приклад Югославії – дійсно соціальне нововведення. У практиці його впровадження постали численні труднощі, проте експеримент триває. Напевно, швидше має місце щире прагнення створити нову соціальну модель, ніж просто використати набір гасел, аби організувати народну підтримку нового політичного режиму. Ця модель стимулювала виникнення ідей та здійснення експериментів (хоча й в істотно різних формах) щодо участі робітників в управлінні підприємствами у країнах вільного підприємництва і розподільчого соціалізму.

Перша ознака ринкового соціалізму – життєздатність, що є основним мотивом і критерієм, за яким оцінюється діяльність підприємств. Однією з основних спонук робітників до праці мусить бути забезпечення життєздатності свого підприємства. На підприємстві слід створювати певні надлишки (прибутки) для майбутніх інвестицій, технологічних нововведень і розширення виробництва. Для блага народу необхідно також максимізувати випуск продукції. З попереднім пов'язані певні труднощі, зокрема: для ідеї соціалізму характерні служіння суспільним потребам і підготовка базису майбутнього матеріального достатку. Кожне підприємство повинне діяти відповідно до потреб загального блага, що знаходить відображення у пріоритетах, планах і директивах уряду. Разом із тим життєздатність підприємства вимагає приділення уваги підтриманню ефективності і прибутковості – іншими словами, ним слід управляти у відповідності з ортодоксальним критерієм капіталізму. Складність схрещення соціалістичних цілей і капіталістичного механізму породила законодавчі обмеження автономії підприємств і застосування політичного та ідеологічного тиску на них, використовуючи партійні й урядові важелі.

За своєю природою власність на більшість засобів виробництва

є колективною. Робітники підприємства не мають права індивідуальної власності на нього. Вони можуть реалізовувати своє колективно-групове право до того часу, доки працюють на даному підприємстві; це право реалізується безпосередньо і через обраних представників. Обґрунтування такої форми власності по суті є марксистським. За Марксом, робітництво створює всі багатства, отже, воно і мусить управляти засобами виробництва. Як уже зазначалося, в Югославії робітники безпосередньо самі (а не через партію або уряд) управляють підприємствами. Якщо викласти стисло, то ця система функціонує так: на кожному підприємстві робітники обирають певну кількість представників до робітничої ради – основного керівного органу підприємства. Аби контролювати діяльність штатних професіональних менеджерів, з числа обраних представників утворюються різні комітети. Повноваження робітничих комітетів дуже широкі. За погодженням з місцевою владою вони можуть навіть призначати або увільняти керуючого директора підприємства. Їм також належать вирішальне слово в інвестиційній політиці і право розпоряджатися надлишками.

В реальній дійсності виникає чимало труднощів. Робітники, обрані до різних комітетів, часто виявляються некомпетентними, щоб дати кваліфіковану оцінку пропозиціям професіональних управлінців, їх діяльності і брати участь у прийнятті стратегічних рішень розвитку підприємства. Оскільки влада формально належала робітничим комітетам, вони були схильні діяти як органи, що механічно схвалюють рішення. Мали місце спроби розширити знання робітників і підвищити рівень їх технічної компетентності. Це породило ще й інші труднощі. Той, кому вдавалося досягти успіху у здобутті професійних знань, волів стати менеджером і не повертатися до статусу робітника. Інша трудність пов'язана зі спокусою для робітників переслідувати сьогоденну вигоду і віддавати перевагу розподілу прибутків між собою, аніж робити довгострокові інвестиції, що забезпечують життєздатність підприємства.

Особливо це було справедливим для тих, хто мав намір незабаром звільнитися з роботи. Аби запобігти цьому, уряд був змушений нав'язати певні принципи розподілу прибутків. Нарешті, система колективної власності і робітничого самоуправління надто громіздка для застосування у сільському господарстві, а також обтяжлива і надмірно стримуюча для діяльності дрібних підприємств сфери послуг. Все це зумовило прийняття рішення про відновлення приватної власності на більшу частину земель і на дрібні підприємства сфери послуг.

Незважаючи на усупішнення власності, в Югославії зберігався відносно вільний ринок. Вважалося, що в такий спосіб можна

було б ефективніше розподіляти ресурси; наявність певної конкуренції між підприємствами підвищила б ефективність їх діяльності; їх автономність краще забезпечувалася б, якби вони мали свободу прийняття рішень стосовно того, що виробляти, для кого, як і за якими цінами продавати. В реальній дійсності підприємства, започатковані урядом, здатні були посісти монопольні або близькі до монопольних позиції. Крім того, враховуючи заінтересованість політичних лідерів у забезпеченні економічної життєздатності такої системи, окремі неефективні підприємства могли виживати завдяки урядовій підтримці. Аби протистояти таким збоченням, уряд намагався заохочувати і внутрішню і зовнішню конкуренцію, відкриваючи внутрішній ринок для імпорту деяких товарів.

Вільному ринку притаманна схильність до циклічних коливань економічної діяльності. Водночас він допускає існування структурного і навіть значного загального безробіття. Одним зі способів розв'язання цієї проблеми в Югославії був експорт робочої сили до країн вільного підприємництва. Ця система виявилася нездатною забезпечувати достатній рівень технологічних нововведень, тому деяким зарубіжним фірмам дозволялося на основі угод про співробітництво і створення спільних підприємств розгортати діяльність, аби сприяти прискоренню технологічного прогресу і завоюванню позицій на нових зарубіжних ринках.

Роль уряду розглядалася як оркестрування економічної діяльності шляхом визначення широкого спектру цілей, координації і регулювання. Оскільки в цій системі зберігається політичне правління унітарного типу, верховенство уряду не вимагає доказів. Однак за умов підтримання робітничого самоуправління на підприємствах могли бути відсутніми обов'язкові для виконання плани для всіх економічних об'єктів, що виробляють продукцію і розподіляють її. Дехто з критиків вважав, що відсутність таких планів призводила до неоптимальних інвестицій і переслідування регіональних інтересів. Аби запобігти цьому, уряд змушений був вдаватися до таких механізмів, як диференційовані процентні ставки на кредити, що поширювалися на різні підприємства. Це могло стимулювати інвестиції, що оцінювалися як бажані, шляхом надання щедрих кредитів з низькими процентними ставками і ставити перешкоди інвестиціям, що вважалися небажаними чи то в певній галузі, чи то в певній місцевості, за допомогою встановлення кредитів надто дорогих або важко одержуваних.

Кінцева мета ринкового соціалізму – забезпечення робітничого самоуправління. Отже, першопричина, що лежить в основі структури цієї економічної системи, соціополітична за своїм характером. Основний поштовх до змін пов'язаний з труднощами

узгодження державних інтересів з інтересами автономних робітничих колективів. Для забезпечення місцевої самостійності й автономності підприємств відбувається пошук компромісу між централізованим управлінням і децентралізацією. Основна дилема і конфлікти виникають між ідеологічно бажаним і економічно ефективним, між повним політичним контролем і робітничим самоуправлінням.

Якщо не брати до уваги політичні міркування, певну соціальну ціну і визначати функціонування ринкового соціалізму лише економічними показниками, результат може бути цілком позитивним. Цю систему запроваджено у складних умовах. Югославія – це федерація, у якій представлені різні нації, мови та релігії. Її складові частини мають досить різне історичне минуле. Так, над однією частиною країни століттями панували турки, а над іншою – австро-угорці. Отже, республіки, що входять до складу Югославії, окрім мовних і релігійних відмінностей також різняться ступенем економічного і політичного розвитку. У країні є й економічно високорозвинута, навіть вишукана Словенія, і бідна та відстала Чорногорія. Югославія не має особливо багатих природних ресурсів. Рівень професійної майстерності населення залишався низьким. Попри все це в Югославії спостерігалися досить високі темпи економічного зростання. Вона досягла їх без значної зовнішньої допомоги, оскільки обстоювала свою незалежність віч-на-віч з Радянським Союзом і мала тільки скромну підтримку від західних країн.

Бажання і здатність експортувати з Югославії до країн Західної Європи істотну частку надлишкової робочої сили стали важливою умовою її відносного економічного успіху. Часом понад десять відсотків її робітництва працювало за кордоном. Це істотно скоротило витрати на допомогу безробітним і неповністю зайнятим, викликало великий потік грошових переказів від югославських робітників із-за кордону, що значною мірою полегшило проблеми платіжного балансу і забезпечило знаходження необхідної валюти для імпорту товарів широкого вжитку та інвестиційного капіталу. Таким чином, важко пов'язати життєздатність югославської економіки з особливостями її економічної системи. Проте є всі підстави стверджувати, що робітниче самоуправління у поєднанні з частково вільним ринком та суттєвим втручанням уряду не допустило економічного хаосу і краху, що фактично зробив воєнний комунізм у Радянському Союзі з 1918 по 1922 рік.

РОЗДІЛ 5

РІЗНІ ШЛЯХИ ДО СПІЛЬНОЇ ДОЛІ

До сучасного стану народи світу прийшли різними дорогами. Вони були то рівними, то звивистими, покрученими і навіть переривчастими, часом з різкими поворотами і змінами напрямку на протилежний. Хода змінювалася від надто повільної до такої швидкої, що перехоплювало подих, як останніми десятиліттями, коли численні зміни спресувалися у короткий відтинок часу. Мотиви, турботи та пріоритети людини змінювалися від чисто фізичного виживання у борні з силами природи до довгострокової безпеки, соціального, духовного та інтелектуального задоволення, прагнення впливати на інших або владарювати над ними.

На цьому шляху людина намагалася пізнати явища навколишнього світу, їх походження, закони, яким вони підпорядковані, включаючи походження власне людини, манеру поведінки і долю. Людина потребувала відповіді на запитання, що і як робити, аби на належному рівні й успішно виконувати завдання і реалізувати своє призначення. Вона добровільно або примусово об'єднувалася з іншими людьми, поступово утворюючи більші групи типу великих родин, племен, націй, імперій. Могутність таких структур змінювалася з плином часу, зазнаючи іноді послаблення або розпаду, занепаду або воскресіння з новою силою. Існує багато причин, що спонукують до об'єднання у більші політичні сутності: переваги до спеціалізації, надійніша безпека, бажання відкривати й освоювати більші території і нові світи. Водночас існує чимало витоків конфліктів: різні релігійні вірування, економічні інтереси, ідеології і боротьба за політичну владу.

Протягом останнього століття усі ці явища набули більшої сили. Релігійні вірування або втрачали здатність впливати на людей, або швидко відроджувалися. Технологічний прогрес характеризувався безпрецедентними темпами, що сприяло створенню великого багатства і водночас диференціації в суспільстві і в цілому примножувало силу людини, що могла спрямовуватися на добро або на зло.

Деякі імперії досягли вершини свого розвитку лише для того, щоб швидко розпастися. Остання з найбільших воєн так чи інакше охопила фактично весь світ.

Ми живемо у світі, де існує близько 160 націй-держав, що різняться за розмірами від карликових до супергігантів, перебувають на різних стадіях економічного розвитку, мають різні економічні системи та політичні режими від чисто автократичних до таких, що характеризуються широкою соціальною базою влади і багатим спектром цінностей, які кореняться у релігійних, ідеологічних, національних віруваннях і устремліннях. Оскільки країни стали доступнішими і відкритішими одна для одної, відмінності між ними стали очевиднішими і часто доповнюються інформацією, яка, зрозуміло, зосереджується на крайностях, винятковостях, "сенсаційних новинах" або такій, що служить сучасним пропагандистським цілям окремих режимів. Країни можна згрупувати у більш або менш однорідні блоки відповідно до їх рівня індустріалізації, економічних інтересів, пануючої ідеології, політичного правління або приналежності до воєнних союзів. Світ поділено на країни, що більшою або меншою мірою протистоять між собою, зокрема Захід-Схід, Північ-Південь, розвинуті, нові індустріальні країни або слабзорозвинуті країни, НАТО, Варшавський Договір або країни ОПЕК (організація країн-експортерів нафти).

Організація Об'єднаних Націй – універсальна світова організація для узаконення прагнень народів і визначення світових проблем та пріоритетів. Однак дуже обмежені її можливості у врегулюванні серйозних конфліктів, розв'язанні спільних світових проблем, а також створенні механізмів дієвої інтеграції світової спільноти.

Чи реально нині вести мову про "спільну долю" і "світовий лад" з огляду на глобальне розмежування, численні конфлікти і відносну слабкість сучасних світових інституцій? Чи не доречніше було б обмежитися аналізом "світового безладдя"?¹

Фактори, що сприяють світовій інтеграції

Існують серйозні причини, які змушують нас висувати певні ідеї і готувати перші начерки, якщо не проекти, майбутнього світового ладу. Розвитку людства у цьому напрямку сприяє сукупність факторів, значення яких зростає. Найвагомий серед них – загроза тотального фізичного знищення. Наявних нині арсеналів ядерних бое-

головок цілком достатньо, аби багаторазово знищити рід людський і фактично усе живе на землі. Триває нарощування цієї сили. Дедалі ширшим стає усвідомлення реальності небезпеки. Баланс ядерного страху досить хиткий. Під загрозою, що нависає над усім людством, неможливе нормальне життя протягом тривалого часу.

Останніми десятиліттями на земній кулі внаслідок подальшого розвитку транспортних і комунікаційних технологій різко скоротилися і продовжують скорочуватися віддалі. Нині стало можливим перевозити практично будь-що і у будь-яке місце світу протягом годин, тоді як у минулому це потребувало тижнів, якщо не місяців. Стало можливим чути і бачити повідомлення про події і явища, що відбуваються у будь-якому куточку нашої планети. Зростає усвідомлення цілісності світу і посилюється почуття невіддільності від нього. У той час як деінде вибухають спалахи ворожнечі, зміцнюється почуття солідарності, що проявляється у добровільній допомозі біженцям або усиновленні дітей інших рас.

Світ також приречений на співіснування з точки зору економіки внаслідок нерівномірного розподілу природних ресурсів та необхідності обміну між ними через державні кордони. Існує лише кілька країн континентальних розмірів, які володіють широким спектром запасів природних ресурсів і могли б обрати шлях економічного самозабезпечення, але навіть у такому випадку дорогою ціною істотно нижчого життєвого рівня населення.

Переважна більшість решти країн, умови виробництва і споживання яких пристосовані до міжнародних потоків сировини і товарів, зазнала б економічної катастрофи, якби їх несподівано позбавили зв'язків з іншими.

Технологія – ще один фактор, що унеобхіднює взаємозалежність. Теоретично кожна країна могла б з часом здобути будь-які технічні знання, що вже стали надбанням інших країн. Проте ціна подібного розв'язку проблем і необхідний для цього час роблять такий вибір ірраціональним. Існують серйозні перешкоди на шляху переміщення технічного ноу-хау через державні кордони, особливо того, що має пряму комерційну цінність. В той же час ціна придбання того, що уже відомо в інших країнах, значно нижча, ніж вартість розробки його, починаючи з нуля. Навіть така могутня країна, як Китай, нещодавно обрала шлях імпорту зарубіжного ноу-хау як необхідну передумову успіху своїх чотирьох модернізацій.

Навіть тенденції демографічного розвитку підштовхують нас до більшої взаємозалежності. У багатьох країнах, що розвиваються, і у яких уже велика густота населення, швидко зростає природний приріст населення і воно, напевно, подвоїться у наступні два з половиною – три десятиліття. Коли ці діти досягнуть повноліття, а рівень народжуваності знижуватиметься, то в таких країнах зникне

¹ Bell D. The future world disorder: the structural context of crises. Foreign Policy, no. 27, Summer, 1977.

потенціально динамічне населення за рахунок значної частки людей плідного віку, але без достатніх можливостей для продуктивної праці. В індустріально розвинутих країнах відбувається постаріння населення, спостерігається стагнація приросту. Питомо вага зайнятих у виробництві порівняно з питомою вагою споживачів знижується, і ця тенденція триватиме. У деяких країнах, наприклад Австралії чи Канаді, все ще залишаються величезні простори і неосвоені ресурси. Ці фактори впливатимуть як на міжнародну міграційну політику, так і на подальший міжнародний розподіл праці.

Несприятливі фактори

Існують певні потенціальні гальмівні фактори, які, можливо, і не відвернуть наближення у кінцевому підсумку світового ладу, але, безумовно, уповільнять ходу.

По-перше – це *ідеологічні розбіжності*. Існуючі ідеології радикально різняться рекомендаціями щодо способів організації й управління суспільствами. Що стосується економічних систем, то ідеологічні розбіжності, можливо, менш істотні, ніж здається на перший погляд. Викликає інтерес той факт, що соціалістичні країни повільно і неохоче знову відкрили для себе ефективність деяких елементів системи вільного підприємництва, а саме: прибутковості як критерію в управлінні підприємством, та вільного ринку, що забезпечує раціональніший розподіл ресурсів порівняно з централізованим планом. У свою чергу країни вільного підприємництва вели пошук більшого узгодження діяльності приватних підприємств, визначення національних пріоритетів і цілей.

До гальмівних факторів належать *традиційні конфлікти* між країнами, що прагнуть підтримувати свою безпеку і територіальну цілісність, зберігати зони впливу, обстоювати свої національні інтереси або реалізовувати імперіалістичні наміри. Проте заспокоює той факт, що такі традиційні конфлікти не завжди тривають довго. Можуть змінюватися і змінюються уявлення про те, звідки слід чекати загрози національній безпеці, так само як і погляди на те, що становить реальний національний інтерес. Імперії розпадалися без великого кровопролиття. Більшість країн – колишніх метрополій – швидко примирилися зі втратою імперій. Багато країн, які вчора були смертельними ворогами, сьогодні стали друзями, що підтверджується сучасними відносинами між Сполученими Штатами і Японією, Францією і Німеччиною, а також перспективою нових відносин між Китаєм і Японією.

Релігії також належать до факторів, що стримують прогрес світового єднання. Вони виступали головними причинами конфліктів протягом останнього тисячоліття. Відомі хрестові походи, релігійні війни, завоювання з метою нав'язати "істинну віру" "язичникам" і навіть геноциди. Примітивні пояснення і цілеспрямовані спотворення окремих релігійних заповідей у минулому призводили до винищення одновірців "в ім'я любові до Бога". В той же час у тих самих віровченнях можна віднайти подібні приписування, що закликали возлюбити ближнього свого, як самого себе. Складається враження, що людина перекручувала наміри своїх пророків переважно для того, аби дозволити собі вільно керуватися сутністю їх вчень. Сучасне відродження ісламу виступає загрозливим і руйнівним фактором. Швидкість його відродження, безперечно, призведе до певних нетривалих відхилень. І все-таки слід пам'ятати, що це релігія, прихильники якої після періоду піднесення, культурного розвитку і політичної експансії частково знищувалися, припинювалися, їм відводилася другорядна і раболіпна роль. Природно, що нове самоутвердження породжуватиме окремі ексцеси, доки та частина людства, що у духовному і світському житті слідує заповідям Корану, не відчує себе повністю відродженою, захищеною і впевненою у собі.

Чи існують реальні альтернативи?

Передбачити варіанти формування в кінцевому підсумку світового ладу теоретично можливо, але ймовірність появи кожного з них не дуже велика. Розглянемо такі варіанти.

Загальне знищення або взаємна руйнація значної частини людства у світовій війні із застосуванням стратегічної ядерної зброї. Технічні засоби для цього існують. Напруженість у відносинах між супердержавами може викликати спокусу застосування ядерної зброї. Проте ймовірність такої події дуже мала. Її ціна для кожної причетної до цього сторони, навіть для можливого переможця, була б надто високою, оскільки заподіяна шкода напевно перевершила б здатність будь-якої країни до відродження. Розв'язування подібної війни позбавлене всякого сенсу. Спроби окремих терористичних або навіжених диктаторів спровокувати таку війну, напевно, "нейтралізувалися" б великими державами.

Створення однією могутньою країною *світової імперії* або встановлення гегемонії. Більше таке вже неможливе. Ймовірні спроби завоювати поодиночі нові країни, змушуючи великі держави зайняти пози-

цію "невтручання" під загрозою розв'язання ядерної війни. Багато народів не так давно здобули незалежність, багато реалізували право на самовизначення, добровільно погодилися на об'єднання. Чим більше країн попадуть у залежність, тим боліснішими будуть проблеми співжиття і більшими відцентрові сили. Поодинокі держави неспроможна управляти великою кількістю народів, справлятися з проблемами складної структури суспільства, забезпечувати можливість підтримання імперії за допомогою терору. Імперія розпалася б ще в процесі створення.

Подальше існування нинішньої рівноваги ядерного страху між двома наддержавами – Сполученими Штатами і Радянським Союзом – не вічне. По-перше, до ядерних належить ще кілька держав. З часом зросте значення принаймні позиції Китаю, що порушить існуючу рівновагу. По-друге, безглуздям здається створення величезних арсеналів ядерних боєголовок, що дорого обходяться, без реальних перспектив їх використання.

Повна дезінтеграція світу на ізольовані нації-держави. Такий варіант економічно неможливий. Він означав би масовий голод в одних країнах, повернення до примітивних способів існування – в інших, переведення "економічного годинника" на десятиліття назад в решті країн. Населення у своїй переважній більшості не терпіло б довгий час таке становище.

Заключення *всесвітніх торговельних угод* між усіма націями-державами і їх різними угрупованнями в умовах відсутності універсальних правил та можливості звертатися до вищих інстанцій, наділених повноваженнями арбітражу, і санкцій; така ситуація надто складна і нестабільна, аби існувати протягом тривалого часу.

Невідворотність світового ладу

Шляхом виключення малоімовірних варіантів приходимо знову до ідеї "світового ладу" як нашого найвірогіднішого майбутнього і у далекій перспективі неминучого. ХХІ ст. повинне побачити його головні контури і, можливо, навіть певну форму. Мабуть, він матиме такі основні ознаки.

– Співіснування різних культур, релігійних вірувань, переконань, способів життя.

– Політичне правління базується на співпраці при владі за умови відсутності сильної верхівки і наявності постійних коаліцій на всіх рівнях правління, що функціонують на засадах колегіальності.

– Істинно федеральний характер політичних інституцій зі взаємо-

пов'язаними відповідальністю і виключним правом на прийняття рішень на різних рівнях суспільної ієрархії – світовому, регіональному, "країни", "провінції", округу, громади і сусідської общини.

– Надзвичайно децентралізована структура влади за широкою участі громадян у прийнятті рішень з "представницькою демократією" на вищих рівнях і "прямою демократією" на нижчих рівнях правління.

Економічні системи регіонів і територій відрізнялися б в залежності від рівня економічного розвитку, співвідношення населення / ресурси та інших подібних детермінантів ефективності економіки. Система має бути так сконструйована, аби забезпечувати економіці проходження послідовних стадій розвитку, підтримуючи диференціацію і спеціалізацію господарської діяльності, що залежить від кліматичних умов, запасів природних ресурсів і схильності людей до вирівнювання винагород за працю та норм (неприродних потреб) споживання.

НЕОБХІДНІ ПЕРЕДУМОВИ

Для досягнення світового ладу слід забезпечити ряд передумов. Головні з них можна легко визначити.

Самовизначення і подальша децентралізація влади. Щойно утворилося або відродилося багато держав. Все ще існує низка спільнот із сильним почуттям національної ідентичності, які також повинні мати шанс самим вирішувати свою долю. Хоча це робить світову політику надто складною і на перший погляд, здається, відсуває перспективу появи світового ладу, це одна з істотних передумов його виникнення у кінцевому підсумку. Природно, що нові нації-держави тішаться одержаною незалежністю. Спершу такі нації переповнені почуттям насолоди від повної незалежності, доки об'єктивна реальність не зумовить їх протверезіння, доки не прийде усвідомлення того, що нація-держава як політична сутність – швидше етап в історії людства, ніж його кінцевий стан. Готовність добровільно інтегруватися у більші політичні і соціально-економічні структури може настати лише тоді, коли нові або відроджені нації:

– набули почуття власної гідності;

– переконалися у власній культурній життєздатності;

– досягли рівня економічного розвитку, що відповідає іншим державам-кандидатам на входження до нових, більших політичних структур;

- пересвідчилися на досвіді інших регіонів типу Західної Європи, що об'єднання у більші економічні і політичні структури зберігає можливість підтримувати повну культурну незалежність, життєздатність і контролювати вирішення питань, що безпосередньо торкаються їх народів.

Синхронізація стадій економічного розвитку. Важко було б без конфліктів об'єднати під одним політичним дахом країни, що перебувають на різних стадіях економічного розвитку. Це все рівно, що зберегти в одній країні суттєву нерівність, а це вдається зробити за умов, коли маси переважно неосвічені або придушені грубим тоталітарним режимом, проте дія жодної з таких умов не може бути тривалою. Синхронізація уже супроводжує примусовий перерозподіл багатства структурами, подібними до ОПЕК, передбачаючи істотне уповільнення розвитку індустріальних країн і прискорений поступ зростаючої кількості нових індустріальних держав.

Розпорошення багатства в країнах. Такий процес, напевно, також відбуватиметься з політичних і економічних причин. Він уже набув поширення у країнах представницької демократії з економічною системою вільного підприємництва. У цих країнах менш заможні громадяни (які становлять більшість) утворюють сильні політичні виборчі округи і домагаються вжиття заходів перерозподілу багатства. До того ж економічний розвиток, який обстоюють багаті соціальні верстви і користуються його плодами, не може довго тривати, якщо у більшості населення не зростає купівельна спроможність і воно не прилучиться до ринкової системи. Вирівнювання може також відбуватися революційним шляхом, як у Китаї, де зрештою була рівномірно поширена бідність і так само мали намір рівномірно розподіляти багатство, яке лише збиралися створити.

Еволюція і конвергенція сучасних суспільних укладів. Якщо має відбуватися безконфліктне об'єднання країн в одній світовій структурі, то відповідні їх цінності мусять стати суміснішими, політичний процес подібним, а економічні системи, навіть залишаючись дещо різними, зрештою не повинні бути різко протилежними. Сучасні суспільні уклади мають розвиватися у бажаних напрямках, аби спричинити неминучу їх конвергенцію; у розділі 2 визначено ці напрямки та оцінено їх ймовірність.

Можна запропонувати такі основні висновки.

Крайності індивідуалістсько-конкуренційних цінностей не прийнятні в світі, де скорочуються простори і вичерпуються ресурси, де існують складні взаємозалежності в суспільствах та між ними. Повністю колективістський спосіб існування недостатньо віддзеркалює істинну природу людини, притаманні їй інстинктивні схильності. Неминучими і вірогідними здаються поширення та утвердження групово-кооперативних цінностей, що дозволяють людині пристосо-

уватися до співвітчизників, зберігаючи індивідуальність, підпорядковувати себе певним спільним цілям і вищим пріоритетам, не вдаючись до фізичного примусу, регламентованих законодавчих правил, громіздкого благодійного бюрократичного апарату.

Правління типу унітарної влади передбачає нав'язування народу волі верхівки і не може безмежно довго існувати в освіченому суспільстві, де люди прагнуть бути суб'єктами, а не лише об'єктами управління, соціального менеджменту. Підтвердженням служить готовність багатьох людей в умовах тоталітарного режиму жертвувати привілеями, матеріальним добробутом і власне життям, обстоюючи свої політичні права. Правління типу противаги призводить до небажаних популяризації, конфліктів і чвар. Далеко не найкращим способом подолання суперечностей між різними інтересами, поглядами і почуттями є простий вибір між "за" і "проти". Політичні інституції покликані забезпечити способи узгодження різноманітних інтересів. Колегіальний тип правління передбачає застосування таких способів, при чому не вдаючись до авторитарного нав'язування або надмірної "соціальної ентропії". Це найкращий варіант політичного правління, який виробило людство на сьогодні.

Змінюються і далі змінюватимуться економічні умови життя людини та її пріоритети. Відтак постійно повинні розвиватися системи, що регулюють створення багатства і його розподіл.

Адміністративно-командна система може сприяти швидкому проходженню країною початкового етапу індустріалізації, але лише ціною дуже значних соціальних і політичних втрат. Вона стає надто обтяжливою на вищих стадіях економічного розвитку. Невгамовна система вільного підприємництва, за якої кожен індивідуум, кожен економічний суб'єкт або частина суспільства переслідує свій особливий економічний інтерес, здається не в змозі досить успішно справитися з поточними проблемами слаборозвинутих і високорозвинутих країн (тих, що стоять на порозі постіндустріального суспільства). Певна форма системи узгодженого вільного підприємництва, яка зберігає динамізм приватної ініціативи, автоматичні регулятивні механізми ринку і, крім того, створює такі умови, за яких навіть приватна власність слугує єдиній суспільній меті, є найжиттєздатнішою моделлю.

Вірогідність світового ладу

Названі передумови надто претензійні. Виникає цілком законне запитання: чи можна їх створити? На це є підстави сподіватися.

Людина справлялася з надзвичайно складними проблемами тоді, коли вони були досить ясні, мета приваблива або конче потрібна, і зрештою проглядалися шляхи їх розв'язання. Впродовж останнього століття зберігалися виключно високі темпи технологічних і комерційних нововведень. Різні дослідження неодноразово приводили до одного висновку: схемі "потреба – зусилля" належить основна роль в пробудженні здатності до новаторства серед окремих індивідумів, груп і в цілому нації. Саме на цю схему слід покладатися, аби досягти високого ступеня участі мас у політичному житті, високої важливості, у створенні та апробуванні необхідних нових соціальних, політичних і економічних інституцій.

Повсюдно підвищується освітній рівень. Зв'язки між різними явищами та процесами у суспільстві, що визначають наше сьогодення і впливають на наше майбутнє, розширюються навіть за умов наявності багатьох викривлень. Напевно, поширюватиметься серед населення розуміння невідповідності між старими політико-економічними настановами і майбутніми потребами, так само як і усвідомлення необхідності інституційних нововведень.

Позаду нас надзвичайно багатий історичний досвід: війни, що приносили біди переможцям, революції, що приводять до протилежних наслідків, шовінізм, расизм, експансіоністські імперіалістичні авантюри, що обов'язково породжують "володарів", визвольні рухи як необхідний крок до суспільного повноліття. Той факт, що в сучасному світі існують принаймні зародкові моделі необхідних складових структури світового ладу зумовлює вірогідність його виникнення у кінцевому підсумку. Є країни, які надійно функціонують завдяки схильності людей до співпраці і добровільного підпорядкування суспільним потребам, де управління здійснюється таким чином, аби об'єднати різні мовні общини, зберегти їх культурну неоднорідність, досягти високого ступеня участі мас у політичному житті, високої стабільності і плавного функціонування шляхом еволюційного розвитку, які досягли економічного процвітання, не експлуатуючи колонії і не вдаючись до насильного нав'язування державних пріоритетів, протиставляючи їх пріоритетам індивідуальним.

Маємо і такий континент, як Західна Європа, країни якої докладають значних зусиль, щоб створити наднаціональну структуру, у якій не буде місця ні панівній нації, ні рабам. Це дійсно повчальний прецедент і можлива модель для майбутнього.

Ще впродовж десятиліть людство мандруватиме до мети звивистими шляхами. Проте з часом ці шляхи напевно зближаться. Ми не можемо покинути нашу планету. Ми не бажаємо її руйнації. Жодна частина людства не в змозі її привласнити. Нам слід пристосуватися до правил співжиття, якими будемо керуватися в умовах майбутнього єдиного світового ладу, нашої спільної долі.

РЕТРОСПЕКТИВА

У розділі "Ефективність суспільств – загальний огляд" я стисло виклав показники ефективності, яким присвятив додаток з такою ж назвою. Твердження про те, що ефективність суспільств слід оцінювати, використовуючи не лише економічний, а й соціальний та політичний критерії, нині вимагає додаткової уваги, особливо це стосується того факту, що між цими показниками існує взаємозв'язок. Тимчасового економічного прогресу можна досягти за різних форм політичного правління, але зрештою економіка функціонуватиме ефективно лише в тому разі, якщо політичний лад та його інституції цілком прийнятні для широких верств населення та за умов існування розумної соціальної справедливості, а отже, миру і, що навіть важливіше, соціальної згуртованості.

Основні ідеї короткого викладу під назвою "Детермінанти ефективності" в практиці останніх років одержали додаткове обґрунтування і підтвердження завдяки досвіду багатьох країн. Проте здаються необхідними такі уточнення і доповнення:

– однією з передумов ефективності нами розглядалося технічне ноу-хау, нині акценти слід змінити в сторону технологічного прогресу як однієї з передумов економічного розвитку. Особливого значення набувають процес і механізм перетворення фундаментальних наукових знань в ефективні технології, тобто виробництво нових товарів, створення нових процесів і надання нових послуг.

– Що стосується *насади до праці*, відповідної майстерності/ноу-хау, яка дозволяє працювати раціонально, і достатніх інвестицій, які полегшують зусилля людей, до них слід додати таке:

а) *конкурентні мотиви* індивідумів, соціальних груп, підприємств і в цілому суспільства, що породжували б прагнення до вдосконалення і розвитку;

б) щойно відзначене мусить співіснувати з відносинами співпраці між індивідумами, соціальними групами, урядом, підприємством і профспілковими лідерами, аби узгоджувати зусилля, спрямовані на продуктивніше використання активності людей;

в) *необхідність суспільної дисципліни*, що приводить швидше до вигідної, ніж згубної для суспільства в цілому поведінки індиві-

дуумів і соціальних груп. Досягти такої дисципліни можна за допомогою сили, що мало місце у ряді країн, збільшенням кількості законів, завдячуючи культурній спадщині, що породжує у людини таку схильність до дисциплінованості, а також системою загальноприйнятних переконань чи зрештою особливими політичними інституціями.

Нав'язування дисципліни за допомогою сили або законів приводить до створення бюрократичного апарату для нагляду і контролю, що збільшує витрати країни і зменшує її конкурентоспроможність на світових ринках. Лише свідома суспільна дисципліна забезпечує країні стабільне функціонування. Як зазначалося раніше, вона може триматися на певній системі цінностей, а також зумовлюватися типом політичних інституцій, що гарантують права людини, мобілізуючи її зусилля не тільки на задоволення власних інтересів, а й на спільне благо.

Систематизація, наведена у розділі "Компоненти суспільного ладу", засвідчує, що кожен суспільний лад включає систему цінностей, форму політичного правління й економічну систему, водночас вона є не такою упередженою, а отже, напевно, прийнятнішою, ніж традиційний поділ країн на демократичні та авторитарні, капіталістичні та комуністичні.

Потреба у змінах для багатьох країн, як зазначалося у розділі "Еволюція суспільного ладу", нині стала ще очевиднішою. Десятиліття тому таким країнам, як Китай і Радянський Союз, легше було порекомендувати певні докорінні зміни, ніж передбачати, що вони зможуть так швидко статися.

У розділі "Становище націй-держав" першою країною, що розглядалася, були Сполучені Штати. Зауваження про те, що у балансі Сполучених Штатів пасиви переважають активи і країна, таким чином, потребує докорінних змін суспільного ладу, могли на той час вразити багатьох читачів. Процитую: "Основна причина полягає у досить несподіваному виникненні невідповідності між трьома складовими суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою. Вони більше не відповідають ні одна одній, ні новим внутрішнім і зовнішнім реаліям. Здається, вони потребують докорінної перебудови, а не лише незначного ремонту".

На початку 80-х років могли, безперечно, виникнути сумніви щодо мудрості рекомендацій докорінних інституційних змін для Сполучених Штатів. Рональду Рейгану, обраному на перший строк, вдалося збудити американський індивідуальний і колективний егоїзм і знову пробудити віру у велику долю країни. Він обстоював меншою мірою регульоване, меншою мірою централізоване управління і надав суспільству нового динамізму. Однак на його президентство покладалися надзвичайно великі сподівання, і це у поєд-

нанні з сучасною схильністю суспільства до "розмелювання" своїх лідерів винесло на поверхню крихкість суспільства, тим самим підсилюючи сумніви стосовно свого "високого призначення".

Інституції функціонували ненадійно не лише на макрорівні. Корпорації, яким було надано свободу дій, "вольність" з метою поліпшення їх конкурентоздатності на світовому ринку, натомість почали вдаватися до "розгулу" придбань, поглинання інших, безцеремонної заміни керівництва, тобто корпоративного канібалізму. До негативних соціальних наслідків слід віднести закриття підприємств і поспішні звільнення робітників. Підвищилися показники діяльності окремих корпорацій, розбухли рахунки фінансових посередників, однак в цілому функціонування економіки США погіршувалося.

Суттєвими є зміни у становищі США, що були найбільшим кредитором, а нині стали найбільшим боржником, і країна продовжує болісно відчувати надмірний бюджетний дефіцит, велике негативне сальдо в зовнішньому торговельному балансі. Найкращий узагальнюючий показник послаблення позицій США у світовому економічному контексті – подальше істотне зменшення їх особливої ваги у світовій економіці, що виражається часткою Сполучених Штатів у світовому національному продукті. Беручи до уваги сказане, можна зробити висновок, що поради провести реорганізацію суспільного ладу США мали основу, а потреба у цих змінах стала ще невідкладнішою.

Однак як виявилось, я був занадто оптимістичним щодо вірогідності необхідних змін. Очевидно, повинне відбуватися подальше ускладнення становища США на світовій арені, перш ніж еліта країни зробить висновок про необхідність докорінних змін політичного правління. Отже, Сполученим Штатам, мабуть, слід пройти ще ряд президентських виборів, аби усвідомити недоліки процесу виборів, а також пережити ще кілька президентів, які не зможуть ні "вдосконалити його", ані здійснити чудо. Інституційним зрушенням могли б сприяти зміни у світовому контексті, утвердження Японії як світової держави, ідеологічна "розрядка", істотне послаблення протистояння між США і СРСР, а також той факт, що СРСР у значно складніших умовах вдався до здійснення кардинальних перетворень свого суспільного ладу. До того ж Сполучені Штати можливо менше відчують потребу виступати у ролі опікуна світу, бути взірцем для інших країн і, таким чином, бути стриманішими у наведенні ладу у власному інституційному домі.

Перейдемо до розділу, присвяченого Радянському Союзові, який безперечно викличе найбільший інтерес у потенційного читача українського варіанту цієї книги. У розділі "Недалеке минуле" йдеться про те, як Радянський Союз став світовою державою. Ви-

світлення цього питання було досить об'єктивним. Припущення, що Радянський Союз, очевидно, уже досяг "зеніту своєї могутності" могло б бути категоричнішим. Порада, згідно з якою "здається необхідною докорінна перебудова (перестройка) його суспільного ладу", була обгрунтованою, хоча ніхто не міг, напевно, передбачити появу такого активного, далекоглядного і сміливого лідера, як М. Горбачов. Він усвідомив необхідність таких істотних змін і проголосив їх під гаслами "перебудова, гласність, демократизація".

Розглядаючи наступний розділ "Сучасний баланс активів і пасивів", усвідомлюю, що "наснагу до праці" мені слід було віднести до пасивів, а не якоюсь мірою свавільно до активів.

Зовнішні позиції Радянського Союзу посилювалися кволо, особливо у першій половині цього десятиліття, що пояснюється стагнацією економіки, непосильними воєнними витратами, великою допомогою Кубі, В'єтнаму, але здебільшого – швидким падінням привабливості радянської державної "командної" моделі економіки, зокрема у країнах третього світу. Це сталося внаслідок зниження ефективності радянської економіки, а разом з тим і в результаті справжнього стрибка вперед "чотирьох азіатських тигрів" – Гонконгу, Сінгапуру, Південної Кореї і Тайваню. Усі вони обрали економічну систему вільного підприємництва, орієнтовану на експорт і ринок.

Аналіз "пасивів" Радянського Союзу, що висвітлив нетривкість офіційно проголошеного суспільного ладу, епізодичне перетворення наукових знань у нові технології, жалюгідне становище сільськогосподарства, низька ефективність централізованого планування, а на додаток національні проблеми, які є найболючішими у Радянському Союзі, знайшов практичне підтвердження у подіях останнього десятиліття. Можливо значно швидше, ніж я передбачав, пом'якшиться конфлікт з Китаєм.

У розділі "Майбутні варіанти" сформульовані припущення щодо характеру і вірогідності змін економічної системи, політичного правління і цінностей (ідеології) цього специфічного суспільного ладу. Викладені міркування досі залишаються правильними. Дійсно, деякі висловлені ідеї щодо необхідних перетворень уже почали втілюватися, дарма що іншим способом. Наприклад, до таких подій є підстави віднести вибори 26 березня 1989 року, які навряд чи можна було передбачити.

Однак я припустився помилки, пропонуючи спершу здійснити економічну децентралізацію, позаяк це нібито найлегше зробити, а реформи політичного правління та ідеологічних цінностей слід було б провести потім. Життя показало, що докорінні зміни економічної системи, зокрема структури ціноутворення, дуже складний процес, разом з тим воно засвідчило, що стало можливим одночасне просу-

вання на політичному та ідеологічному напрямках і навіть швидше, ніж у сфері економіки. Отож, беручи до уваги занепад економіки і той факт, що стару командну систему зламано, а нову "систему вільного ринку" ще не створено, можна стверджувати, що моя рекомендація починати з економічної децентралізації зрештою була правильною.

Найбільші сумніви викликає частина розділу – "Можливість мирного розвитку", зокрема підрозділ "Найвірогідніший сценарій". Особливості, що відзначалися як можливі сприятливі фактори мирного розвитку, все ще залишаються дієвими. Все це стосується і деяких перешкод. Чого у свій час я просто не міг передбачити, то це появи лідера, який дійсно стане каталізатором суспільства, що досягло "стану насичення". Протягом останніх трьох років сталися надзвичайно важливі зміни, що мали окремі ознаки революції, хоча досі ці зміни відбуваються мирним шляхом. До таких основних змін можна віднести:

– Перегляд зовнішньої політики. Очевидно відкинута ідея експорту революції. Висунуто ряд пропозицій щодо роззброєння, досягнуто домовленості, аби прискорити припинення громадянських воєн у деяких країнах (наприклад в Анголі), завершено виведення військ з Афганістану, послаблено напруженість у відносинах Схід-Захід, зросла підтримка Організації Об'єднаних Націй, соціалістичним країнам Центральної Європи надано свободу дій для розвитку власним шляхом.

– Істотні зміни у внутрішньому житті країни. Омолодилося вище керівництво партії та уряду, надано більшу свободу засобам масової інформації, активізувалося життя у сфері мистецтва і літератури, неохоче дозволялася діяльність різних соціальних, культурних, народних та екологічних рухів, що росли як гриби після дощу, більшість з них набула вигляду політичних рухів. Розгорнута кампанія виборів 1989 року у багатьох частинах Радянського Союзу стала яскравим свідченням утвердження особливого типу демократизації.

Під час кількох останніх візитів до Радянського Союзу, хоча здебільшого це були візити на Україну, я безпосередньо відчув глибокі зміни у ставленні, суто психологічні зміни. Навіть при випадкових зустрічах люди вільно висловлюють свої думки. Вони не вдаються до пропаганди значних досягнень, а радше критикують злочини режиму в минулому, нинішні недоліки і виявляють сильну спрагу до пізнання досвіду інших суспільств. Вони не займаються пропагандою. Вони ставлять запитання.

– Ледалі посилюється процес національного пробудження у різних республіках. Яскравим свідченням стали вибори на республіканському, обласному, районному та міському рівнях. Гострі парла-

ментські дебати, масові демонстрації, страйки, відновлення традиційних національних прапорів і символіки, нарешті, декларації про незалежність і суверенітет, проголошені союзними республіками, в тому числі, що досить незвично, Росією, означають, що Радянський Союз у кращому разі може зберегтися як дуже нестійка федерація суверенних республік. Проте найімовірніше, як політична сутність він розпадеться у недалекому майбутньому.

– Ситуація в економічній сфері змішана. Підприємствам надано більші права і більшу відповідальність, включаючи право безпосередньої участі у світовій торгівлі, створенні спільних підприємств тощо.

Однак республікам не дали великої економічної влади, незважаючи на проголошені декларації про суверенітет. Реформа цін не відбудеться завтра і водночас не буде різкого повороту до конкуренції на світових ринках через конвертабельність карбованця. Деякі кооперативи та інші нові структури діють надзвичайно швидко, проте державний апарат все ще функціонує на старих бюрократичних засадах. Дефіцит окремих основних товарів повсякденного вжитку, напевно, є найсерйознішою проблемою.

Отже, залишаються без відповіді кілька основних питань:

– Чи може нинішній процес соціополітичного бродіння тривати досить довго, аби проникнути у суспільство на достатню глибину, набрати відповідного поширення і тим самим зробити процес суспільних перетворень необоротним?

– Чи може економічна криза не проходити так довго, аби зробити можливим втілення в життя передбачених основних економічних реформ і почати приносити результати?

– Чи можуть знайти задоволення аспірації і вимоги різних національностей щодо культурного, мовного, економічного і політичного суверенітету, не викликаючи сильної протидії з боку консервативної частини партії, військових кіл, бюрократичного апарату і значної кількості російського населення?

Для відповіді на сформульовані запитання можна запропонувати лише гіпотетичні варіанти:

– Численні нові ініціативи у сферах зовнішньої і внутрішньої політики, започатковані нинішнім керівництвом, можуть підтримувати дисбаланс "опозиції" та утруднювати самоорганізацію повномасштабного руху протидії. До того ж соціополітичні перетворення не повинні відбуватися відповідно до "установлених реалій" північно-атлантичного світу, тобто у першу чергу шляхом створення багатопартійної системи. Я переконаний, що можна розпочати із застосування механізмів прямої демократії – права на ініціативу і референдум на місцевому, регіональному, республіканському і загальносоюзному рівнях. На цих рівнях урядові управлінські органи могли б

обиратися демократично утвореними законодавчими зборами. Отже, політичний плюралізм був би неоціненним і бажаним результатом такого процесу демократизації, а не його відправним пунктом.

– Аби уникнути економічної кризи, слід швидше переорієнтувати людські, фінансові і матеріальні ресурси з воєнних на цивільні галузі, терміново збільшити потік іноземних інвестицій і супровідного ноу-хау та негайно запозичити досвід деяких країн (наприклад, Сінгапуру), як рентабельно управляти державними підприємствами в умовах вільного ринку і конкуренції на світовому рівні.

– Збільшити виробництво харчових продуктів шляхом активно здійснюваних, гідних довір'я реформ сільського господарства, які забезпечили б фермерам матеріальні стимули для збільшення обсягів виробництва і водночас повернути їм можливість пишатися своєю працею і відчувати себе господарями власної долі.

– Задоволення законних і нині чітко визначених устремлінь різних національностей залишається найсуперечливішою проблемою. Викликало подив виникнення у республіках Прибалтики "альянсу" між народними фронтами і комуністичними партіями. Його зухвалі вимоги спричинили гостру критику, однак за допомогою сили ці політичні рухи не вдалося знищити, як це могло б бути у зовсім недалекому минулому. Чи не стане національний рух в інших республіках, зокрема на Україні, що знайшов підтримку і набув відверто політичної орієнтації, альтернативою існуючій структурі влади? Яким чином ці політичні рухи можна тепер стримати? Пристрасті у країні киплять. Чи можна повернути джина до пляшки? Зробити це не так просто. Проте посилення дії відцентрових сил, характерне для різних національних республік, все ще викликає принаймні кволі спроби з боку частини керівних кіл взяти ситуацію під контроль. Це, в свою чергу, могло б привести до протидії, і окремі республіки спробували б відокремитися від Союзу, дарма що досить швидко приєдналися б до спільного ринку і зрештою опинилися б у великих політичних федераціях Європи або Центральної Азії.

На завершення перегляду розділу, присвяченого Радянському Союзові, написаного десять років тому, можна зазначити, що я:

– пересвідчився у досить точному прогнозі необхідності і характеру докорінних змін;

– здивований швидкістю, сміливістю та одночасністю, з якими започатковано ці зміни;

– припускаю можливість того, що Радянському Союзові вдасться мирним шляхом здійснити необхідні перетворення, тобто зберегтися як союзу;

– маю великий сумнів щодо "спокійного і благополучного завершення" процесу, а точніше я все ще переконаний у невідворот-

ності повної або принаймні часткової дезинтеграції Радянського Союзу як сильної політичної сутності.

Центральна Європа. В оригіналі книги я лише побіжно згадав країни Центральної (Східної) Європи. Такий підхід ґрунтувався на справедливому припущенні, що країни цього регіону залишаться під радянським воєнно-політичним контролем до того часу, поки не почне змінюватися ситуація саме у Радянському Союзі. Це припущення виявилось правильним.

Швидкість, з якою Польща, Східна Німеччина, Чехо-Словаччина, Угорщина і меншою мірою Болгарія та Румунія здійснили кардинальні політичні і соціальні перетворення, уникаючи можливих катаклізмів, історично безпрецедентна і, відтак, ці перетворення можуть стати початком нового витка в історії людства, тобто безкровних змін в країнах.

Варто було б осмислити, якщо не проаналізувати, чому стали можливими ці докорінні суспільні зміни у Центральній Європі, уникнувши втручання Радянського Союзу. Я переконаний, що незвично мудрим рішенням для поляків стало формування коаліційного уряду після переконливої перемоги Солідарності. Особливо вдалим було рішення залишити в руках комуністів впливові посади міністрів внутрішніх справ і оборони. Таким чином, уникнули очевидного приводу для застосування Радянських Збройних Сил, позаяк виникла ілюзія або видимість, ніби Радянський Союз міг все ще певною мірою впливати на перебіг подій в Польщі, принаймні з воєнної точки зору або з міркувань безпеки. До того ж існувало переконання, що будь-яке військове втручання зустрівало б шалений і одностаійний опір з боку польського народу.

Як тільки сформувався коаліційний уряд у Польщі, не спровокувавши радянського втручання, інші партнери СРСР у Центральній Європі збагнули, що вони також могли б здійснити мирну революцію і повалити владу комуністичних партій. Усі раніше згадані країни Центральної Європи у певному розумінні виявилися у стані соціальної насиченості. Їхнє прагнення до змін стримував лише страх виникнення нового Будапешту 1956 або Праги 1968 року. Приклад Польщі захолював масові демонстрації і виступи в інших країнах, і марними виявилися спроби комуністичних партій перебуватися навздогін подіям, все це привело до ефекту доміно.

Країни Центральної Європи прямуватимуть досить різними шляхами до мети, яка здається їм спільною долею, тобто до повної економічної і політичної інтеграції із Західною Європою. Польща з ентузіазмом взялася за здійснення приватизації і піддається управлінню лише завдяки сильним патріотичним почуттям і народній підтримці уряду, готовності змиритися з тимчасовими труднощами, аби бачити народження нової Польщі. На додаток, Польщі допоможе Захід-

ний світ. Труднощі перехідного періоду Угорщини і Чехо-Словаччини також будуть дещо пом'якшені допомогою з боку Заходу. Цим країнам надаватимуться значні інвестиції, а також істотна допомога з боку міжнародних організацій, на багатосторонньому і двосторонньому рівнях. Західна Німеччина у рекордно короткий строк поглине Східну Німеччину. Болгарія намагатиметься зайняти позицію "ми також" і переконати Західний світ у тому, що вона може бути подібною до Угорщини і Чехо-Словаччини, тобто стати справді демократичною, гідною довіри і підтримки Заходу. Румунія мусить пройти найдовший і найтемніший тунель, перш ніж зможе затамувати біль страшних втрат, пов'язаних з правлінням Чаушеску, і вийти на шлях нормального економічного і соціального розвитку.

Розділ, присвячений Японії, потребує короткого коментаря. Як і передбачалося, країна продовжує функціонувати дуже ефективно. У 1983 році опубліковано книгу "Японія у 2000 році". Слід зазначити, що вона стала результатом досліджень і відтворила погляди 148 провідних японських вчених, представників бізнесу та уряду. Вона видана під редакцією Д-р. Сабуро Окита, відомого творця концепції японського економічного розвитку, який, до речі, написав передмову до моєї книги "Дороговкази у майбутнє". У дослідженні "Японія у 2000 році" названо три пріоритетні проблеми, що потребують розв'язку: подальше зростання економіки у напрямку наукомістких виробництв, "поступове постаріння" населення та інтернаціоналізація. У своїй книзі я розглянув першу і третю проблеми, проте спеціально не торкався питань постаріння населення. Японія швидше, ніж передбачалося, справляється з усіма трьома пріоритетними завданнями. Вона продовжує демонструвати ефективність свого суспільного ладу, що так добре пасує до сучасних "умов сприйняття землі як космічного корабля".

Китай – ще одна країна, у якій протягом останнього десятиліття відбулися значні зрушення в напрямках досягнення цілей модернізації та інших згаданих у книзі. До головних подій у цій країні належать:

- певні зміни у соціальному та політичному управлінні суспільством;

- дедалі більша очевидність наслідків економічних реформ, започаткованих у 1981 році, особливо у сільському господарстві, за яких селянам дозволено виробляти і реалізовувати на вільному ринку будь-яку продукцію. Дуже швидко стали відчутними результати. Протягом перших трьох років дії реформи обсяг сільськогосподарського виробництва зростав щорічно на 10 відсотків без радикальних змін у технології обробки землі, але з більшою орієнтацією на вирощування овочів та фруктів поряд з основними сільськогосподарськими культурами.

Спостерігався також швидкий розвиток промисловості. Впродовж трьох згаданих років обсяг промислового виробництва збільшився майже на 25 відсотків, хоча такий ривок вперед не завжди мав позитивні наслідки, зокрема дефіцит потужностей і вузькі місця на транспорті. Проте після ейфорії, що запанувала напочатку у зв'язку з позитивними результатами, проявилися негативні побічні наслідки. Спостерігалися зловживання в царині валютних операцій, наприклад при закупівлі кольорових телевізорів. Почалася інфляція. Відновилися старі соціальні недуги, наприклад, корупція і проституція. Студенти демонстрували нетерпимість. Частина селян та інших господарів збагачувалася надто швидко і почала хизуватися своєю заможністю перед іншими. Отже, нічого дивного немає в тому, що політичне керівництво країни, стурбоване "зараженням" китайського суспільства, придушило масові демонстрації і тим самим тимчасово перервало процес лібералізації.

Нині постає слушне питання: чи продовжуватиме Китай подальшу лібералізацію своєї економічної системи і поступове розширення бази політичної влади? Аби найретельніше проаналізувати його, слід назвати гальмівні і рушійні сили, я почну з останніх. Подальша децентралізація економіки, ширше використання ринкових механізмів і комерційних відносин між підприємствами неминуче послаблять владу і, можливо, обмежать деякі привілеї центрального бюрократичного апарату, тому значна частина цього апарату схильна протистояти лібералізації. Все це стосується і розширення бази політичної влади.

Існують дуже серйозні мотиви, що змушують Китай продовжувати нинішній прагматичний курс.

1) Якщо Китай хоче скористатися сповна цінністю Гонконгу, який переходить під юрисдикцію Китаю в 1997 році, він повинен спробувати у спокійній манері приєднати його і не встановлювати контролю над динамічним капіталістичним розвитком Гонконгу. Навіть у минулому Гонконг мав для Китаю надзвичайно важливе значення у сфері зовнішньої торгівлі, імпорту нау-хау і забезпеченні валютних операцій. Він слугував своєрідною пуповиною для зв'язків Китаю з рештою світу. Гонконг міг би і далі відігравати дуже важливу роль як посередник між Китаєм і рештою світу, але за умови, що він матиме можливість функціонувати на засадах нинішньої економічної системи, а це, в свою чергу, стало б можливим лише у випадку, якби Китай продовжував розвиватися у напрямку економіки вільного підприємництва.

2) Для Китаю має важливе політичне значення також Тайвань, який і дотепер є дуже ласим економічним шматком. Китай не намагатиметься завоювати Тайвань війсьним шляхом. Проте якби Китаю вдалося мирно поглинути Гонконг, це умножило б існування різних

економічних систем Китаю і Тайваню під однією спільною політичною парасолькою. В дійсності у просуванні у вищезгаданому напрямку між Китаєм і Тайванем встановлюються численні неформальні відносини.

3) Як відзначалося, Японія посідає чільне місце у політиці Китаю. Розширення економічного співробітництва з Японією приваблює з точки зору ефекту синергізму. Японія позбавлена природних ресурсів, відбувається постаріння її населення, проте у всіх сферах економіки панує передова технологія, існують надлишок інвестиційного капіталу і глибока обізнаність зі світовими ринками. Китай володіє могутньою ресурсною базою, потужним потенціалом робітництва, має велику потребу у технічному нау-хау та зарубіжних інвестиціях, але не дуже орієнтується в ситуаціях на світовому ринку.

Інша причина заінтересованості Китаю Японією полягає у тому, що остання виявилася першою великою східною країною, яка спромоглася на модернізацію і при цьому не змінилася у культурному плані, а за своїм характером не стала схожою на країни Європи або Північної Америки. Китай зі своїми сталим почуттям власної гідності та колоритною історією не бажає докорінно змінювати свою вікову культуру. Він лише хоче стати сучасною індустріальною, економічно розвинутою і політично вагомою державою. Японія ж є зразком, як цього досягти. Однак Китай може за своїти досвід Японії лише за умови, що він знову у процесі подальшої лібералізації наблизитиметься до сучасної японської системи.

4) Існує й інший фактор, що дозволяє Китаю продовжувати лібералізацію. По-перше, він не несе відповідальності за марксистську ідеологію, бо запозичив її у Радянського Союзу, аби застосувати як необхідний засіб для здійснення назрілої соціальної революції. Китай ладен відкинути догми, що показали свою неспроможність. Він може собі це дозволити, незважаючи на те що марксистська ідеологія узаконила соціальну базу політичної влади, оскільки Китай має можливість для відступу по двох позиціях. По-перше, 95 відсотків населення країни – китайці, з притаманним їм почуттям національної ідентичності. По-друге, Китай одержав у спадок філософію, головним чином конфуціанство, що пробуджує у людей дисциплінованість і згуртованість на противагу егоїзмові і відцентровим силам. Саме у цих двох складових, тобто почутті ідентичності і спільній філософській спадщині, можна віднайти нове обґрунтування політичних інституцій. Іншими словами, Китай, включаючи Тибет і частину провінції Сіньцзян, представлений єдиною нацією і як такий здатен розвиватися, не зазнаючи дезинтеграційних процесів, як політична сутність.

Підтвердилася думка про те, що країни ЄАВТ (Європейська Асоціація Вільної Торгівлі) тягнуть до Спільного ринку. Австрія готова до офіційної заяви про вступ до Спільного ринку, а інші країни-члени ЄАВТ заграють з ЄЕС, аби будь-що наблизитися до нього.

Останнє десятиліття стало серйозним уроком для Франції. Нині вона готова здійснити докорінні зміни, зокрема перейти від консервативного до найлівішого соціалістично-комуністичного коаліційного уряду і повернутися на вихідні позиції без громадянської війни або революції. Франція беззастережно пов'язала свою долю із Спільним ринком, а також зі Сполученими Штатами Європи – об'єднанням, що у кінцевому підсумку неодмінно виникне.

Німеччина залишається могутньою державою. Втрата столиці – Берліну в результаті поразки у війні обернулася несподіваним благом. Відсутність великого столичного міста перешкождала надмірній концентрації влади, культурного життя і зростанню федерального бюрократичного апарату. Це дозволило федеральній республіці нормально функціонувати, а багатьом "Землям", що входять до її складу, вдалося показати значний динамізм розвитку. Нині Німеччина зіткнулася з серйозними проблемами, пов'язаними з возз'єднанням країни. Беручи до уваги економічну і фінансову могутність Західної Німеччини, можна однозначно твердити, що десь протягом десятиліття Східна Німеччина підніметься до рівня Західної. Об'єднана, а тому ще динамічніша Німеччина може стати економічним локомотивом для всієї Європи – Східної і Західної. В разі невдачі у здійсненні її економічної експансії Об'єднана Німеччина може стати причиною стурбованості для Європи.

Розгляд Італії не потребує жодних доповнень. Можна було б зробити єдиний коментар, що стосується значимості сім'ї як соціальної одиниці. Це одна із складових розчину, що цементує Італію.

Справжніх змін зазнало Об'єднане Королівство. Під керівництвом тривалий час незмінного прем'єр-міністра, "залізної леді", країна розвивалася у "руслі консерватизму". Істотно обмежено владу профспілок, переважну частину підприємств державного сектора приватизовано, значно скорочено зайнятість у таких раніше неефективних галузях промисловості, як вугільна і металургійна. Значно зросла питома вага населення, яке стає домовласниками та акціонерами. Поеднання всього цього дало позитивний результат – поліпшилась економічна діяльність. Проте за це заплачено велику ціну. Залишається високий рівень безробіття, розширилася сфера

послуг, водночас звузилася індустріальна база, не загоїлися виразки соціальних і класових суперечностей. Країна все ще далека від утворення уряду національної єдності і досягнення злагоди у суспільстві.

У Великобританії був шанс змінити політичне правління. Після розколу лейбористської та утворення соціал-демократичної партії здавалося, що в союзі з лібералами міг утворитися сильний центр і навколо нього поступово сформувався б коаліційний уряд. За відсутності у виборчій системі механізму пропорціонального представництва та в результаті війни з Аргентиною за Фолклендські острови, під час якої консерватори апелювали до британського патріотизму, партіям центру не вдалося прорватися до влади. Відтак країна все ще залишається надзвичайно політично поляризованою.

Єдиною істотною зміною останніх років у Бельгії та Нідерландах став рух до більшої мірою федералізованої структури у Бельгії, що здатна примирити етнічні суперечки між фламандцями і валонами, з яких складається населення цієї країни.

Як і передбачалося, Швеція пережила період пристосувань до нових умов, продиктованих енергетичною кризою і значними витратами на соціальні потреби. Сталися зміни в уряді, і країна повернулася до відносної стабільності. Соціал-демократична партія знову при владі, а тому я продовжую обстоювати думку, що Швеція – це класична модель розподільчого соціалізму, за якого багатства створюються приватним сектором, а несправедливості ринкового розподілу компенсуються урядом, тим самим поєднуються відносна ефективність виробництва з порівняно високим рівнем соціальної справедливості.

Розділ, присвячений Швейцарії, не потребує ніяких змін. Ця країна продовжує стабільно функціонувати. Спостерігається повільний і тривкий прогрес з поступовими, але безперервними пристосуваннями. Досить точно і водночас похвально Швейцарію можна назвати "політичною черепахою". Вона рухається неквапно і в той же час виграє гонку у "політичних зайців". Аби показати у дещо алегоричній формі, як розвинута країна з доскональними інституціями, залишає суверенітет у руках народу, може жити і діяти без будь-яких добродійних лідерів, я нещодавно запитав колишнього президента, який був членом Федеральної Ради впродовж п'ятнадцяти років і обіймав там різні посади: "Коли Федеральна Рада, тобто сім її членів, щороку вирушає у дводенну подорож в гори без належної охорони, може статися, що поодинокий терорист прикінчить вас усіх разом. Чи створить це які-небудь ускладнення?" Без вагань він відповів: "Так, для семи сімей, безперечно!" Безумовно, відповідаючи на запитання, він мав на увазі, що у країні не виникли б великі

ускладнення, навіть якби усі члени федерального уряду стали жертвами терористів, оскільки парламент просто обрав би інших сімох радників, схожих на своїх попередників, тобто не наділених ні іскрою божою, ні геніальністю, але людей з великим досвідом, здатних присвятити себе служінню своїй країні і працювати з людьми незалежно від їх мови, віросповідання і політичних поглядів.

На мою думку, зростає значення швейцарських політичних інституцій як зразка для інших суспільств, що могли б досягти такої стадії зрілості. Дійсно, нині досвід Швейцарії може стати повчальним і для Радянського Союзу, оскільки він шукає нових форм системи політичного правління.

У розділі під назвою "Європа – політичний керований механізм?" я передбачав, що навколо ЄЕС не лише розвиватиметься розширений Спільний ринок, а й виникне політична структура, яку з часом можна було б назвати Сполучені Штати Європи. На початку цього десятиліття така заява могла б викликати великі сумніви, оскільки ЄЕС перебувала у кризовому стані. Останні роки підтвердили прогноз і правильність заяви. До ЄЕС прилучалися нові члени, їх кількість безболісно зростає з дев'яти до дванадцяти. Визначений 1992 рік, коли ЄЕС стане дійсним Спільним ринком, має надзвичайно стимулююче значення для Західної Європи. Це проявляється в першу чергу у сфері бізнесу, водночас у політичних ситуаціях, а також поширюється на населення в цілому. Потрібен час, аби ЄЕС стало справжньою політичною федерацією. Потрібен час, аби деякі члени ЄАВТ приєдналися до ЄЕС. Потрібен також час, аби деякі країни Центральної Європи прилучилися до співтовариства. Однак вважаю, що по суті структура Пан-Європа майже неминуха у далекій перспективі і, безумовно, дуже бажана як для Європи, так і для решти світу.

Розглядаючи проблеми Індії, я стверджував, що її багатовікова історія відіграє роль суспільного маховика і виступає джерелом духовної підтримки, що допомагає суспільству пережити навіть найскладніші періоди. Минуле десятиліття ще раз переконало в існуванні цього феномена. У країні відбувалися драматичні події, а саме: підступне вбивство Індіри Ганді, дещо несподіване успадкування влади її сином Радживом Ганді, який спочатку не був готовим до такої ролі, вибух насильства на етнічному ґрунті, зокрема виступи сикхів у Пенджабі та в інших місцях, які претендують на більшу автономію для території, де проживають відповідні етнічні групи. Незважаючи на ці події, Індія продовжувала повільно, але безупинно рухатися вперед. Новий прем'єр-міністр забажав очистити свою партію – Індійський національний конгрес – від внутрішньої корупції, але змушений був применшити свій запал. Він волів швидко

зробити країну технологічно передовою, однак змушений був уповільнити крок. Найбільшого успіху йому вдалося досягти у просуванні країни до економіки вільного підприємництва і відкритішої до конкуренції на світовому рівні.

Багато індійців були стурбовані тим, що родина Ганді як "демократична сім'я" мимоволі приведе до занепаду країни. Така розмаїта країна, як Індія, можливо, потребує певних символів єднання, подібних до тих, що мають Великобританія та країни Північної Європи у вигляді конституційних монархій. Історія Китаю свідчить, що династії можуть бути не такою вже й поганою справою, бо в окремі періоди правителі залишалися компетентними і великодушними. Отже, "конституційна, демократична династія" в Індії могла і не завдати шкоди країні, оскільки кожен правитель залишається достатньо компетентним і великодушним.

Що стосується Бразилії, то я називав основні фактори, які не дозволили їй досягти світового рівня протягом кількох десятиліть, – різке збільшення кількості населення і зовнішній борг. Подальше зростання зовнішнього боргу та тривале збільшення кількості населення можуть відсунути перспективу перетворення Бразилії у світову державу.

Залишаю без коментарів наступні розділи: "Походження людини та її ідеологій" і "Компоненти суспільного ладу". По суті історичний аналіз того, як розвивалися ідеї і як вони привели до такого розмаїття типів сучасних суспільств, є питанням, що потребує обговорення, але події останнього десятиліття істотно не вплинули на його зміст. Уявляється кориснішим повернутися до цього аналізу принаймні ще через десять років.

У заключному розділі "Різні шляхи до спільної долі" я досить оптимістично оцінив вірогідність появи світового ладу, може це й звучало дещо утопічно. Проте я вважаю, що протягом десяти років після написання цієї книги не лише посилилася необхідність виникнення такого світового ладу, а й зростає його ймовірність. По суті це пов'язано з ідеологічним "очищенням", свідками якого ми стали в останні роки, та істотним поворотом до більшого прагматизму у різних частинах світу, де політичні лідери і правлячі кола розв'язують реальні проблеми на противагу тому, аби будь-якою ціною намагалися обстоювати старі догми, доктрини та ідеології. Це спостерігається у вражаюче швидких змінах в Іспанії, де нинішній соціалістичний уряд з ентузіазмом проводить курс приватизації. Це характерно також для Франції, де зменшилися розбіжності в економічній політиці соціалістів і консерваторів. І що найважливіше, ми побачили, як Китай і Радянський Союз зазнають швидких змін у суспільних структурах. Радянський Союз виступив також з дипломатичними ініціативами, що великою мірою сприяли зниженню

міжнародної напруженості, і, таким чином, можна сподіватися на поступове розв'язання конфліктів і співробітництво на найвищому рівні.

Читачі зроблять власні висновки щодо логічності методів, за допомогою яких я досліджую детермінанти ефективності суспільств, прийнятності рекомендацій про напрямки змін різних суспільних устроїв і достовірності моїх передбачень. Мені залишається сподіватися, що вони також віднайдуть ідеї сформульованими так, аби це стимулювало їх вдосконалюватися.

*Богдан Гаєрилішин
Женева, вересень 1990*

ДОДАТОК

СИСТЕМА ПОКАЗНИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ

"Шукай простоту і потім не довіряй їй"
(АЛЬФРЕД НОРТ-ВАЙТХЕД)

Впродовж кількох останніх десятиліть спостерігається вибухоподібне збільшення числа кількісних показників; для визначення параметрів численних явищ розроблено десятки тисяч нових стандартів, критеріїв і показників. Проте ми не наблизилися до визначення комплексного показника ефективності суспільств і напевно не скоро до цього дійдемо. Одна з причин такого стану полягає в тому, що суспільство ніколи не розглядалось в ракурсі сукупності ефективності суспільства, а поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм або, у кращому разі, економіки в цілому. Можна оцінити ефективність конвейерної лінії або інвестицій і не так точно програм скорочення безробіття, поліпшення балансу платежів, темпів росту валового національного продукту (ВНП). Все ще немає можливості виміряти ефективність нації-держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країни.

Пошук триває. Першими з'явилися кількісні показники економічної діяльності. Один з показників, що знайшов найширше застосування і часто неправильно трактується – валовий національний продукт у абсолютному вимірі, на душу населення і темпи його росту. Країни класифікувалися та оцінювалися відповідно до їх ВНП як основного критерія діяльності. Дарма що його значення залишається квазігіпноотичним. Склалася думка, що валовий національний продукт – це показник обсягів економічної (особливо ринкової) діяльності, а не показник добробуту людей і навіть не показник матеріального достатку. Виробляється багато товарів, надаються численні послуги, що мають ціну для суспільства, хоча їх не реалізують на жодному ринку, а відтак не включають до ВНП, наприклад, ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо. В

той же час деякі послуги, що включаються до валового національного продукту, не віддзеркалюють підвищення рівня добробуту, наприклад різні послуги, викликані зростанням кількості дорожно-транспортних пригод.

Недоліки показника ВВП привернули увагу до сукупних критеріїв добробуту у суспільстві, що привело до появи концепції ВНД (валовий національний добробут) і КЕД (критерій економічного добробуту). З їх розвитком з'явилася низка окремих показників добробуту під назвою соціальних індикаторів, що за чіткістю і точністю різнилися від таких, як денна норма калорійності їжі з розрахунку на одну особу, що легко обчислюється, до ілюзорнішої оцінки якості умов для відпочинку і розваг¹.

До найбільших труднощів належать ті, що пов'язані з визначенням ефективності політичного правління. До явно бажаних цілей суспільства належать свобода і справедливість, однак ступінь і ціна їх досягнення, зважаючи на політичні зловживання, виходять за межі майстерності статистиків.

Це породжує ще одне свідчення про відсутність комплексного показника суспільної ефективності. Лише кілька показників, що характеризують умови існування людства, зокрема життя індивідуума (очікувана тривалість життя), можна легко визначити, і виконання цих умов для більшості людей здається дуже бажаним. Умови існування людини переважно не піддаються точному кількісному визначенню, і вони суттєво різняться за значенням, якого надають їм індивідууми, громади в межах будь-якого суспільства, різні суспільства.

На значення, якого надається умовам існування, впливають багато факторів – сучасне становище індивідуума, його фізичний і психічний стан, походження, соціальний статус, здібності, устремління, здобутки, широта світогляду, а також залежність від рівня, що береться за основу для порівняння відповідних соціальних груп і країн, узгодженість між уявленнями людини про ідеальний суспільний лад з її статусом у ньому та існуючою реальністю. Для голодної людини першорядне значення має потреба якомога швидше наїстися. Повідомлення по радіо про нову аграрну політику, що поліпшить постачання харчових продуктів, буде для голодної людини менш важливим, ніж слово товариша, який поцупив хлібину і хоче поділитися нею. Для журналістів право вільно писати належить до найважливіших ознак бездоганного суспільного ладу, так само як право на одержання прибутку для бізнесмена, право і можливість грати для музиканта. З подібних причин, а також враховуючи той факт, що навряд чи умови життя будь-кого залишаються абсолютно

статичними, оцінки ефективності суспільного ладу змінюються не лише в залежності від індивідуума, соціальної групи, громади або нації, а також і в часові.

Беручи до уваги обставини, що здаються нездоланими перешкодами на шляху визначення мети та універсального показника суспільної ефективності, чи не слід відмовитися від їх пошуку? Навряд чи. По-перше, оцінки і порівняння різних суспільних устроїв здійснюються навіть за умови відсутності об'єктивного, загально-визнаного критерію ефективності¹. Забезпечення більшої точності таких показників і критеріїв розширило б можливості розвою різних суспільних устроїв, дозволило б ефективніше задовольняти потреби й устремління людей, що живуть у країнах з такими суспільними устроями². По-друге, існують права, потреби й устремління, що становлять необхідний мінімум і задоволення яких свідчить про те, наскільки добре функціонує відповідне суспільство. Нагадаємо деякі з них: право народитися, існувати; право на мінімальний матеріальний добробут; право і можливість навчатися, вільно мислити, вірити, спілкуватися, впливати на суспільний процес, кохати, працювати; бажання проявити себе як особистість.

Для оцінки більшості названих основних прав і потреб матимемо лише наближені показники. Вони не будуть універсальними, оскільки контекст, в якому ці показники розглядаються, зберігатиме першорядне значення. Набліжені показники стануть відтворенням уявлень причетних до цього людей, їх оцінок, пов'язаних з цінностями, потребами, устремліннями і пріоритетами. Більшість уже застосовуваних показників насправді мають наближений характер. Деяко довільно їх можна об'єднати у три групи: економічні, соціальні, політичні.

Економічні показники

Сукупний валовий національний продукт країни дає зрештою наближену оцінку результатів виробничої діяльності і, таким чином, її економічного потенціалу, хоча й не свідчить про ефективність системи. Аби одержати показник економічної ефективності, слід проаналізувати витрати, що йдуть на виробництво продукції, відображеної у ВВП. До основних статей витрат можна віднести: розвідані запаси природних ресурсів, наявний основний капітал,

¹ McHale J. and McHale M. C. Basic Human Needs, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1977.

¹ European olympics, Vision, July/August issues from 1972 through 1978.

² Measuring of Quality of Life: Philippine Social Indicators, Development Academy of the Philippines, 1975.

обсяг інвестицій, ноу-хау, трудові затрати і відповідні ціни (зовнішній аспект). Валовий національний продукт на душу населення все ще залишається прийнятним показником існуючого багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не є показником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту. Статистика розподілу фондів, групуючи населення за рівнями одержуваних доходів, показує як розподіляється купівельна спроможність населення, але звідси не можна визначити рівень багатства або бідності людей, що належать до різних груп.

Щорічний приріст валового національного продукту на душу населення – це показник зростання створеного людьми багатства країни, а не її майбутнього потенціалу. Розподіл ВВП (інвестицій, особисте споживання, урядові витрати) – кращий провісник можливого майбутнього розвитку економіки, оскільки виробничі потужності завтрашнього дня значною мірою визначаються сьогоденними інвестиціями. Все це справедливе і для галузевого розподілу ВВП (первинна, вторинна і третинна виробничі сфери). Цей розподіл віддзеркалює як рівень зрілості економіки, так і її майбутній потенціал, оскільки переміщення робочої сили з первинної до вторинної виробничої сфери неодмінно приводить до підвищення продуктивності праці, а відтак – до збільшення сукупного національного продукту у вартісному вимірі.

Співвідношення капіталу і виробленого продукту як сумарне (вартість сукупного наявного капіталу поділена на сукупний поточний ВВП), так і граничне (додаткові інвестиції, виражені як частка ВВП, необхідні для виробництва додатково одного відсотка майбутнього ВВП) – прийнятні показники ефективності інвестицій. Це, в свою чергу, залежить від стадії економічного розвитку, запасів ресурсів, професіоналізму робочої сили і стану насиченості капіталом.

Окремі показники, що стосуються зовнішньої торгівлі, також дозволяють оцінити економічну діяльність країни. Дані глобального імпорту та експорту вказують на відносну "вагу" країни у світовій економіці, її конкурентоспроможність і можливість впливати на ціноутворення, походження і характер товарів, що йдуть на продаж. З іншого боку, доля експорту та імпорту у структурі ВВП є показником міри залежності від зовнішнього світу. Широкий асортимент експортних товарів і велика кількість зарубіжних ринків свідчать про рівень розвитку, зрілість, гнучкість і диверсифікацію виробництва і, отже, є гарантією майбутньої торгівлі на противагу принципу опори на експорт одного товару, примарі економіки, орієнтованої на монокультуру. Широке коло поставщиків (велика кількість країн, з яких надходить імпорт) – мірило гарантій майбутніх поставок. Торговий баланс великою мірою може залежати від запасів природ-

них ресурсів (наприклад, наявність або відсутність нафти), проте для багатьох країн це водночас і показник їх конкурентоспроможності на світових ринках та економічної ефективності.

Баланс платежів і зумовлені ним валютні резерви – це показники здатності країни фінансувати власний імпорт, принаймні на короткий строк, а також можливих майбутньої ціни і стабільності власної валюти.

Відповідна оцінка економічної ефективності країни мусить включати прогноз перспектив її розвитку. При цьому слід враховувати наявні природні ресурси, стійкі стимули до праці, ймовірність постійного збагачення банку технічного та організаційного ноу-хау, створені матеріальну інфраструктуру та виробничі потужності, особисту і традиційну схильність до заощаджень, інвестицій, а також існування інституційної інфраструктури, яка забезпечує сприятливі умови для навчання, експериментування, пристосування, запровадження нововведень і створення прибутків.

Соціальні показники

Соціальні показники покликані визначати основні потреби людини та міру їх задоволення. Вони одержали назву "соціальні", позаяк більшість потреб конкретної людини можуть задовольнятися лише шляхом її взаємодії з іншими людьми. Деякі потреби людини мають суто фізіологічний характер (наприклад споживання їжі); їх задоволення вимагає відповідних товарів і послуг, тобто результатів економічної діяльності. Отже, одні соціальні показники можна пов'язати з окремими показниками економічної ефективності країни, а інші мають здебільшого духовну сутність, подібно до потреби багатьох людей вірити у надприродні сили. Задоволення таких потреб залежить від характеру політичного правління, насамперед це стосується свободи віросповідань. Існують потреби, як-то бажання навчатися, що вимагають наявності якихось шкіл і які можна належним чином задовольнити лише в разі надійного функціонування економіки та політичного правління; перша (економіка) виділяє ресурси на спорудження шкіл, а друге (політичне правління) приймає рішення щодо розподілу цих ресурсів і формує структуру системи освіти. Таким чином, задоволення потреб більшості людей залежить від функціонування економічної системи, політичного правління і взаємодії між ними, причому і економічна система, і політичне правління визначаються моральними цінностями суспільства.

Велика кількість соціальних показників базується на тлумаченні основних потреб людини¹. Деякі з них розглянемо.

Здоров'я. Існують показники стану здоров'я прямі, зокрема дитяча смертність, середня тривалість життя, і непрямі, наприклад, число лікарів або лікарняних ліжок, що припадають на певну кількість населення. Непрямі швидше виступають показниками рівня розвитку системи охорони здоров'я, ніж стану здоров'я та ставлення до нього. Розширення обслуговування населення у лікарнях може свідчити про збільшення проблем, пов'язаних зі станом здоров'я, або про меншу схильність родин піклуватися про своїх хворих.

Харчування. Дуже досконала система показників потреб харчування, наприклад, щоденна калорійність їжі, необхідний вміст у ній білків і вітамінів. Проте, чим далі виходимо за межі основних потреб споживання, тим більше потрапляємо у сферу невимірних процесів. Їжа може бути джерелом великої плотьської насолоди. Справедливий розподіл харчових продуктів, що обстоювався в культурах багатьох народів впродовж тисячоліть, став одним із серйозних соціальних здобутків. Значення їжі та одержувана від неї насолода дуже різняться, а тому істотно впливають на уявлення людини про добробут. Це якраз те уявлення, що наповнене глибоким змістом, хоча не піддається кількісному виміру на відміну від калорійності їжі.

Житло – одна із загальних потреб людини. Воно відіграє принаймні триєдину роль у створенні добробуту, забезпечуючи матеріальний комфорт, естетичну насолоду та егоїстичне задоволення, адже житло як показник добробуту бачать інші. Однак статистичні дані про кількість квадратних метрів житла на душу населення, середня вартість житлового будинку, що належить сім'ї, не свідчать про рівень добробуту, пов'язаного з житлом. Однаково привабливий зовнішній вигляд селянських будинків у долині Катманду в Непалі напевно дає більшу інформацію про рівень тамтешнього життя, ніж названі статистичні показники або дані про доход селян на душу населення.

Освіта – ще одна сфера, що має досить точні показники діяльності і численні відмінності щодо її ефективності, використання та оцінки. Ми можемо визначити рівень грамотності, середню тривалість навчання та набір до шкіл дітей різних вікових груп. Значно складніше оцінити якість і корисність навчання. Чи великий розрив між необхідними знаннями, одержаним вихованням, набутою кваліфікацією і можливістю їх застосування у прибуткових галузях, у різних творчих заняттях та у подальшому духовному розвитку? Чи великі розбіжності між устремліннями, як неминучим побічним ре-

зультатом освіти, і досягненнями та їх реалізацією? Чи служать ці розбіжності стимулом подальшого соціального прогресу, чи виступають причиною неспокою, особистих розчарувань соціальної руйнації?

Чи сприяє система освіти здатності всієї нації запозичувати досвід інших суспільств? Хоча на ці запитання не можуть відповісти статистичні дані, вивчення країн світу свідчить, що вони різняться ступенем узгодженості усвідомлених потреб і можливостей навчання, а також запозичувати досвід інших суспільств. За нашої доби швидких змін така здатність стала вирішальним "мірилом" суспільної ефективності. Стисло це можна викласти так: "Коли швидкість оволодіння новими знаннями перевищує темпи змін, результатом є прогрес, у протилежному разі – хаос"¹.

Шанс одержати роботу повністю визначається статистичними даними про співвідношення зайнятості/безробіття. Кількісному виміру піддаються умови праці, зокрема види робіт, тривалість робочого тижня, частота виробничого травматизму. Можна також обчислити окремі види винагород за працю, наприклад заробітну плату. Дуже важко виміряти показники типу – моральне задоволення від виконуваної роботи у зв'язку з корисністю, наповненістю змістом, доброзичливими взаєминами на роботі. Проводяться соціальні обстеження у цій сфері, але здебільшого покладаємося на наближені оцінки негативних явищ, як-то плінність робочої сили, прогули, робітничі заворушення або психосоматичні безпорядки.

До природних потреб належать повноцінний відпочинок і відновлення сил. Статистичні дані про кількість кінотеатрів і телевізійних приймачів служать показником рекреаційних можливостей. Водночас вони можуть свідчити про обмежені можливості і прагнення родин, наповнювати певним змістом години дозвілля, активно відпочивати, а не бути пасивним "споживачем" розваг.

Соціальне забезпечення – одна з цілей економічного розвитку і один з його негативних побічних наслідків. Пенсії по старості – спосіб підвищення соціальної захищеності особи, її почуття незалежності, гідності і самоповаги. Однак будинки для людей похилого віку, що існують поряд із системою пенсійного забезпечення по старості, можуть стати жорстким засобом ізоляції їх мешканців від родин, звичного життя, від надії. Показники соціального забезпечення не розрізняють матеріальну незалежність цих людей і психологічні страждання, що можуть бути з нею пов'язані.

На підставі аналізу соціальних показників можна зробити висновок, що суспільні явища і процеси, які підлягають кількісному виміру, мають реальний смисл лише у сфері задоволення основних потреб людини. У міру розширення спектра потреб їх задоволення

¹ Report on the Definition and Measurement of Standards and Levels of Living, United Nations, New York, 1954.

¹ Statement by Professor R. Revans at a Lecture given at the IMI, Geneva.

не піддається кількісній оцінці, проте вони не втрачають своєї значимості. Основними "мірилами" життєздатності суспільства стають рівень поінформованості людей, почуття їх значущості, корисності, приналежності до суспільного організму, задоволеності життєвими здобутками і перспективами, тим, що сталося і що здається бажаним.

Соціальні потреби і їх задоволення значною мірою залежать від ефективності політичного устрою. Отже, можна бачити прояви соціального благополуччя або соціальних незгод, що віддзеркалюються у політичній сфері.

Політичні показники

Оцінка ефективності політичного правління пов'язана зі складністю і важливістю, ілюзорністю і необхідністю, вона предмет пристрасних захоплень, що мало придатний для об'єктивного наукового дослідження. У сучасному світі, в якому швидко зростає кількість освічених і політично свідомих людей, політичні системи викликають дедалі більше критичних оцінок і реакцій, відверто висловлюваних або завуальованих.

Відсутня загальноприйнята політична модель, а тому неможливо створити систему критеріїв, за допомогою яких вдалося б оцінити усі типи політичного правління. Оцінки мають відносний характер. Позитивна оцінка системи базується на уявленнях про те, що є правильним і справедливим. Однак важко погодитися з твердженням, що кожен тип політичного правління оцінюється з власних позицій. Численні прагнення й устремління людини не знають державних кордонів, оскільки походять власне з її природи. Вкрай необхідні певні спільні критерії. Однак перш ніж аналізувати такі критерії і показники, слід розглянути основні виміри політичного правління.

Витоки влади і її доступність. Витоки влади включають силу, доведену компетентність можновладців і волю народу, виявлену під час виборів.

Головні цілі. Офіційні і реальні цілі не завжди збігаються. Ними можуть бути: служіння інтересам можновладців, певних вузьких соціальних верств (багатих або впливових), нації в цілому або "найбільше благо для переважної більшості".

Способи використання влади. Вони охоплюють широкий спектр підходів від пристосування до панівної ідеології, конституції, законів, проголошених намірів через прагматичне врахування конкрет-

них ситуацій до відвертої свавільності і навіть примхів. Частково в залежності від способів використання влади прийняття політичних рішень може бути відкритим і передбачливим, прихованим і суперечливим. Існує три основних способи використання влади (досягнення бажаних результатів):

- примус, нав'язування;
- переконання, освіта;
- реагування на ініціативи і потреби.

Як правило, на практиці ці три способи комбінуються. Слід відзначити, що переважання першого асоціюється з диктатурою, а останнього – з прямою демократією.

Вартість правління. Це матеріальні витрати, як-то частка валового національного продукту, що поглинається усіма рівнями урядової структури, кількість зайнятих чиновників, які виключаються з інших сфер діяльності суспільства, ціна підпорядкування численним управлінським циркулярам, а також моральні втрати, пов'язані з уявними або реальними обмеженнями, громозdkістю управлінських операцій і визнаною повсюдністю бюрократичного апарату.

Прийнятність влади. Це основний показник визнаної законності, ефективності і життєздатності політичного правління. Що визначає прийнятність народом політичних інструкцій? Існує ряд критеріїв, за допомогою яких люди дають оцінку політичним інституціям. Їм надаються різні пріоритети і значимість в залежності від попереднього досвіду людей, знання альтернатив і, відтак, у відповідності з існуючими цінностями і сподіваннями у таких сферах, як:

- свобода: вірувань, поглядів, слова, громадських об'єднань, пересування, виїзду (еміграція);
- справедливість, законність, правосуддя;
- можливість одержати освіту, роботу, брати участь у політичній діяльності;
- ефективність: економічної діяльності, справедливого розподілу, якості життя, соціальних відносин;
- зовнішній вплив, імідж країни, її престиж, визнання її сили.

Які конкретні прояви таких оцінок, що можуть використовуватися як показники прийнятності даного уряду? Здавалося б найочевиднішою є участь у виборах, проте вона водночас і найоманливіша. Питома вага тих, хто бере участь у виборах, часом виявляється обернено пропорційною рівневі свободи у суспільстві. Чим сильніший диктаторський режим, тим більший відсоток тих, хто бере участь у виборах. До дещо кращих показників належать частота виборів, коло питань, що ставляться на голосування, та альтернативність виборів.

У деяких країнах (наприклад у Сполучених Штатах) часто проводиться опитування громадської думки з політичних питань, аби

виявити оцінку населенням уряду і можновладців. Такі опитування – це швидше показники невдоволеності, ніж задоволеності урядом і рідко включають питання, що стосуються істотно різних політичних варіантів. Прикро, що у багатьох країнах подібні опитування провести неможливо.

Спеціальні соціологічні обстеження, хоча і нагадують опитування, але часом за масштабами ширші і можуть служити важливим показником задоволеності або невдоволеності політичними інституціями. Такі обстеження можуть визначати довіру або недовіру до можновладців, ступінь політичної відчуженості і ненадійності¹. Соціологічні обстеження, як і опитування громадської думки, найпоширеніші у відкритих суспільствах, де у населення існують великі можливості висловитися щодо прийнятності і популярності уряду. У країнах, де такі відверті виступи не допускаються, соціологічні обстеження, навіть якщо зрідка і проводяться, то мають дуже малу цінність.

Чи маємо підстави висловити деякі міркування? Не дуже систематизовано, але це можна зробити. Можна співставити доступність до структури політичної влади, прийняття рішень і реальну участь народу в названих процесах. Це показник проникності системи, її сприйнятності до впливу, її гнучкості, адаптивності, здатності змінюватися і розвиватися, уникаючи гострих потрясінь. Серед негативних показників – наявність опозицій різних типів і, що навіть важливіше, пов'язані з ними ризик і втрати. Це можуть бути і позбавлення винагород, що надаються тим, хто приймає систему, є її невід'ємною частиною і працює за її принципами, і усунення дисидентів з впливових позицій, і усі види примусу, і, зрештою, фізичне знищення. Таким чином, ціна незгоди і протистояння – це відповідний наближений показник добровільної прийнятності будь-якого типу політичного правління. Яскравим свідченням сили опозиції, хоча й не обов'язково її широкої підтримки, стають випадки, коли дехто з в'язнів концентраційних таборів, позбавлених будь-яких шансів на самовираження та обстоювання своїх прав, вдається до калічення себе як крайнього засобу захисту незалежності своєї думки і своїх дій.

Отже, комплексними, хоча й важко вимірюваними, показниками сукупної суспільної ефективності виступають відповідності між економічним потенціалом (природним і людським) і економічними здобутками, соціальними прагненнями і соціальними відносинами, політичними ідеалами і прагненнями та їх втіленням, тобто узгодженість між цінностями, потребами і їх задоволенням.

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	5
<i>Перімова</i>	8
<i>Перімова до українського видання</i>	9
Розділ 1. Ефективність суспільств – загальний огляд	11
Розділ 2. Становище націй-держав	21
Сполучені Штати Америки	22
Радянський Союз	37
Японія	52
Китай	58
Західна Європа	71
Індія	91
Бразилія	100
Розділ 3. Походження людини та її ідеологій	105
Розділ 4. Складові суспільного ладу	112
Цінності	112
Політичне правління	122
Економічні системи	134
Розділ 5. Різні шляхи до спільної долі	171
<i>Ретроспектива</i>	181
<i>Додаток</i>	197

¹ Yankelovitch D. Status of Resentment in America, Social Research, 42(4), Winter 1975.

ГАВРИЛИШИН Богдан Дмитрович

ДОРОГОВКАЗИ В МАЙБУТНЄ

Художник обкладинки **Г. М. Фінько**
Художній редактор **Г. О. Сергеев**
Технічний редактор **Т. К. Валицька**
Оператори **Н. В. Бровко, Н. О. Зразюк, В. Ю. Черніна**
Коректори **Л. І. Ноур, Л. М. Вальнєва**

НБ ПНУС

554220

ІВ № 11854

Сдано до набору 19. 10. 90. Підп. до друку 21. 11. 90. Формат 60 x 84/16. Папір офс. № 1. Гарн. Тіде.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 12,09. Ум. фарбо-відб. 12,44. Обл.-вид. арк. 13,14. Тираж 1660 пр. Зам. 0-843.
Ціна 2 крб. 70 к.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4.